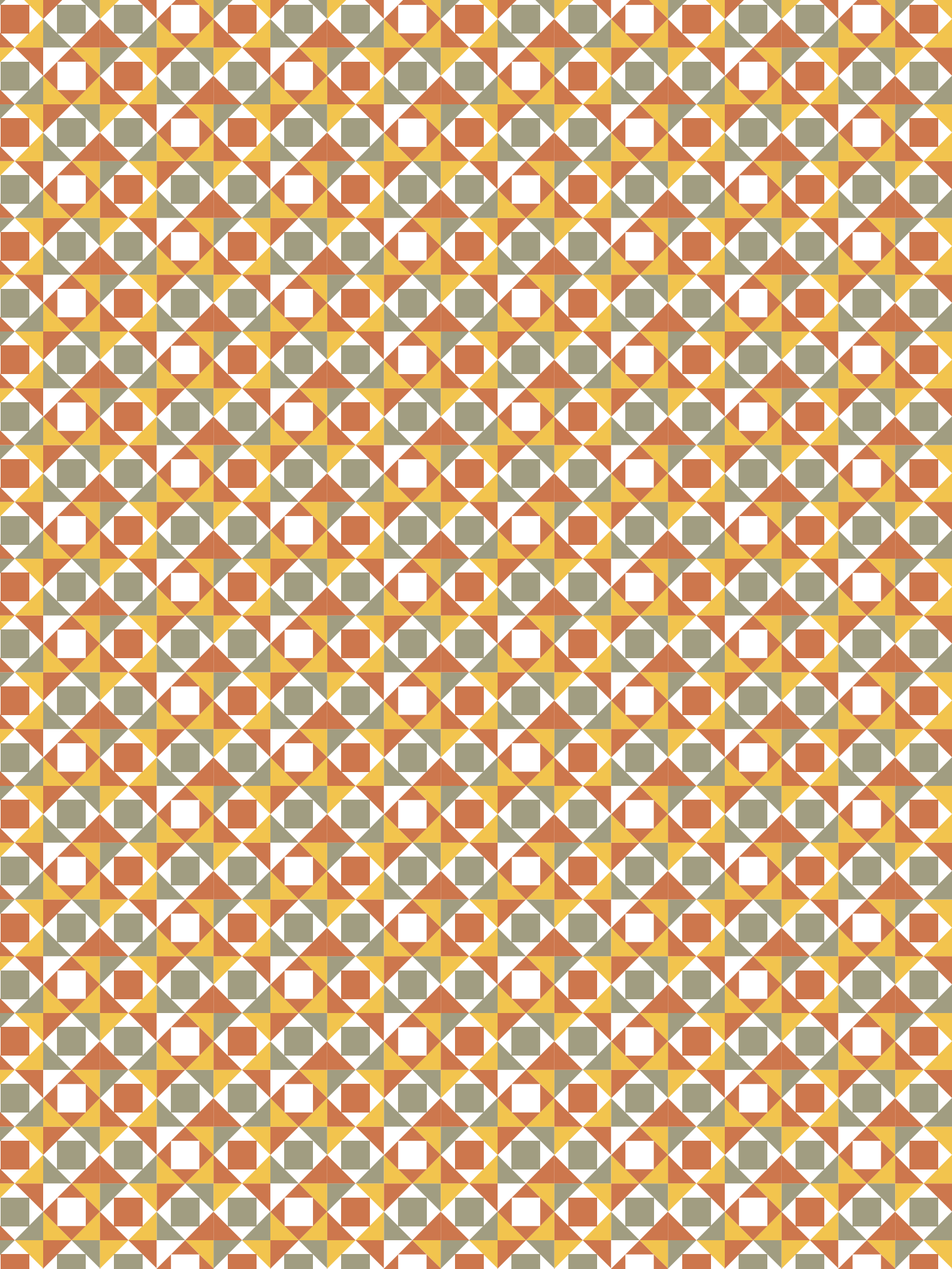

A marble bust of Emperor Domitianus is centered in the foreground. The background is a red-tinted image of the Colosseum in Rome, with the bust appearing to be superimposed on it. The overall composition is framed by a dark, semi-circular arch.

God op aarde

Keizer Domitianus

Nathalie de Haan en Eric M. Moormann

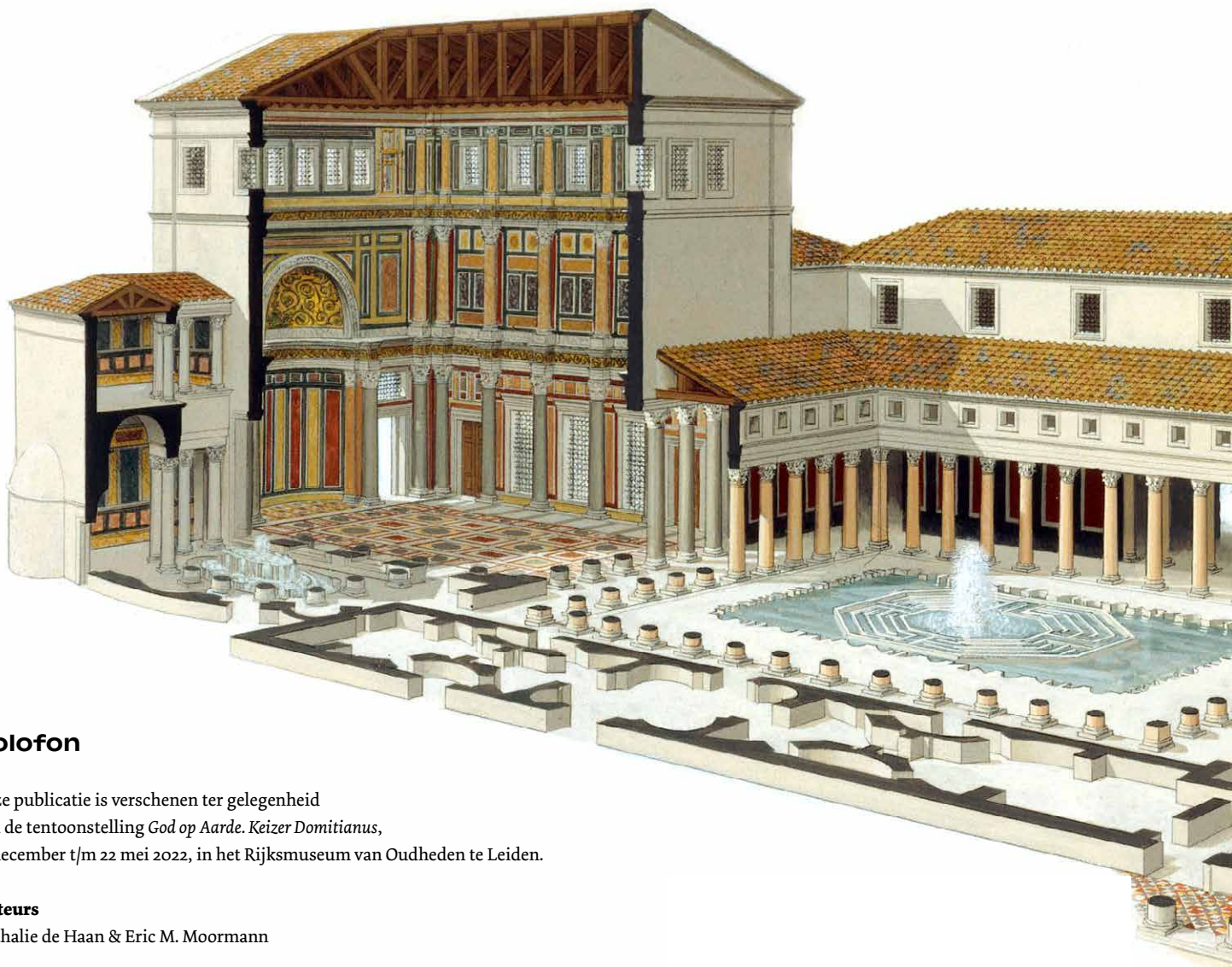
God op aarde Keizer Domitianus

God op aarde

Keizer Domitianus

Nathalie de Haan en Eric M. Moormann

Colofon

Deze publicatie is verschenen ter gelegenheid van de tentoonstelling *God op Aarde. Keizer Domitianus*, 17 december t/m 22 mei 2022, in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Auteurs

Nathalie de Haan & Eric M. Moormann

Vertalingen

Piet Gerbrandy, Vincent Hunink, Marietje d'Hane-Scheltema, Daan den Hengst, Fik Meijer en de auteurs

Eindredactie

Toon Vugts (Met dank aan: Rita van Oosterhoud, Lucas Petit, Selkit Verberk, Annemarieke Willemsen, Anna de Wit, Tanja van der Zon)

Vormgeving en cover design

Marta Klement, Anniek Houwer (Hart Voor De Zaak)
Cover design op basis van de huisstijl van Studio Dumbar
Omslagfoto: Keizer Domitianus, Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali, Roma, Rome

© 2021 Rijksmuseum van Oudheden,
Leiden en de individuele auteurs

Uitgegeven door

Sidestone Press, Leiden www.sidestone.com

ISBN: 978-94-6426-072-4

Ook beschikbaar als e-book (PDF): ISBN: 978-94-6426-073-1

In coproductie met:

Radboud Universiteit

ROMA

Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali

Met dank aan:

ENTERTAINMENT
GAME APPS, Ltd

Labrys Reizen

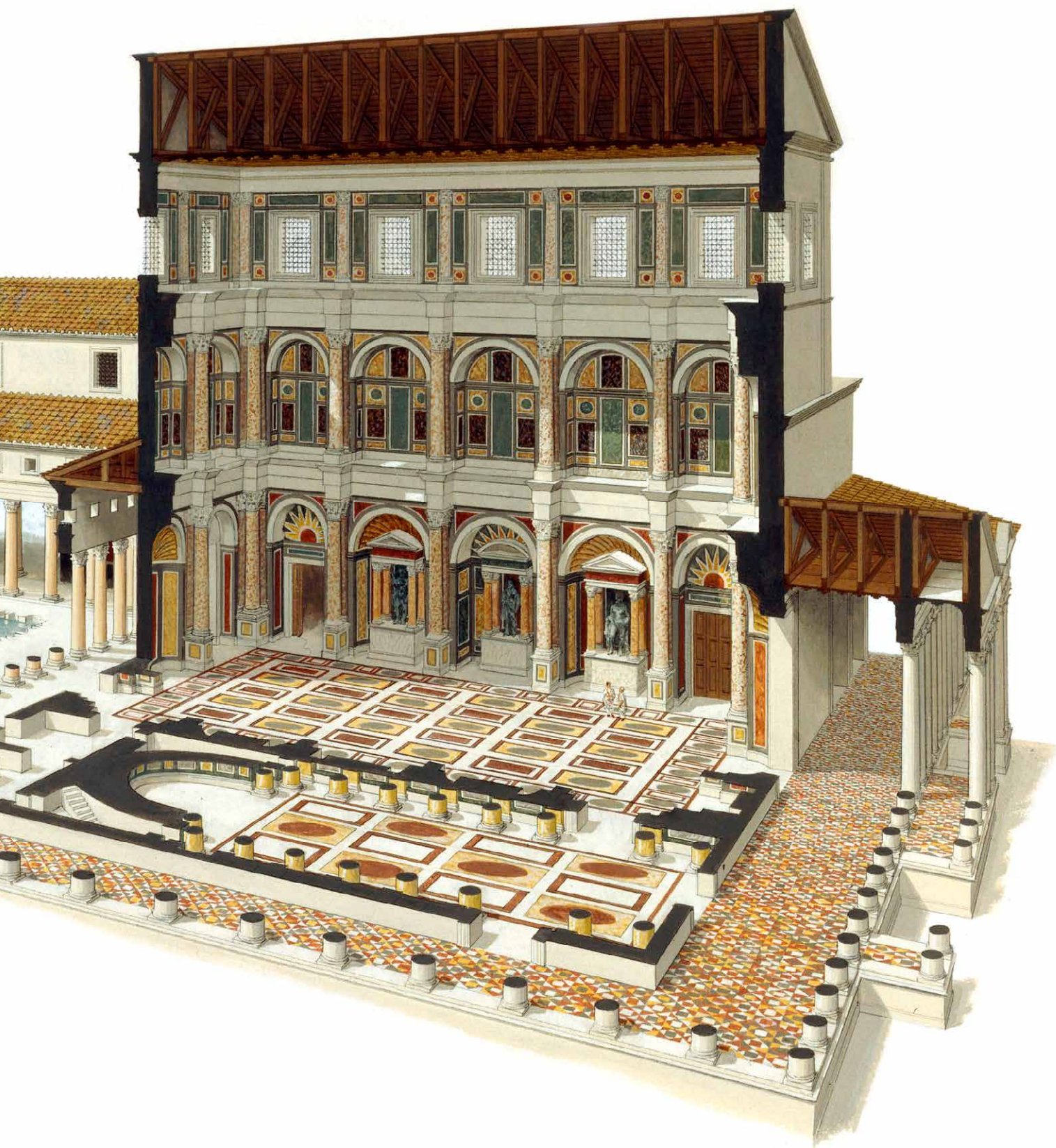
ZABAWAS

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

VRIENDENLOTERIJ
-SINCE 1989-
WIN MEER, BELEEF MEER

↑ Reconstructie van de grote ontvangtzalen van het paleis van Domitianus op de Palatijn, met rechts de 'koninklijke hal' of aula regia. Domus Flavia, reconstructie © akg-images (foto Peter Connolly).

Resten van het onder Domitianus begonnen
Forum van Trajanus op de voorgrond en het
Capitol erachter © Adobe Stock.

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding	11
1. Keizer Domitianus: heer en meester, god op aarde	17
De haat van de Senaat	17
Gekleurde bronnen	19
Onbekend en onbemind	21
Rome herrijst	22
2. Het Romeinse Rijk in de eerste eeuw n.Chr.	23
De opmaat naar de oppermacht	23
Na Nero: Een bloedige machtsstrijd	29
Nieuwe mannen: de Flavische dynastie	30
3. De mens Domitianus	37
Feit en fictie	37
Portret van Domitianus	37
Romeinse portretten	39
De jeugd van Domitianus in de tijd van Claudius en Nero	42
Domitianus wordt keizer	48
Expansie in Brittannië	55
Opstand tegen de keizer	61
Huwelijk en hofleven	63
Domitianus' karakter	64
4. De keizer en zijn beleid	67
Onverwachts in het purper	67
De erfenis van Vespasianus en Titus	68
Domitianus en de herbouw van Rome	71
5. Domitianus als broodheer	95
De keizer als vader des vaderlands	95
Water voor het volk	95
Wonen en werken in een wereldstad	100
Het vuil, de stad en de dood	101
Vrije tijd en vermaak	106
6. Domitianus: keizer in Rome, god op aarde	115
Leven als een vorst	115
Hofhouding en hofcultuur	118
Keizerlijke diners	119
Koningen en keizers als god op aarde	119
Heer en god voor het volk	125
7. Val en verguizing: Domitianus na zijn dood	131
Vernietigd en uit het geheugen gebannen?	132
Tot besluit: verguisd en vergeten?	135
Woord van dank	139
Tijdstabel Domitianus	140
Aanbevolen literatuur	142
Bruikleengevers tentoonstelling	144

VOORWOORD

Onbekend maar niet vergeten

Domitianus regeerde vijftien jaar over het Romeinse Rijk: tussen 81 en 96 n.Chr. En slechts weinig Romeinse keizers werden na hun dood zo gehaat als hij. Precies zoals Domitianus zelf gevreesd had, kwam hij gewelddadig aan zijn einde door een samenzwering van enkele vertrouwelingen en officieren. Zelfs zijn eigen vrouw was bij de aanslag betrokken, net als zijn opvolger Nerva. Die stond al klaar om keizer te worden. Romeinse schrijvers schilderden Domitianus na zijn dood af als opvliegend, achterdochtig en achterbaks. Maar dat lijkt toch vooral het gevolg van de zeer slechte verhouding die Domitianus had met de bestuurlijke elite van Rome. Want toen de verhoudingen in de vroege jaren 90 op scherp kwamen te staan, werden vooral de senatoren slachtoffer van de willekeur van de keizer, die aangesproken wilde worden met 'heer en god'. Sommige senatoren werden na een schijnproces geëxecuteerd. Andere trokken zich terug uit het openbare leven. Zij hoopten zo te ontkomen aan een veroordeling, ook voor vergripen die de keizer zomaar kon verzinnen.

Na de moord op Domitianus nam de Senaat van Rome een drastisch besluit: zelfs de herinnering aan deze gehate heerser moest worden uitgewist. Dit besluit had grote gevolgen: beelden van Domitianus werden van hun sokkels getrokken, uit openbare inscripties werd zijn naam weggebeiteld, en munten werden van zijn beeltenis ontdaan. Tegelijkertijd werden zijn schanddaden en slechte karakter breed uitgemeeten door auteurs die op de hand van de Senaat waren. Na de moord volgde karaktermoord, zou je kunnen stellen.

Waarom wijdt het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) in Leiden dan toch een tentoonstelling aan Domitianus, een keizer die gevreesd en gehaat werd in zijn eigen tijd, en onbekend is bij een hedendaags publiek? Zeker niet om Domitianus in ere te herstellen. Maar wel om aan de hand van deze verguisde keizer na te denken over zaken als imago en reputatieschade, waarmee we ook in onze tijd te maken hebben. En de keizer mag dan wel vergeten zijn, de vele gebouwen die hij in Rome liet neerzetten

↓ Het Amphitheatrum Flavium of Colosseum, gelegen in het centrum van het voormalige park van Nero's Gouden Huis. Links onder is de opgraving van de Ludus Magnus te zien, onder de bosschages boven liggen de resten van de tempel voor de vergoddelijkte Claudius
© Adobe Stock.

zijn dat bepaald niet. Imposante resten van tempels en pleinen op en rond het Forum Romanum, het stadion (Piazza Navona), het Colosseum, het paleis op de Palatijn: allemaal gebouwen die in opdracht van Domitianus zijn gebouwd en die tot op de dag van vandaag beeldbepalend zijn voor het centrum van Rome. Alleen weet bijna niemand nog dat Domitianus de oorspronkelijke bouwheer was...

Alle Romeinse keizers waren natuurlijk alleenheersers, die met veel machtsvertoon en vaak ook harde hand regeerden. Tegenspraak duldden zij geen van allen. Maar sommige keizers slaagden er beter in dan andere om hun eigen reputatie te redden. Dat is niet altijd duidelijk, omdat we gewend zijn aan de opeenvolging van goede, slechte en heel slechte keizers. Recent onderzoek van historici, archeologen en literatuurwetenschappers laat echter zien dat die oordelen over 'the good, the bad, and the ugly' teruggaan op antieke auteurs die de reputatie van heersers konden maken of breken. Uit een zorgvuldige analyse van allerlei bronnen (teksten, maar ook munten, inscripties, beelden en gebouwen uit het hele Romeinse Rijk) komt een ander beeld naar voren van Domitianus en zijn tijd. In ieder geval blijkt de werkelijkheid veel complexer dan op het eerste gezicht lijkt. Ondanks zijn inktzwarte reputatie blijkt Domitianus in grote lijnen te hebben gedaan wat van een keizer mocht worden verwacht. Ook zijn tijdens zijn bewind allerlei vernieuwingen ingezet. De grootste fout van Domitianus was zijn wens om al bij leven als gelijke van de goden te worden gezien ('heer en god'). De senatoren vatten dat op als een blijk van minachting: hij was nu niet langer een gelijke van hen... Een misstap die Domitianus uiteindelijk met de dood bekocht.

Maatschappelijke vernieuwing lijkt een grotere kans van acceptatie en daarmee succes te hebben wanneer iets nieuws wordt verankerd in iets ouds en vertrouwds. Dat gold in de oudheid en ook in de tijd erna. De tentoonstelling *God op Aarde. Keizer Domitianus* laat de mogelijkheden en grenzen zien van traditie en vernieuwing, van innovatie en het verankeren daarvan. Dat geldt ook voor dit boek, dat de tentoonstelling begeleidt.

Nieuwe inzichten vormen de rode draad in deze tentoonstelling rond keizer Domitianus. Aan de basis ligt het onderzoek van classici, oudhistorici en archeologen die samenwerken in het meerjarig onderzoeksprogramma Anchoring Innovation van Onderzoekschool OIKOS, dat door NWO wordt gesubsidieerd met

een Zwaartekracht-subsidie (2017-2027). Ik ben het bestuur van OIKOS en de initiatiefnemers van Anchoring Innovation zeer erkentelijk voor het opnemen van deze tentoonstelling in de onderzoeksagenda van Anchoring Innovation en de financiële middelen die ter beschikking werden gesteld. Ook dank ik de vele bruikleengevers uit binnen- en buitenland voor hun bereidwillige medewerking, zelfs na tweemaal uitstel van de tentoonstelling vanwege covid-19. De tentoonstelling reist na Leiden naar Rome en zal daar te zien zijn in de Mercati di Traiano, onderdeel van de Musei in Comune di Roma.

De internationale samenwerking met prof. dr. Claudio Parisi Presicce, hoofd van de oudheidkundige dienst van de stad Rome, en met diens collega's dr. Massimiliano Munzi en dr. Maria Paola Del Moro leidde tot mooie initiatieven, zowel wetenschappelijk als publieksgericht. Ik dank het conservatorenteam: dr. Aurora Raimondi Cominesi (RMO), dr. Claire Stocks (Newcastle University) en dr. Nathalie de Haan en prof. dr. Eric Moormann (beiden Radboud Universiteit Nijmegen, en auteurs van dit boek). Alle medewerkers binnen het RMO wil ik danken voor hun inzet, met name projectleiders Tanja van der Zon MA en Anna de Wit MA.

De macht van de taal en in dit geval de literatuur is groot. Schrijvers kunnen mensen maken of breken. We vragen ons in deze tentoonstelling af of Domitianus nu echt wel zo'n slechte keizer was, en we laten zien dat eens vergeten, niet altijd vergeten hoeft te zijn.

Wim Weijland, directeur

INLEIDING

Keizer Domitianus: verguisd en uit het collectieve geheugen verdwenen

Op 18 september 96 n.Chr. kwam er een gewelddadig einde aan het leven van Domitianus, de elfde keizer van het Romeinse Rijk. Alom gevreesd en gehaat als hij was, viel hij ten prooi aan een samenzwering van vrienden en vertrouwelingen. Zelfs zijn eigen vrouw zou bij de aanslag betrokken zijn geweest. Domitianus had vijftien jaar geregeerd en veel tot stand gebracht. Maar hij had ook de haat van veel burgers op zich geladen. Hij kreeg een uiterst slechte naam

in de schriftelijke bronnen uit de oudheid. En latere historici hebben dit negatieve beeld niet of nauwelijks bijgesteld. Wat de directe aanleiding was voor de moord is onduidelijk. Want wat Domitianus allemaal precies verkeerd gedaan heeft (of zou hebben gedaan) onttrekt zich grotendeels aan onze waarneming. En het is een raadsel waarom deze keizer zelfs in Rome vrijwel compleet is vergeten, terwijl hij aan de basis stond van grandioze bouwwerken.

↓ Het Romeinse Rijk rond 155 n.Chr., met aanduiding van de provincies (kaart Marinus Polak).

De tentoonstelling *God op aarde. Keizer Domitianus* in het Rijksmuseum van Oudheden en ook dit boek geven een beeld van Domitianus in de context van de eerste eeuw van onze jaartelling. Een wat bredere blik op zijn omgeving helpt daarbij en biedt ruimte om weg te komen van de zwart-witschema's van goede en foute keizers. Wat vonden de inwoners van Rome en de mensen elders in het immense Romeinse Rijk van de gebeurtenissen en ontwikkelingen aan het keizerlijke hof en in de Senaat? Waarom was het voor de senatoren belangrijk wie er als keizer aan de macht was en hoe hun werkverhouding vorm kreeg? Bestond er voor de grote massa een gunstige regel- en wetgeving? Wat was de rol van militairen in de staat? Steunden zij de keizer of diens eventuele tegenstanders? Wat weten we over de effecten van oorlogen en militaire operaties, niet alleen aan de grenzen van het Romeinse Rijk, maar ook in Rome zelf? Hoe zag dat dagelijkse leven tijdens de heerschappij van Domitianus eruit? Weten we iets van de zorgen, angsten, maar ook plezierige momenten van de inwoners van een van de grootste steden ter wereld in die tijd? En ook: hoe kon deze keizer zo lang aan de macht blijven? Want hij is toch na zijn dood stevast afgeschilderd als een bloeddorstige despoot en een monster zonder enig moreel besef? Met harde hand, of ook met 'soft power' (het zoeken naar overeenstemming en het met sturende overtuigingskracht vormgeven van beleid)?

Had hij strategieën om de macht van de dynastie te waarborgen, waarbij ook andere familieleden een rol speelden? En met betrekking tot Rome: wat betekende de enorme bouwwoede voor de bewoners van de toen al achthonderd jaar oude stad?

Verskillende soorten bronnen

De makers van de tentoonstelling en de auteurs van dit boek maken gebruik van informatie uit antieke schriftelijke bronnen, historisch onderzoek en archeologisch materiaal. Soms gebruiken we Latijnse vaktermen, maar deze krijgen steeds een verklaring. We combineren verschillende soorten bronnen en niet alleen literaire teksten.

Want teksten zijn over het algemeen duidelijk vooringenomen. Daardoor

proberen we een gelaagd beeld te schetsen van een complexe man en zijn tijd. Een man die onverwacht aan de macht kwam en zich moest meten met zijn voorgangers. Bovendien moest Domitianus alle verwachtingen zien waar te maken die het keizerschap met zich meebracht. Daarin is hij bepaald niet geslaagd – daarvan getuigt zijn inktzwarte reputatie. Het hoe en waarom daarvan gaat echter veel verder dan het vertellen van smeulige anekdotes of het klakkeloos herhalen van sterk gekleurde sensationele verhalen. We proberen een nuance aan te brengen. Niet om zaken goed te praten. Maar omdat het doorgronden van de mechanismen van machtsuitoefening en machtsmisbruik, van succes en falen, van effectieve communicatie of een gebrek daaraan, van belang is voor ons begrip van heden en verleden. Ook wanneer dat verleden inmiddels twintig eeuwen terug ligt.

De literaire bronnen en hun auteurs

Voor de kennis over Domitianus en zijn tijd beschikken we over veel schriftelijk bronnenmateriaal. Dat is meestal in het Latijn, maar soms ook in het Grieks. Dat waren in de Romeinse keizertijd de meest internationale talen in het Middellandse Zeegebied. De schrijvers waren meestal lid van de elite of probeerden zich daarbij aan te sluiten. Hun lezers behoorden zonder twijfel tot de hogere kringen. Veel van deze schrijvers waren ooggetuigen van de gebeurtenissen in de late eerste eeuw. De belangrijkste auteurs stellen we hier kort voor, enkele andere schrijvers worden in de loop van het boek geïntroduceerd.

Publius Cornelius Tacitus (ca. 56-117) maakte carrière onder de Flavische keizers (Vespasianus, Titus en Domitianus) en was lid van de Senaat. Hij en veel collega's verlangden terug naar de oude Republiek van de tijd vóór Augustus. In zijn *Annalen* (*Jaarboeken*) heeft Tacitus de geschiedenis van de keizers Tiberius, Caligula, Claudius en Nero beschreven. Deze keizers oogstten nauwelijks lof. In het vervolg daarop, de *Historiën*, is het oordeel van Tacitus over Domitianus' vader en broer Vespasianus en Titus iets milder. Maar Domitianus zelf komt er zeer slecht vanaf.

Gaius Suetonius Tranquillus (ca. 69-126) behoorde tot de stand van de *equites* (ridders), de sociale groep net onder de senatoren. Hij schreef *vitae* (levensbeschrijvingen) van de twaalf heersers die Rome hadden geregeerd vanaf Caesar. Domitianus was de laatste in zijn reeks. Suetonius werkte waarschijnlijk in de kanselarij van Trajanus (keizer van 98-117), waar

↓ Buste van Domitianus.

Op zijn linkerschouder zit een uil von Athena als teken van zijn verbondenheid met deze godin © Ohio, Toledo Museum of Art.

hij toegang had tot de keizerlijke archieven. Zijn biografieën hebben een vaste opbouw: afkomst en familie, levensloop, belangrijke daden, beoordeling. Suetonius' werk is vanaf de renaissance beeldbepalend geweest in de oordeelsvorming over de eerste twaalf keizers.

De Griekstalige senator Cassius Dio (155-235, in 180 in Rome komen wonen) interpreteert Domitianus en zijn daden uitsluitend in negatieve zin in zijn omvangrijke, maar slechts gedeeltelijk overgeleverde *Historiën*. Hij volgt 130 jaar na dato de negatieve toonzetting van veel van zijn voorgangers.

De dichters Publius Papinius Statius (ca. 45-96) en Marcus Valerius Martialis (40-104) verkeerden aan het hof van Domitianus en probeerden bij de keizer in het geveel te komen. Statius schreef mythologische dichtwerken over de Thebaanse Oorlog (*Thebais*) en over Achilles (*Achilleis*). 32 gedichten van Statius zijn gewijd aan Domitianus' daden als veldheer, zijn optredens en monumenten in Rome, banketten aan het hof en andere 'alledaagse' onderwerpen. Deze *Silvae* (letterlijk 'bossen', *Bosgedichten*) behoren tot het genre van gedichten over persoonlijke ervaringen van de dichter zelf en verschaften ons daarom een levendig beeld van zijn tijd. Martialis kwam uit Spanje en keek vanaf zijn komst naar Rome in 64 met verwondering naar alles wat in deze grote stad gaande was. Zijn talrijke korte gedichten, *Epigrammata*, hebben net als de *Bosgedichten* van Statius alledaagse onderwerpen en zijn vaak scherp van toon. Hij neemt hoogstaande personen op de hak om hun seksuele of liederlijke uitspattingen, maar vleit de keizer om zijn grootse daden. Boek 8 van de epigrammen draagt hij zelfs op aan Domitianus. Maar na de dood van de keizer draait Martialis om als een blad aan een boom. Omdat zijn werk desondanks door de nieuwe machthebbers niet wordt gewaardeerd keert hij naar Spanje terug.

Vernieuwing en traditie

Dit boek en de tentoonstelling zijn tot stand gekomen in het kader van een groot onderzoeksproject: Anchoring Innovation. Het project wordt uitgevoerd door classici, oudhistorici

en archeologen van zes Nederlandse universiteiten. Het leidende thema ervan zijn vernieuwingen in de Griekse en Romeinse samenlevingen op uiteenlopende terreinen, zoals literatuur, taalkunde, historische processen, architectuur en kunst. De wetenschappelijke traditie gaat er veelal van uit dat alles in de oudheid vrij traag ging en dat de antieke wereld niet veel innovaties kende. Maar deze onderzoekers menen juist dat er sprake is van een sterke dynamiek, en besteden aandacht aan soms opzienbarende vernieuwingen. Tegelijkertijd staan deze vernieuwingen nooit op zich, maar zijn zij stevig verankerd in de bestaande situatie.

Domitianus' bewind is een goed voorbeeld van hoe een machthebber probeert veranderingen te verankeren in het verleden, om de kans van slagen in het heden te verhogen. Net als zijn vader Vespasianus en zijn broer Titus, die voor hem heersten, gebruikte Domitianus de eerste Romeinse keizer Augustus als lichtend voorbeeld. Na de puinhopen van Nero en de drie kort regerende keizers Galba, Otho en Vitellius, probeerden de Flaviërs vrede te bewerkstelligen in het rijk zelf en aan de grenzen, en schiepen orde op zaken. De oude staatsinstituties en gebruiken werden in ere hersteld. En gebouwen uit de oude tijden werden gerestaureerd of heropgebouwd. Daarbij werden oude bouwvormen opnieuw gebruikt en belangrijke monumenten met bijzondere zorg omringd. Tegelijkertijd keek Domitianus naar de zo verguisde Nero vanwege diens interesse in Griekse cultuur, het instellen van Griekse spelen en de bouw en inrichting van de keizerlijke residentie – voor hem persoonlijk – op de Palatijn (een van de zeven heuvels van Rome). Voor Domitianus' postume reputatie zijn uiteindelijk juist deze 'Neroonse' elementen zwaarwegender gebleken dan de aansluiting die hij had gezocht bij Augustus. Vespasianus en Titus hadden dat eerder ook al gedaan, maar met duidelijk meer succes. De associaties van Domitianus met Nero ondergroeven echter het fundament van de Flavische heerschappij, die in 96 met de moord op Domitianus na 27 jaar definitief ten einde kwam.

Armbanden met beeltenissen van de twaalf keizers aan wie Suetonius zijn invloedrijke biografieën heeft gewijd
© New York, Metropolitan Museum of Art.

Het centrale gedeelte van het forum Romanum waar eens het reusachtige ruitersstandbeeld van Domitianus en de door hem gestichte tempel voor Minerva stonden. Op de achtergrond rechts zijn de contouren van het Colosseum te zien © Adobe Stock.

Op de voorgrond zijn resten te zien van de Ludus magnus, een van de vier trainingscomplexen voor gladiatoren, op de achtergrond het Colosseum. De twee gebouwen waren door een onderaardse gang met elkaar verbonden
© Adobe Stock.

Keizer Domitianus: heer en meester, god op aarde

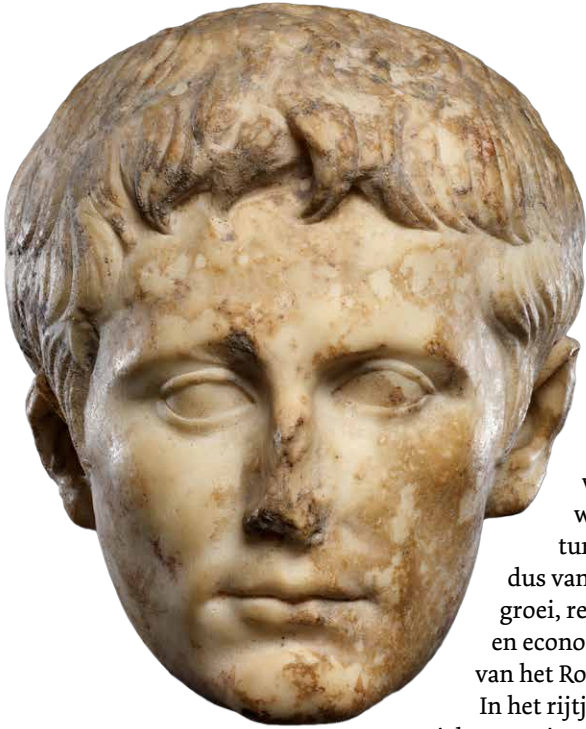
Domitianus was niet alleen onverschrokken en opvliegend van aard, maar ook listig en achterbaks. Door die trekken kon hij zowel impulsief reageren als zijn bedoelingen achterhouden. Soms trof hij mensen als een verwoestende bliksem-schicht, soms ook deed hij kwaad vanuit zeer voorbedachten rade. (Cassius Dio, Historiën, vertaling: Vincent Hunink)

De haat van de Senaat

Domitianus was de derde en laatste Romeinse keizer uit de familie van de Flaviërs. Deze oude familie uit het midden van Italië speelde lange tijd geen vooraanstaande rol in het politieke leven van het Romeinse Rijk. Na de 'slechte' keizer Nero en de drie in het roerige jaar 68-69 kort regerende heersers Galba, Otho en Vitellius, greep Domitianus' vader Vespasianus de macht. Hij was keizer tussen 69 en 79 en werd opgevolgd door Domitianus' broer Titus, keizer van 79 tot 81. Zelf besteeg Domitianus de troon in september van het jaar 81, nadat Titus onverwacht na een kort ziekbed was gestorven. Van dit drietal regeerde Domitianus het langst, vijftien jaar, maar hij zou de boeken ingaan als een van de slechtste keizers die het Romeinse Rijk ooit gekend heeft. In de laatste jaren van zijn bewind verkreeg Domitianus een inktzwarte reputatie. Om die slechte naam kracht bij te zetten, veroordeelde de Senaat hem na diens dood per decreet tot een *damnatio memoriae*: hij werd officieel uit het collectieve geheugen geschrapt en alle monumenten en opschriften die aan hem herinnerden, moesten

↑ Fictief portret van Domitianus door Domenico Fetti, rond 1610. Olieverf op doek © Parijs, Musée du Louvre. Het stuk is wel beschouwd als een kopie van een schilderij uit de reeks van de door Suetonius beschreven twaalf caesars, uit de kring rondom Titiaan.

↑ Portret van Augustus. Zijn gezicht is leeftijdloos en geïdealiseerd voorgesteld
© New York, Metropolitan Museum of Art.

uit de openbare ruimte worden verwijderd. Een turbulent einde dus van een eeuw van groei, relatieve vrede en economische bloei van het Romeinse Rijk.

In het rijtje van tirannieke Romeinse keizers neemt Domitianus een prominente positie in.

Dat is niet verwonderlijk: de meeste auteurs uit de oudheid zijn bijzonder negatief over hem, en zijn wrede en wispelturige karakter wordt breed uitgemeten. Zijn bewind werd volgens diezelfde schrijvers gekenmerkt door slecht beleid en buitensporige uitgaven, waardoor hij bij zijn dood de staat zowat failliet zou hebben achtergelaten. Op militaire successen kon hij zich niet beroepen (al deed hij dat graag) want aan de daarvoor vereiste moed en capaciteiten ontbrak het hem geheel. Althans, dat is wat de antieke bronnen ons doen geloven. De oude schrijvers schetsen het beeld van een ware despoot, een bruto die met willekeur en terreur regeerde. Zijn schrikbewind zou slechts te vergelijken zijn met dat van een van zijn voorgangers: Nero (37-68, keizer tussen 54 en 68), en elke herinnering aan hem moest verdwijnen uit het openbare leven. Dieper kon de val niet zijn van deze tiran, die bij leven 'heer en god' (*dominus et deus*) genoemd wilde worden.

In modern onderzoek is veel aandacht voor andere parallellen met Nero. Net als Nero was Domitianus de laatste van een dynastie. De machthebbers na hen hadden er dus alle belang bij om hun voorgangers, of in ieder geval de laatste exponent van die dynastieke familie, zo negatief mogelijk de geschiedenisboeken in te laten gaan. Zo konden ze hun nieuwverworven machtspositie rechtvaardigen. Dat was des te belangrijker wanneer de nieuwe machthebber door geweld aan de macht was gekomen. Daarnaast werd Domitianus net als Nero vooral gevreesd en gehaat door de bestuurlijke elite,

maar niet zozeer door andere groepen in de Romeinse samenleving. De soldaten waren bijvoorbeeld ronduit verontwaardigd toen de moord op Domitianus bekend werd. Zij probeerden zelfs alsnog zijn vergoddelijking te bewerkstelligen en eisten de veroordeling van de daders. Dat laatste lukte inderdaad in 97, een jaar later. Maar tot vergoddelijking kwam het niet, vooral omdat de Senaat, het hoogste openbare lichaam, er niet aan wenste mee te werken. De reactie van de senatoren op Domitianus' dood in 96 was namelijk, aldus Suetonius, een geheel andere:

De Senaat daarentegen was juist zeer verheugd. Ja, de Curia [het Senaatsgebouw] vulde zich meteen, alsof alle leden daar het eerst wilden zijn, en men nam geen blad meer voor de mond maar stortte over de dode de meest beledigende en bittere scheldkreten uit. En gaf bevel ladders te halen en Domitianus' ereschilden en portretten van de muren te trekken en daar in de zaal op de grond te gooien, en ten slotte besloot men overal op inscripties zijn naam te verwijderen en alle herinnering aan hem teniet te doen. (Vertaling: Vincent Hunink)

In het merendeel van de antieke teksten over Domitianus klinkt deze slechte verhouding met de Senaat door. Dat is niet onverwacht: Tacitus en Cassius Dio, die beiden een belangrijke bron over Domitianus' leven zijn, waren immers zelf senator, terwijl Suetonius als *eques* (ridder) sociaal gezien daar net onder stond. Deze auteurs schreven bovendien voor een publiek dat niet alleen een goede opleiding had genoten, maar ook alle belang had bij een goede verstandhouding met de regerende keizer en diens entourage. Zo konden ze nog iets van hun vroegere machtspositie binnen het Romeinse staatsbestel behouden. Dat verklaart waarom keizers die slecht overweg konden met de leden van de Senaat zonder uitzondering een slechte reputatie kregen, terwijl keizers die een goede verstandhouding met de Senaat

wisten te bewaren als ‘goed’ de geschiedenis ingingen. Het is overduidelijk dat Domitianus niet in staat is geweest goede betrekkingen met de senatoren te onderhouden, en dat heeft zijn postume reputatie zeker geen goed gedaan.

Als het klopt dat Domitianus zich openlijk ‘heer en god’ liet noemen, zal dat juist bij senatoren veel kwaad bloed gezet hebben. De eerste keizer van Rome, Augustus (31 v.Chr.-14 n.Chr.) had de schijn opgehouden dat de heerser slechts *princeps* (de voornaamste burger) of ‘eerste onder gelijken’ (*primus inter pares*) was, en dat het oude republikeinse staatsstelsel (de *res publica*), inclusief alle gekozen bestuurders, nog volledig functioneerde. Door deze illusie in stand te houden, maar in werkelijkheid als alleenheerser te regeren, had Augustus binnen één generatie vijf eeuwen republikeins bestel weten om te buigen naar een monarchie. De façade van republikeinse ambten en bevoegdheden bleef weliswaar in stand, maar dat diende slechts om de nieuwe heerschappij te verankeren in de republikeinse tradities van de eeuwen ervoor. Dat lukte tot op zekere hoogte wonderwel: tot in de late oudheid werden er bijvoorbeeld jaarlijks twee consuls benoemd, zoals dat vanaf 509 v.Chr. was gebeurd. Maar er waren ook stapsgewijze aanpassingen: de consuls werden de facto door de keizer benoemd, en niet langer verkozen door de volksvergadering.

Gekleurde bronnen

Uit welbegrepen eigenbelang deden de senatoren (de ‘gelijken’ van de *princeps*) mee aan deze schijnvertoning, maar ze gingen ervan uit dat ook de keizer zijn rol goed zou spelen en zich niet te veel boven de senatoren plaatste. Domitianus overspeelde daarbij kennelijk zijn hand. Hier rijst de vraag in hoeverre het zeer negatieve beeld van Domitianus dat uit de literaire bronnen naar voren komt volledig recht doet aan deze keizer en diens regering. Veel teksten geven een vertekend beeld, wat aantoonbaar kan worden verklaard door de elitaire blik van de schrijvers en hun publiek. De elite, die zelf veel te winnen of te verliezen had in hun verhouding met de keizer, rekende snoeihard af met een keizer die bij leven hun belangen had geschaad. Na zijn dood, wel te verstaan. Het is ook duidelijk dat er veel wordt weggelaten in de bronnen, en dan vooral de positievere aspecten van zijn beleid. Het is voor ons dus de kunst tussen de regels door te lezen en te bedenken wat *niet* wordt verteld. Wanneer we tot slot de gepresenteerde ‘feiten’ anders wegen, en in verband brengen met andere informatiebronnen over de periode van de drie

Flavische keizers, zoals inscripties, archeologische resten en munten, dan komt ten dele ook een ander beeld naar voren. Domitianus was bijvoorbeeld, in weerwil van zijn reputatie, bepaald geen slecht militair. Niet voor niets werd zijn beleid om de grenzen te consolideren rechtstreeks voortgezet door Trajanus, de keizer die na het korte bewind van de oude senator en militair Nerva (96-98) in 98 aan de macht kwam. Het oordeel over Trajanus (98-117), die de geschiedenisboeken inging als *optimus princeps* (‘zeer goede keizer’), is ronduit positief. En juist zijn militaire successen droegen bij aan dat positieve beeld van Trajanus.

Opvallend is dat een van de belangrijkste bronnen over het karakter en de handel en wandel van Domitianus, de levensbeschrijving van Suetonius, niet uitsluitend negatief is. Tot een omslagpunt in het jaar 89 bracht Domitianus het er volgens Suetonius best aardig van af als keizer. Twee jaar eerder, in september 87, dus halverwege zijn regeringsperiode, was een samenzwering tegen de keizer ontdekt – een aanslag kon net op tijd worden voorkomen. De details hiervan kennen we verder niet; we lezen alleen in het ‘jaarverslag’ van een priestergenootschap (overgeleverd als inscriptie in marmer) dat er op 22 september een rund werd geofferd op het Capitool, de belangrijkste van de zeven heuvels van Rome, als zoenoffer vanwege een vrijdeld complot. Over de opstand onder leiding van Lucius Antonius Saturninus, iets meer dan een jaar

← Portret van Domitianus met een extra lange nek om zijn verhevenheid aan te geven. Rome, Capitoolijnse Musea
© Roma Capitale, Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali (foto Zeno Colantoni).

daarna (januari 89), zijn we beter geïnformeerd. Saturninus was gouverneur in Germanië, waar veel troepen waren gelegerd. Toch werd deze opstand met succes de kop ingedrukt. Maar daarna, zo luidt de analyse van Suetonius, ontspoorde Domitianus volledig – wat gezien zijn van nature slecht karakter ook eigenlijk altijd al te verwachten was geweest. En het was volgens Suetonius dan ook niet verwonderlijk dat de keizer in 96 werd vermoord. Notabene door een groepje vertrouwelingen – ook zijn eigen vrouw zou actief bij de moordpartij betrokken zijn geweest. Zelfs de mensen die het dichtst bij hem stonden, zagen kennelijk zijn dood als de enige oplossing. Deze tweedeling van het bewind in een goede (eerste) en een slechte (tweede) fase had Suetonius ook voor Nero geconstrueerd.

Blijkbaar zag Suetonius een patroon in hun levens, maar de negatieve beoordeling van Nero en Domitianus berust op een bewuste vertekening van deze biograaf.

Veel scherper dan de kritiek van Suetonius is de stellingname van Cassius Dio, die werkelijk alles in negatieve zin interpreteert. Dan zijn we ruim 130 jaar verder, aan het begin van de derde eeuw. De negatieve toonzetting van veel voorgangers heeft dan haar werk gedaan. Ook hoefde Cassius Dio zich minder aan de feiten te houden, omdat die op dat moment, zeker vijf of zes generaties later, niet meer algemeen bekend waren. Dit was anders dan in de tijd van Suetonius en Tacitus, en van tijdgenoten zoals de historicus Flavius Josephus en de dichters Statius en Martialis. Deze laatste drie auteurs hadden ieder nauwe banden met de Flavische familie. Voor dichters was patronage een vorm van bestaanszekerheid, waarbij het adagium ‘wiens brood men eet, wiens woord men spreekt’ in hoge mate gegolden moet hebben. De geschiedschrijver Flavius Josephus, in 37 in Jeruzalem geboren als Josef ben Mattijahu, en aanvankelijk opstandeling tegen het Romeinse gezag in de provincie Judea (het huidige Israël en Palestina), was vrijgelaten na krijgsgevangenschap. Deze gunst werd hem verleend omdat hij Vespasianus’ keizerschap zou hebben voorस्पeld. Hij had nauwelijks speelruimte om zich kritisch uit te laten over zijn weldoeners:

← Portret van Domitianus als veldheer in kuras en met militair schoeisel. Op zijn borstpantser bekronen twee gevleugelde *victoriae* (godinnen van de overwinning) een wierookbrander
© Parma, Museo Archeologico Nazionale, Complesso Monumentale della Pilotta.

de Flavische familie aan wie hij zelfs zijn Romeinse naam en zijn vrijheid dankte. En ook bij de dichters moeten we bedacht zijn op mogelijke vertekeningen. Toch maakt dat hun teksten niet onbruikbaar: dat Statius en Martialis minder negatief waren over hun broodheer is natuurlijk niet verwonderlijk, maar het is te simpel om hun werk om die reden als alleen maar vleierij af te doen.

In recent onderzoek van historici en literatuuronderzoekers is er veel meer aandacht voor de bredere context van de bronnen en voor de door de antieke schrijvers gebruikte literaire genres. Die hadden elk hun specifieke regels en waren daardoor aan conventies gebonden. Schrijvers in de oudheid hadden bovendien veel meer dan tegenwoordig te maken met verwachtingen die hun publiek had bij de tekstvorm (proza of poëzie, toneel). En al te veel originaliteit werd ook niet op prijs gesteld. Dat heeft consequenties voor hun werk. Dat wordt hierdoor niet minder lezenswaardig, maar de historische betrouwbaarheid ervan moet soms betwijfeld worden. Bovendien ligt de tijd achter ons dat antieke schrijvers, die lange tijd als ‘voorbeeldig’ golden, in een sfeer van ‘bewondering voor de oudheid’ steeds op hun woord geloofd werden. Juist daarom is de post-klassieke reputatie van Domitianus negatief gekleurd. Die reputatie kwam immers tot stand in tijden waarin Romeinse auteurs per definitie als ideaal golden en navolging verdienden. Bovendien kleeft intussen de smet van christenvervolgingen aan hem, een verwijt dat hem vanaf de late oudheid werd gemaakt en dat in de negentiende eeuw met hernieuwde kracht werd aangezet. In werkelijkheid lijken er nauwelijks aanwijzingen te zijn die deze beschuldigingen kunnen hardmaken.

Onbekend en onbemind

Het is niet zozeer de bedoeling Domitianus in dit boek en in de tentoonstelling in ere te herstellen. Het is belangrijk ons voor ogen te houden dat geen enkele Romeinse keizer ‘goed’ genoemd kan worden wanneer we huidige criteria over leiderschap, verantwoording en vrijheid voor burgers als uitgangspunt nemen. Om nog maar te zwijgen over zaken als burgerrechten, inspraak en sociale rechtvaardigheid. Alle antieke samenlevingen, dus ook die in de tijd van Domitianus, worden gekenmerkt door grote sociale ongelijkheid. En al die keizers waren alleenheersers pur sang. Want in de keizertijd bepaalde op centraal niveau slechts één man samen met zijn entourage het politieke en militaire beleid.

Op lokaal niveau beslisten de plaatselijke elites. Toegang tot macht, middelen, kennis en contacten was zeer ongelijk verdeeld in een wereld waarin afkomst en vermogen veel meer dan individuele capaciteiten en ambities iemands sociale positie bepaalden. Slavernij was een gegeven, net als de stelselmatige achterstelling van vrouwen en niet-burgers – in alle geledingen van de samenleving. Voor de meeste inwoners van het Romeinse Rijk was de dagelijkse strijd om puur te overleven veel belangrijker dan het recht op gelijkheid. Je sociale status lag eigenlijk vast en kon alleen veranderen door ingrijpen van bovenaf.

De tijd waarin Domitianus keizer was, kende grote veranderingen. Zijn vader Vespasianus had een steviger fundament voor het keizerschap gelegd dan voorheen, door de bevoegdheden die nu automatisch bij het keizerschap hoorden, zoals het bijeenroepen van de Senaat, formeel en juridisch te verankeren. Dat betekende niet dat *caesar* een functie was geworden in de zin van een officieel ambt. De facto was dat

↓ Portret van Vespasianus, gerecycled uit een portret van Nero. Rome, Museo Nazionale Romano © Ministero della Cultura, foto Cargnel, D'Agostini, Mandato.

↑ Rome, Templum Pacis.
Blik op het podium van
het tempeltje voor Pax
blootgelegd tijdens
opgravingen rond 2000
(foto Lidy Peters).

natuurlijk wel het geval, maar *Caesar*, waarvan ons woord keizer is afgeleid, was en bleef in de Romeinse perceptie een eigennaam. De grootste tegenstrijdigheid van vijf eeuwen keizerschap in het Romeinse Rijk is misschien wel dat er officieel nooit een keizer was. Romeinen waren allergisch voor het koningschap, dat zij automatisch met tirannie associeerden. Het verjagen van de koningen in 510/509 v.Chr. en de stichting van de Republiek waren en bleven zo'n duizend jaar lang het ijkpunt voor de bovenlaag van de samenleving, omdat die in deze Republiek een belangrijke rol te vervullen had. De mythe dat het Romeinse staatsbestel (de *res publica*) dat van een republiek was – bestuurd door een groep hoogstaande en gekwalificeerde mannen die ambten bekleedden en verenigd waren in het hoogste bestuurscollege, de Senaat – bleef daarmee de hele keizertijd bestaan.

Rome herrijst

Het aanzicht van de stad Rome veranderde onder Domitianus ingrijpend. Na een verwoestende brand in het jaar 80, kort voor het aantreden van de keizer, ging het centrum van Rome op de schop. Als een feniks rees het nieuwe Rome op uit de as, zo dichtte Martialis. Diezelfde dichter sprak in een andere tekst over het Rome van zijn tijd dat 'aan zichzelf was teruggegeven', juist om het grote verschil met Nero te markeren. Die had zich – ook na een brand – namelijk het halve centrum van Rome toegeëigend om er zijn privépaleis te bouwen. Vespasianus, Titus en Domitianus lieten op deze plek en elders openbare gebouwen neerzetten en verfraaiden de openbare ruimte. Die bouwactiviteiten zijn tot op de dag van vandaag waarneembaar, al realiseren weinig mensen zich dat veel op en rondom het Forum Romanum uit de regeerperiode van Domitianus stamt.

Het Romeinse Rijk in de eerste eeuw n.Chr.

De opmaat naar de oppermacht

Na een eeuw van bloedige burgeroorlogen wist Octavianus, die kort daarna de erenaam Augustus zou krijgen, in 31 v.Chr. zijn alleenheerschappij te vestigen. Dertien jaar eerder, in 44 v.Chr. bleek bij het openen van het testament van de vermoorde Julius Caesar dat zijn op dat moment negentienjarige achterneef Gaius Octavius zijn enige erfgenaam was. Bovendien werd duidelijk dat de vrij onbekende jongeman postuum door Caesar was geadopteerd. Octavianus, zoals Caesars kersverse adoptiefzoon nu heette, had niet veel ervaring in militaire zaken. Maar hij had geluk: een groot deel van de legers van Julius Caesar verklaarde zich loyaal aan de jonge adoptiefzoon en erfgenaam. Ook Marcus Antonius, een vertrouweling van Caesar, wist zich verzekerd van de steun van een deel van de troepen. Octavianus vormde met Marcus Antonius en Marcus Aemilius Lepidus een driemanschap, in een poging om hun posities veilig te stellen, waarbij geweld niet werd geschuwd. Aanvankelijk was de samenwerking succesvol: Caesars dood werd ruim twee jaar later gewroken. De legers van Octavianus en Marcus Antonius versloegen in Macedonië die van de moordenaars Brutus en Cassius. Maar met het wegvallen van de gemeenschappelijke vijanden namen de spanningen tussen de drie mannen toe, ondanks hun eerdere goede samenwerking. Het driemanschap was dan ook geen lang leven beschoren.

De daadkracht van zijn goedgetrainde legers vormde een belangrijke pijler van Octavianus' greep naar de alleenheerschappij. Dat ging

bepaald niet zonder slag of stoot. Grootschalige landonteigeningen in Italië, het beleg van steden zoals Perugia, met de dood van vele burgers als gevolg, en veldslagen te land en ter zee bepalen het beeld van de jaren 42-31 voor onze jaartelling. Net als in de tijd van Caesar was Italië weer het toneel van bloedige strijd. Octavianus trok uiteindelijk aan het langste eind. Hij had de steun van een aantal trouwe vrienden en daarbij een gelukkige hand in het kiezen van zijn generaals. Dat bleek van cruciaal belang in de lange gewapende machtsstrijd in de jaren na de moord op Caesar. Met name zijn rechterhand (en latere schoonzoon) Marcus Agrippa sleepte een aantal belangrijke overwinningen voor Octavianus in de wacht. Uiteindelijk versloeg Octavianus definitief ook zijn laatste rivaal, Marcus Antonius, en werd hij in 31 v.Chr. onder de naam Augustus *feitelijk* alleenheerser over het Romeinse Rijk.

De macht vestigen was één ding, de macht met succes vasthouden en uitbreiden een ander. Dat lukte Augustus. De voortdurende steun van soldaten was en bleef onontbeerlijk, maar voor de consolidatie waren ook andere wegen nodig. Wat hielp, was dat Julius Caesar nog geen twee jaar nadat hij vermoord was tot god werd uitgeroepen, met instemming van de Senaat. Dat laat overigens heel goed de diepe verdeeldheid zien in de Romeinse samenleving van dat moment: waar sommigen Caesar, die onmiskenbare trekjes van een koning vertoonde, als een groot gevaar beschouwden, vonden anderen zijn prestaties en dus hemzelf zo groot, dat hij niet anders dan vergoddelijkt kon worden. Augustus

Blik op het Forum Romanum vanaf de Palatijn. De officiële verbinding tussen het forum en het paleis van Domitianus ligt verborgen onder het op de voorgrond zichtbare dak van de Santa Maria Antiqua. Achter de drie zuilen in het midden staat de curia, het senaatsgebouw, en links zijn de zuilen van de tempel van Saturnus en van de vergoddelijkte Vespasianus te zien (foto Eric van den Bandt).

buiten die goddelijke status van zijn adoptievader ten volle uit. Hij liet bijvoorbeeld munten slaan met als opschrift *divi filius* (zoon van de vergoddelijkte [Caesar]). Ook gaf hij opdracht tot de

bouw van een tempel voor de

godgemaakte Caesar op een prominente plaats op het Forum Romanum: een tastbaar bewijs van Caesars plaats onder de goden en Augustus' manier om zijn groeiende macht te legitimeren.

Die macht kreeg hij door behoedzaam te manoeuvreren en er alles aan te doen om de senatoren niet onnodig voor het hoofd te stoten. Hij liet hen zo veel mogelijk in hun waarde. Dit vertaalde zich niet alleen in zijn steeds sterkere machtspositie, maar ook in een groeiende acceptatie daarvan. De erenaam Augustus ('Verhevene') die hem in 27 v.Chr. door de Senaat werd toegekend, is een voorbeeld van die acceptatie. Bovendien was Augustus' boodschap zeer consistent gedurende de ruim veertig jaar dat hij aan de macht was. Door zijn toedoen was het Italiaans schiereiland eindelijk verlost van decennialange en bloedige burgeroorlogen en bovendien had hij met succes de oude orde hersteld. Met dat laatste werd niet alleen *law and order* bedoeld, maar ook het herstel van de staatsorde: *res publica restituta*.

Achter de façade van het herstel van de oude republikeinse bestuursstructuur ging echter een steeds grotere concentratie schuil van macht in de hand van één man. Augustus deed er bovendien alles aan om die macht niet alleen voor zichzelf te consolideren, maar ook te behouden voor zijn nageslacht. Heel gewiekst gebruikmakend van de oorlogsmoeheid en de illusie dat hij de Romeinse staat zou hebben 'gered', bereidde hij de samenleving voor op opvolgers uit zijn eigen familie. Allereerst zijn

neef Marcellus, en na diens vrij plotselinge overlijden in 23 v.Chr. zijn nog jonge kleinzoons Gaius en Lucius, kinderen uit het huwelijk van Augustus' enige kind Julia met Agrippa. Maar ook Gaius en Lucius stierven vroegtijdig, waardoor uiteindelijk Tiberius naar voren werd geschoven. Tiberius (42 v.Chr.-37 n. Chr., keizer 14-37) was de zoon uit een eerder huwelijk van Augustus' echtgenote Livia, en boze tongen beweerden meteen dat Tiberius, die later als een zeer slechte keizer werd beschouwd, door

↑ Ietwat meer dan levensgroot portret van Tiberius of zijn broer Drusus

© Amsterdam, Allard Pierson.

→ Fragment van een bronzen reliëf uit de tweede helft van de eerste eeuw met twee senatoren in toga, een zwaar wollen kleding © Malibu, J. Paul Getty Museum. De toga, met in kleur aangegeven tekenen van rang, mocht alleen door mannen van de bijbehorende waardigheid in het openbaar worden gedragen. Eenvoudigere versies van de toga waren het 'zakpak' van de vrije Romeinse burger.

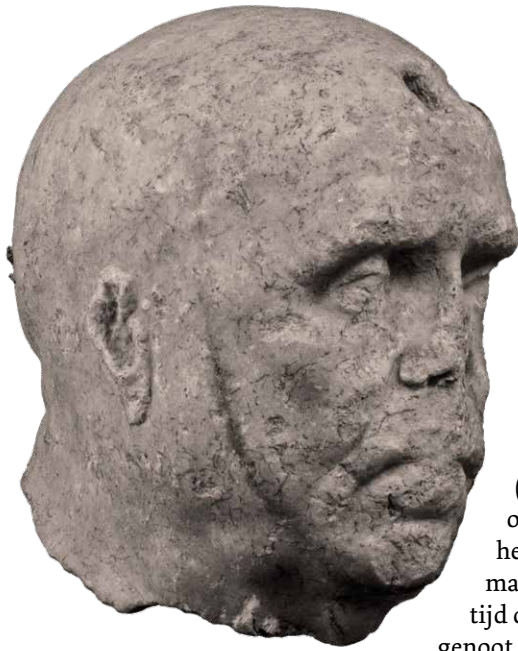
intriges van Livia op de troon was gekomen. Deze aanwijzing van opvolgers uit eigen kring was in strijd met het republikeinse principe van jaarlijkse verkiezingen voor de hoge ambten. Bovendien ging het in tegen de restricties aan het aantal keren dat iemand hetzelfde ambt mocht bekleden.

Augustus' eigen uitspraak dat hij wel meer gezag (*auctoritas*) had, maar niet meer macht (*potestas*), laat zien hoe slim hij feiten wist te verdraaien of maskeren. Maar het toont ook dat

zijn macht en gezag kennelijk groot genoeg waren om dat ongestraft te doen. Want zijn heerschappij berustte wel degelijk op *potestas*. In de eerste plaats op de macht van de legers waarvan hij de opperbevelhebber (*imperator*) was, en ten tweede combineerde Augustus de bevoegdheden van een aantal ambten van de Republiek. Op die manier kreeg hij bijvoorbeeld het opperbevel over de legers in de provincies van het rijk. Ten derde was hij onschendbaar, omdat hij de bevoegdheden

↓ Rome, *Curia Senatus* (Senaatsgebouw) op het Forum Romanum, rechts op de voorgrond. Oorspronkelijk in deze vorm gebouwd aan het einde van de eerste eeuw v.Chr., vele malen hersteld, en in de vroege middeleeuwen omgebouwd tot kerk. In 1938/1939 teruggebracht in de staat van de vierde eeuw (foto Eric van den Bandt).

↑ Reliëf van oudere man, mogelijk Galba, de eerste van de vier opvolgers van Nero in 68-69 © Malibu, J. Paul Getty Museum.

van een volkstribuun kreeg, de *tribunica potestas*. Dat was een heel handige zet (zonder precedent), omdat hij formeel niet het ambt bekleedde, maar wel voor onbeperkte tijd de voordelen ervan genoot, zoals het vetorecht op besluiten van anderen, het recht om de Senaat bijeen te roepen en juridische onschendbaarheid. Hij kon dus nauwelijks ter verantwoording worden geroepen.

Dit bleek een gouden strategie: door het prijzen en schijnbaar in stand houden van de oude republikeinse regels en gewoontes – zonder het te menen! – kon Augustus er niet van beticht worden zich te gedragen als een koning. Zo'n beschuldiging was eerder het belangrijkste motief van aanhangers van de oude orde geweest om Caesar te vermoorden. Formeel waren er consuls, de Senaat kwam bijeen voor beraadslagingen, en het bestuurlijk apparaat in Italië en de provincies was in grote lijnen geschoeid op republikeinse leest. De Senaat bestond ook nog altijd uit een groep van enkele honderden senatoren uit de Romeinse elite, die het staatshoofd formeel aanstuurden en assisteerden. Maar hun rol was sinds de machtsgreep van Augustus minder belangrijk geworden, al deden de senatoren er alles aan hun prestige hoog te houden.

De Senaat stemde in met dit alles en voelde zich kennelijk niet bij machte om een einde te maken aan de uitholling van het systeem, die achter de opgeworpen façade van herstel schuilging. Naar de redenen daarvoor kunnen we slechts gissen: interne verdeeldheid, opportunisme, of sympathie voor Augustus en zijn handelswijze. Het resultaat van Augustus' verregerende

experimenten bleek echter duurzaam. Schijnbaar verankerd in de eeuwenlange bestuurlijke tradities van Rome en de aloude *mores*, de ongeschreven regels, wist Augustus binnen een generatie het staatsbestel compleet om te vormen naar een erfelijke monarchie.

Zijn ingrijpende staathervormingen zijn niet het resultaat van een vlekkeloos uitgevoerd vooropgezet plan. Veel was *trial and error*, en het lijkt erop dat Augustus voortdurend de legale grenzen heeft afgetast. Maar kennelijk verstond hij de kunst om niet over die grenzen heen te gaan, wat hij anders misschien wel met de dood had moeten bekopen. Hij was uiteindelijk meer dan veertig jaar aan de macht en had dus ruim de tijd. Maar in de jaren 30 en 20 voor onze jaartelling was zo'n lang bewind allerm minst een uitgemaakte zaak. Niet voor niets lijkt Augustus juist in die jaren veel weg te zijn geweest uit Rome, om de senatoren in de hoofdstad niet onnodig voor de voeten te lopen.

Gedurende de eerste decennia van de eerste eeuw n.Chr. moet ten minste een deel van de senatoren het idee hebben gekoesterd dat een terugkeer naar de oude status quo, van vóór de tijd van Augustus, nog altijd een reële mogelijkheid was. Dat bleek uiteindelijk een illusie. Na Augustus' dood werd zijn adoptief- en stiefzoon Tiberius de nieuwe heerser, zonder dat daar bloedvergieten aan te pas kwam. De macht bleef vervolgens in de familie, dus Augustus was geslaagd in zijn opzet om met zijn alleenheerschappij de monarchie duurzaam te verankeren. Tot en met Nero kwamen de keizers uit dezelfde familie, die van de Julii oftewel de *gens Iulia*. Die was wel uitgebreid met een aange trouwde tak van de familie van de Claudii, de *gens Claudia*. Daarom spreken we van de Julisch-Claudische dynastie. Die kwam pas ten einde met de dood van de kinderloze Nero in de zomer van 68. Nero, een betachterkleinzoon van Augustus, was weliswaar populair bij een groot deel van de bevolking van Rome, maar kwam in toenemende mate in conflict met de Senaat. Hij schoffeerde senatoren en verwaarloosde het bestuur. Hij wist evenmin opstanden in een aantal provincies te beteugelen.

↓ Gouden munt (*aureus*) met portret in zijaanzicht van Nero als jonge prins, 50-54 © Leiden, Rijksmuseum van Oudheden.

➤ Gouden munt (aureus) uit 69 met portret van Otho in zijaanzicht en personificatie van *securitas* ('zekerheid' of 'veiligheid') © Amsterdam, De Nederlandsche Bank.

➤ Zilveren munt (denarius) uit 69 met portret van Vitellius in zijaanzicht en de formule SPQR ob C.S.: *Senatus Populusque Romanus ob cives servatos* (Senaat en volk van Rome geven deze munt uit vanwege het beschermen van burgers). Dit is een verwijzing naar Vitellius' overwinning op Otho © Amsterdam, De Nederlandsche Bank.

Uiteindelijk werd hij officieel tot staatsvijand (*hostis*) uitgeroepen, waarmee zijn doodsvonnis getekend was. Hij pleegde op eenendertigjarige leeftijd gedwongen zelfmoord, na een heerschappij van veertien jaar.

Na Nero: Een bloedige machtsstrijd

Wat er na Nero's dood gebeurde in het jaar 68-69, laat goed zien hoe de machtsverhoudingen werkelijk lagen in de Romeinse keizertijd. Bloedige veldslagen, deels op Italiaans grondgebied, tonen aan dat wie het grootste en beste leger achter zich wist te krijgen uiteindelijk aan het langste eind trok. In de achttien maanden na de dood van Nero werden verschillende generaals door hun legeronderdelen tot keizer uitgeroepen, totdat legeraanvoerder Vespasianus in december 69 de strijd definitief in zijn voordeel wist te beslechten. De Senaat speelde hierin nauwelijks een rol van betekenis, al probeerden de senatoren aanvankelijk gebruik te maken van het ontstane machtsvacuüm.

Een dag na de dood van Nero schoof de Senaat hun collega Galba als nieuwe machthebber naar voren, een kandidaat die bovendien gesteund werd door de machtige pretoriaanse garde (de keizerlijke lijfwacht). Maar Galba werd vermoord door leden van diezelfde garde op bevel van Otho, zijn vroegere bondgenoot. Otho delfde zelf al na drie maanden het onderspit in de strijd met Vitellius, de gouverneur van Germanië, die inmiddels door de troepen in die provincie tot keizer was uitgeroepen. Na een bloedige confrontatie bij Bedriacum in

Noord-Italië, waarbij naar verluidt 40.000 man sneuvelden, pleegde Otho zelfmoord.

De Senaat in Rome koos vervolgens de kant van Vitellius, tot ongenoegen van de militairen in Judea, die onder opperbevel stonden van Vespasianus.

Dat leger was immens: het bestond op dat moment uit een kwart van alle troepen in het Romeinse Rijk. Bij deze factie sloten zich weldra de legers in Syrië en Egypte aan, net als de grenslegers langs de Donau (Pannonië en Moesië) en van de provincie Illyricum.

Het belangrijkste was Egypte, een provincie die sinds Augustus onder direct keizerlijk gezag viel (en dus niet onder de Senaat). Het land van de Nijl was cruciaal voor de graanvoorziening van Rome. Vespasianus droeg daarom het opperbevel in Judea over aan zijn zoon Titus en vertrok zelf naar Egypte.

Zijn bondgenoten gingen intussen succesvol de strijd tegen Vitellius aan in Noord-Italië en uiteindelijk in Rome zelf. Vitellius werd in december 69 vermoord, na de inname van Rome, wat met veel bloedvergieten gepaard ging.

De Senaat zag zich voor voldongen feiten geplaatst en bekrachtigde de nu ontstane situatie. Vespasianus was de nieuwe keizer, na anderhalf jaar van burgeroorlogen. Aan het begin van zijn *Historiën* beschrijft Tacitus deze periode in gitzwarte bewoordingen in zijn relaas over het zogenoemde vierkeizerjaar 68-69:

En Italië? Dat is aangeslagen door rampspoed die nieuw was of na lange tijd

↑ Deel van een vloer-mozaïek uit het Huis van het Nymphaeum, 'Kamer van Ariadne', uit de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr., beschadigd door brand tijdens de strijd in 69
© Cremona, Museo Archeologico San Lorenzo.

↓ Portret van Vespasianus, met duidelijke kenmerken van ouderdom: een teken van zijn eenvoud en volharding, in de traditie van de republikeinse aristocraten
© Kopenhagen, Ny Carlsberg Glyptotek.

opnieuw toesloeg. Ravage en verwoesting in de steden langs de vruchtbare kust van Campanië. Rome geteisterd door brand, zijn oudste tempels in de as gelegd, ja, het Capitool door eigen burgers in brand gestoken. Religieuze ritens zijn bezield, seksschandalen vinden plaats in de hoogste kringen. De zee vol ballingen. Rotseilanden bespat met bloed. [...] Nee, nooit eerder viel het Romeinse volk aan zo verschrikkelijke rampen ten prooi en nooit waren de aanwijzingen zo overtuigend en onmiskenbaar: de goden zijn er niet op uit ons te beschermen, wel om ons te bestraffen. (Vertaling: Vincent Hunink)

Tacitus' pessimisme zal zeker het gevolg zijn geweest van zijn eigen positie: als kind in een familie van senatoren had hij misschien wel geleden onder Nero's beleid. Maar zijn kroniek doet verslag van de bredere gevoelens van angst en onmacht die ook buiten de elite geleefd hebben. Want na een eeuw van rust en vrede die onder Augustus was begonnen, was Italië zelf nu weer het strijdtoneel, en de gevechten hadden op veel plaatsen tot grote verwoestingen geleid.

Dit moeten voor velen traumatische ervaringen zijn geweest, en de wanhoop is invoelbaar. Men was murw van de oorlogen en het bloedvergieten, en de goden beschermden Rome niet langer, zo was het idee, waarmee het fundament onder Rome was weggeslagen. Die breed gedeelde gevoelens hebben ongetwijfeld bijgedragen aan de macht van Vespasianus. Hij nam

openlijk en scherp afstand van Nero en diens entourage, en wist daar een beeld tegenover te zetten van effectief beleid, gecombineerd met militaire successen en een sobere levensstijl. Met Vespasianus keerde de rust terug en stopte het excessieve geweld. Vespasianus was bovendien 'de man uit het volk', die was opgeklommen door capaciteiten en dienstbaarheid aan Rome, in plaats van door corruptie en hang naar eigen gewin. In hoeverre dat beeld werkelijk klopt, doet niet eens zo ter zake: feit is dat Vespasianus deze boodschap kennelijk succesvol wist uit te dragen en tien jaar lang regeerde, tot zijn natuurlijke dood op zeventigjarige leeftijd in 79.

Nieuwe mannen: de Flavische dynastie

Met Titus Flavius Vespasianus kwam de familie van de Flaviërs aan de macht. Vespasianus stamde uit een familie van *equites* (ridders) uit het stadje Falacrinae, ongeveer 100 kilometer ten noordoosten van Rome. Zijn grootvader, vader en oom waren *selfmade men* die via een succesvolle carrière in het leger wisten op te klimmen in het bestuurlijke apparaat. Vespasianus trad in hun voetsporen en vervulde met succes zowel militaire functies als bestuurlijke ambten. Vanaf 66, in Nero's laatste levensjaren tot aan zijn dood, voerde Vespasianus met zijn oudste zoon Titus het grote leger aan dat de opstand in de provincie Judea de kop moest indrukken. Ook daarin was hij succesvol. Titus nam Jeruzalem in de zomer van 70 in, terwijl Vespasianus in Rome verbleef, waar hij sinds

← De triomf van Titus, door Lourens Alma Tadema. Olieverf op doek, 1886. Vooraan loopt Vespasianus, gehuld in toga. Dan volgen Titus, in pantser, en zijn dochter Julia. Daarachter, ook in toga, Domitianus. Tussen de zuilen op de achtergrond staat de menora uit de tempel van Jeruzalem. Baltimore, Walters Art Gallery © Wikimedia Commons.

december 69 de facto de nieuwe keizer was.

Titus' plundering van Jeruzalem, inclusief de tempel, gaf Vespasianus vrijwel meteen de wind in de zeilen. De buit was enorm: van het goud en zilver werd bijvoorbeeld de bouw van het Colosseum bekostigd, mede uitgevoerd door slaafgemaakte Joden uit Judea. Een grootse triomftocht zette de overwinning luister bij en maakte de bevolking van Rome duidelijk dat er een nieuwe wind waaide. De familie van de Flaviërs (de *gens Flavia*) had de touwtjes meteen stevig in handen.

Ook de soepele machtsoverdracht aan Vespasianus' oudste zoon Titus past in dit beeld. Al snel na Vespasianus' aantreden had de Senaat hem een aantal bevoegdheden toegekend, die bekend staan als de 'Wet van Vespasianus over het hoogste gezag' (de *Lex Vespasiani de Imperio*). De tekst is ten dele overgeleverd, gegraveerd in een bronzen plaat die tegenwoordig is ingemetseld in een muur van de Capitolijnse Musea in Rome. De inhoud is omstreden, net als de vraag wie het initiatief ervoor nam, Vespasianus of de Senaat.

Tacitus is heel kort in zijn mededeling over de nieuwe machtsverhoudingen: "In Rome kent de Senaat alle gebruikelijke ereblijken toe aan Vespasianus, vanuit optimisme en vol vertrouwen" (vertaling: Vincent Hunink). Het gaat in feite om een formalisering van een aantal gebruiken en ongeschreven regels, maar is ook een complete volmacht voor de keizer om te handelen naar eigen goeddunken. De reden lijkt helder: het toekennen van deze ereblijken en bevoegdheden moest bijdragen aan een soepele

overdracht van de macht aan de opvolger die was aangewezen. Maar in feite zette de Senaat zichzelf buitenspel met het verlenen van deze verregaande volmacht. Bovendien was de consequentie dat nu voor het eerst het keizerschap een functie werd: *princeps* was nu officieel meer dan alleen een eretitel. Kennelijk waren de geesten daarvoor rijp. En wat in Augustus' tijd waarschijnlijk nog te ver zou zijn gegaan, werd nu als een voldongen feit geaccepteerd. Zelfs Tacitus maakt daar niet al te veel woorden aan vuil.

Een paar parallellen dringen zich hier onwillekeurig op. Net als Augustus had Vespasianus een aantal betrouwbare en kundige vrienden om zich heen, die deels de kastanjes voor hem uit het vuur haalden. Generaal Mucianus was voor Vespasianus als Agrippa voor Augustus: uiterst loyaal, succesvol en bescheiden. En ook Vespasianus benadrukte keer op keer, net als Augustus, dat zijn heerschappij een einde had gemaakt aan burgeroorlogen en bloedvergieten in Italië. Associaties met de vergoddelijkte Augustus werden bewust opgeroepen in beleid en in beeldvorming. Ook Vespasianus was sober en niet corrupt – een vader als het ware, die streng maar liefdevol voor zijn onderdanen zorgde. Intussen werd het militaire succes van de Joodse Oorlog maximaal uitgebuit. Munten met het randschrift 'Judea veroverd' (*Judaea capta*) circuleerden volop.

Met een deel van de buit van de oorlog in Judea werd het Forum van de Vrede gebouwd (zie ook hoofdstuk 4), waarmee zowel naar de successen in de oorlog (vrede in de optiek van de Romeinen) als de rust in het rijk werd

➤ Romeinse bronzen munt (*sestertius*) uit 71, met het portret van Vespasianus en een uitbeelding van *Judaea Capta* ('Judea veroverd') in de gestalte van een gevangene, zittend onder een palmboom en bewaakt door een Romein © Londen, British Museum.

➤ Rome, Forum Romanum. Herinneringsboog van Titus, na zijn dood in 81 opgericht door Domitianus (foto Wikimedia Commons)

FOEDVSVE CVM QVIBVS VOLET FACERE LICET ITA VT ILICVIT DIVO AVG
 TVLIO CAESARI AVG TIBERIO QVE CLAVDIO CAESARI AVG GERMANICO
 VT QVE SENATVM HABERE RELATIONEM FACERE / REMITTERE SENATVS
 CONSULTA PER RELATIONEM DISCESSIONEM QVE FACERE / LICET ITA
 VT ILICVIT DIVO AVG TVLIO CAESARI AVG TICLAUDIO CAESARI
 AVG VSTO GERMANICO /
 VT QVE CVM EX VODVNITATE AVCTORITATEVE IVSSV MANDATVVE ELVS
 PRASEINTEVE SENATVS HABEBITVR OMNIVM PERVMVS PERINDE
 HABEATVR SERVETVR AC SILET SENATVS EDICTVS ESSET HABERETVR QVE
 VT QVE QVOS MAGISTRATVM TONESTATEM IMPERIVM CVRATTONEMVE
 CVIVS REIPVBLICAE SENATV IPOVLIO QVE ROMANO COMMENDAVERT
 QVIBVSVE SVFRAGATIONEM SVAM DEDERIT PROMISERIT FORVM
 COMITIS QVIBVSQVE EXTRA ORDINEM RATIO HABEATVR
 VT QVE HEINES POMERII PROTERE PROMOVERE CVM EX REPUBLICA
 CENSEBIT ESSE LICET ITA VT ILICVIT TI CLAVDIO CAESARI AVG
 GERMANICO
 VT QVE QVAECVNQVE EX SVREIPVBLICAE MAIESTATE DIVINARVM
 HVMARVM PVBLICARVM PRIVATARVM QVE RERVMSSE
 CENSEBIT FACERE FACERE SV POTESTAS QVE SIT ITA VT DIVO AVG
 TIBERIO QVE TVLIO CAESARI AVG TIBERIO QVE CLAVDIO CAESARI
 AVG GERMANICO TVIT
 VT QVE QVIBVS LEGIBVS PLEBIVS SCITIS SCRIPTVM EIT NEDIVS AVG
 TIBERIVSVE TVLIO CAESARI AVG TIBERIVS QVE CLAVDIVS CAESAR AVG
 GERMANICVS TENERENTVR IIS LEGIBVS PLEBIVS QVE SCITIS IMPCAESAR
 VESPASIANVS / SOIVT VSSIT QVAEQVE EX QVAQVE SVFRAGATIONE
 DIVVM AVG TIBERIVMVE TVLIVM CAESAREM AVG TIBERIVMVE
 CLAVDIVM CAESAREM AVG GERMANICVM FACERE POPORTVIT
 EA OMNIA IMPCAESARIN VESPASIANO / AVG FACERE / LICET
 VT QVE QVAE ANTE HANC LEGEM ROGATA MACTA GESTA
 DECRETA IMPERATA AB IMPERATORE CAESARE VESPASIANO AVG
 IVSSV MANDATVVE IVS AQVOQVE SVNT EAPERINDE IVS IARATAQ
 SINT AC SI POPVLI PLEBISVE IVSSV ACTA ESSENT /

SANCTIO

SI QVIS HVIVSCE LEGIS ERGO ADVERSVS LEGES ROGATIONES PLEBIS VESCITA
 SENATVSVE CONSULTA FECIT FICERIT SIVE QVOD EVM EX LEGE ROGATIONE
 PLEBIS VESCITO / SVT FACERE POPORTBIT NON FICERIT HVIVS LEGIS
 ERGO IDEINE FRAVDIFISTO NEVE QVIT OB EAM REM TOTVLO DARÉ DEBITO
 NIVE CVIDE FARE ACTIONEVE IVDICATIO ESTO NIVE QVIS DE FARE FAPVD

← *Lex Vespasiani de imperio* uit 70, gegraveerd op een bronzen plaat. Al in de middeleeuwen bekend en vanaf 1576 op het Capitool. Rome, Capitolijnse Musea (foto Nathalie de Haan).

verwezen. Titus' aandeel in die oorlog werd zeker niet vergeten, en dat is een van de verklaringen waarom de machtsoverdracht na Vespasianus' dood en vergoddelijking soepel verliep. Een andere verklaring zagen we al eerder: de *lex Vespasiani de imperio*, een innovatie die wederom werd verankerd in al bestaande titulatuur. Titus regeerde uiteindelijk slechts twee jaar. Hij stierf onverwacht in september 81, na een kort ziekbed. Domitianus volgde als vanzelfsprekend zijn oudere broer op.

Ook over Titus is het oordeel van antieke schrijvers mild. Tacitus presenteert hem als een uitstekend militair en iemand die deugde, een tegenpool van Domitianus. Suetonius doet iets opmerkelijks in zijn biografie van Titus: in zijn beschrijving komt een man naar voren die aanvankelijk losbandig en heetgebakerd is, maar die als hij eenmaal keizer is zijn verantwoordelijkheid neemt en verstandig regeert. Dat zorgt voor een extra groot contrast met de meeste keizers die er slecht vanaf komen: die beginnen, zoals we in hoofdstuk 1 zagen, volgens de vooringenomen bronnen doorgaans best aardig, maar raken dan van het rechte pad. In beide gevallen laat de zware taak van het keizerschap dus iemands ware aard zien. De maskers vallen af en tonen of iemand in de kern wel deugt (Titus) of juist helemaal niet (Domitianus, maar ook Nero, Caligula en, honderd jaar later, Commodus). Het verwijt dat Domitianus actief de hand zou hebben gehad in Titus' ontijdige dood versterkte dit alles alleen maar in de ogen van Cassius Dio:

← Portret van Domitianus in pantser, met resten van oorspronkelijke kleur, en een reconstructie van de oorspronkelijke polychromie © Vaticaanstad, Vaticaanse Musea.

Het gerucht wil dat Titus door zijn broer is vermoord, omdat hij al eerder door hem was belaagd. Sommige schrijvers melden dat hij stierf door ziekte. Hij zou nog bij leven zijn geweest en er wellicht weer bovenop hebben kunnen komen, toen Domitianus hem in een kist vol sneeuw stopte omdat de zieke om wat verkoeling vroeg, met de bedoeling dat hij sneller zou sterven. [...] Met zijn laatste adem sprak Titus: "Ik heb maar één grote fout gemaakt". Wat dat precies was maakte hij niet duidelijk en niemand wist het precies. Wel dacht men aan verschillende dingen. De meest gangbare uitleg is dat hij een verhouding had gehad met Domitia, de vrouw van zijn broer. Ja, dat zeggen sommigen, maar ikzelf denk dat het iets anders is. Namelijk dat hij Domitianus, ondanks de openlijke acties tegen hem die hij had geconstateerd, niet had laten doden, maar liever zelf dat lot onderging onder handen van hem. (Vertaling: Vincent Hunink)

De mens Domitianus

Feit en fictie

De buitengewoon slechte reputatie van Domitianus is het resultaat van vrijwel uitsluitend negatieve beschrijvingen in antieke teksten. Door de formele uitbanning na zijn dood van alle herinneringen aan hem in het openbare geheugen – de door de Senaat in 96 uitgevaardigde *damnatio memoriae* – zijn er veel bronnen uit zijn regeringsperiode verloren gegaan, bijvoorbeeld inscripties, maar ook afbeeldingen en monumenten. De antieke schrijvers die het negatieve beeld van Domitianus op hun geweten hebben, met name Suetonius en Cassius Dio, portretteerden de keizer zelden op systematische wijze. Daarom is het soms moeilijk een goed onderscheid te maken tussen de feiten, hun eigen, vaak uiterst negatieve interpretaties daarvan, of zelfs ronduit verzinsels die deze auteurs presenteren. Informatie over Domitianus' tijd staat in dat opzicht niet ver af van de huidige berichtgeving van en over belangrijke politici die soms de werkelijkheid naar hun hand proberen te zetten of zelfs glashard ontkennen, of van journalisten die het zelf niet zo nauw nemen met de waarheid, en meningen boven feiten stellen.

Portret van Domitianus

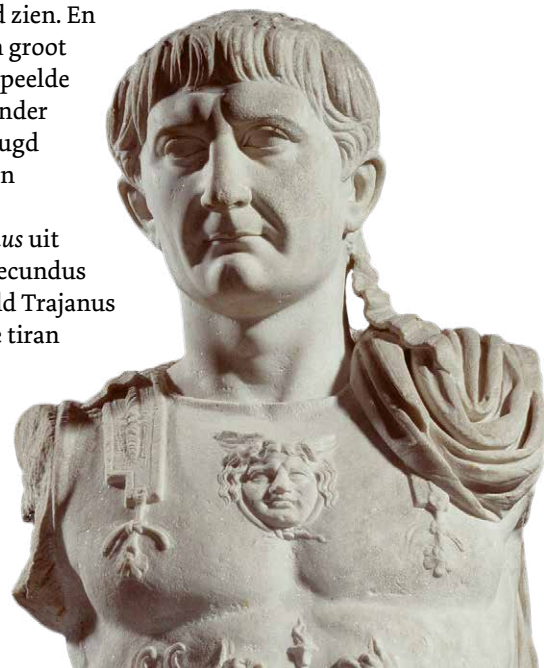
Voor het uiterlijk van Domitianus beschikken we over beelden, maar ook over een beschrijving in zijn biografie door Suetonius. Aan het einde van elk levensbericht van de twaalf keizers beschreef hij namelijk fysieke kenmerken en uiterlijk. Deze informatie zou, zo meenden hij en veel tijdgenoten, bijdragen

aan kennis over en inzicht in de persoon. Het uiterlijk zou de psychische gesteldheid en het karakter verraden. Volgens Suetonius was Domitianus rijzig en werd hij in de loop van zijn leven dik. Hij moet een prettige, bescheiden uitstraling hebben gehad, zij het met weinig sprekende ogen. De keizer haatte zijn kaalheid, een manco dat Suetonius ook bij Caesar uitvoerig behandelt. Suetonius rept verder van een niet te reconstrueren ziekte waardoor Domitianus' benen heel dun waren. Misschien had die handicap ermee te maken dat de auteur hem niet als een fysiek actieve persoon ziet. Wel ging Domitianus graag op jacht. Eten deed hij matig en van dronkenschap werd hij evenmin beschuldigd. Maar wel noemde Suetonius hem seksueel overactief, een kenmerk dat we ook bij andere 'slechte' keizers vermeld zien. En ten slotte zou Domitianus geen groot intellectueel zijn geweest. Hij speelde spelletjes of gaf zich over aan ander nutteloos tijdverdrijf. In zijn jeugd zou hij urenlang vliegen aan een schrijfstift hebben gereg.

In zijn *Lofrede op keizer Trajanus* uit het jaar 100 zet Gaius Plinius Secundus de Jongere (61-rond 113) zijn held Trajanus in talloze opzichten af tegen de tiran Domitianus. Die laatste joeg angst aan met zijn blik en gedrag, en was uitermate hooghartig. Hij was bovendien rancuneus, sloot zich af voor de buitenwereld en gaf geen banketten, behalve

← Boog van Titus, detail van het reliëf met de triomftocht van Titus. Een deel van de menora uit de tempel van Jeruzalem is zichtbaar achter een standaard met een plakkaat, waarschijnlijk de aanduiding van het object
© Adobe Stock.

↓ Portret van Trajanus in militair tenue. Gevonden in Uzita in het huidige Tunesië
© Leiden, Rijksmuseum van Oudheden.

↑ Zilveren spiegel met portret van Domitianus, gesignd door een verder onbekende kunstenaar met de Griekse naam Euporos
© Karlsruhe, Badisches Landesmuseum (foto Thomas Goldschmidt).

met bizarre regels, zoals een zwart diner (zie p. 119). Ook zijn bouwpolitiek was in Plinius' visie op eigenbelang en eigen glorie gericht (zie p. 71-86). En zijn militaire prestaties konden niet in

de schaduw van die van Trajanus staan. Zijn tijdgenoot Tacitus herinnerde zich een rood aangelopen gezicht, ook geen positieve uitdrukking van zijn karakter.

Plinius herinnert zijn lezers met genoeg aan het omverwerpen van portretten van Domitianus. Dat heeft – gelukkig – niet als resultaat gehad dat we geen beeltenissen van Domitianus hebben. Daarom rijst de vraag in hoeverre die beschrijvingen nuttig zijn voor de studie van echte overgeleverde portretkoppen. Toeschouwers hebben vrijwel altijd de neiging in een portret iets te zoeken van wat ze weten over karakter, aantrekkelijkheid of juist het tegenovergestelde. Die begrijpelijke psychische reactie zal er bijvoorbeeld toe leiden dat weinig mensen sympathie koesteren bij een portret van Hitler. Ook van 'slechte' keizers uit de oudheid zijn portretten vaak negatief beoordeeld. Dat geldt zeker voor Domitianus, volgens veel beschouwingen een dikkige en pronkzuchtige man.

Ondanks de *damnatio memoriae*, waarbij uiteraard portretten een van de belangrijkste doelwitten waren, zijn er toch veel afbeeldingen van Domitianus bewaard gebleven op munten, in reliëf, als standbeeld en op cameeën. Die laten een man zien die sterk op zijn vader Vespasianus en zijn broer Titus lijkt: een dik hoofd met ronde wangen op een stevige nek, kleine ogen en mond, en grote neus. Alle drie waren ze kaal, maar de broers lijken dit met over de gladde schedel gekamde lokken kunstig te verbergen. Titus en Domitianus leken klaarblijkelijk zoveel op elkaar dat het soms moeilijk is hun portretten van elkaar te onderscheiden. Ze worden steeds als jonge, bijna leeftijdsloze mannen afgebeeld, goed in vlees en vet. In de loop van zijn carrière laat de keizer zich

slanker weergeven, met een lange nek, die aan dat beeld bijdraagt. Het hoge voorhoofd krijgt wat rimpels. Dat Domitianus de gelijkenis met zijn broer benadrukt, kan uitdrukking zijn van broederlijke verbondenheid met zijn voorganger, maar ook van politieke motieven, zoals de verankering in de dynastie van zijn vader en broer. Nero was de eerste keizer die een baard droeg, maar dit werd niet overgenomen door zijn opvolgers. Die zijn allemaal gladgeschoren weergegeven. In militaire kringen komen we wel baarden tegen, maar die worden pas echt mode onder Hadrianus, zo'n twintig jaar na de dood van Domitianus.

De portretgelijkenis strekt zich overigens ook uit tot tijdgenoten: mannen lieten zich op dezelfde manier als de keizer portretteren om 'modern' en politiek loyaal te zijn. Dat portretten van hooggeplaatsten een rolmodel spelen, blijkt nog sterker bij vrouwen. De bijzondere haardracht van keizerin Domitilla Longina (echtgenote van Domitianus) en Julia (de nicht

→ Bronzen buste van Domitianus die in de Tiber in Rome zou zijn gevonden
© Kopenhagen, Ny Carlsberg Glyptotek.

van Domitianus) werd in het hele Romeinse Rijk geïmiteerd, en ook hun slanke gezichtsvorm vond navolging in veel vrouwenportretten. Kapsels vormen ook heden ten dage bronnen van inspiratie, van de rastalokken van Bob Marley tot de golvende haren van Kate Middleton. Beroemde en aantrekkelijke mannen en vrouwen kunnen, net als in de Romeinse wereld, nog steeds invloed hebben op de mode.

Romeinse portretten

De Griekse veldheer Alexander de Grote (356-323 v.Chr.) geldt als de eerste vorst in de klassieke wereld die bewust portretten liet verspreiden om het gewenste imago in de door hem veroverde wereld te creëren. In de Romeinse wereld waren het eveneens veldheren zoals Pompeius en Caesar, die in de eerste eeuw v.Chr. de waarde van portretten als propagandamiddel inzagen. Vooral Augustus maakte handig gebruik van dit medium: gedurende de ruim veertig jaar van zijn bewind liet hij zich portretteren – zonder ouderdomskenmerken – als rustige en harmonieus ingestelde man. De munten en portretten vereeuwigen hem als een stabiele vredebrenger op wie de burgers konden vertrouwen. De opvolgers in zijn dynastie lieten zich met de kenmerken van hun ‘stamvader’ weergeven: keurig geschoren, met dezelfde kapsels en met de gezichtstrekken van hun voorganger, zelfs wanneer de familiebanden los waren. Pas Nero begon hiervan af te wijken, met een vlasbaardje en een kunstmatig golvende haardos.

Productie en verspreiding

In ons tijdperk van fotografie, film en social media is het moeilijk voor te stellen hoe gecompliceerd het in de oudheid was om portretten van de gezagsdrager te verspreiden. Nergens is een protocol bewaard gebleven dat de mogelijke regelgeving openbaart. Maar de keizers waren zich bewust van het belang van bekendheid onder de gehele bevolking en droegen persoonlijk bij aan hun zelfrepresentatie, met name door beelden en vooral munten. De nieuwe keizers lieten zich door schilders en muntsnijders in profiel vereeuwigen. Munten

waren het beste verspreidingsmiddel voor de propaganda van de keizer, omdat zij door de hele bevolking werden gebruikt en in hoog tempo rouleerden. De rand-schriften noemen naam en rang, en op de keerzijde kunnen symbolische en politieke boodschappen worden vastgelegd. Zelfs van uiterst kort regerende keizers zijn munten overgeleverd, zodat inderdaad een snelle productie mag worden verondersteld. Schilderijen en houten panelen hebben de tijd niet overleefd; er is slechts één houten keizerportret bewaard gebleven, een rond paneel van Septimius Severus en zijn familie (begin derde eeuw, uit Egypte, nu in het Altes Museum te Berlijn). Monumentale keizerbeelden van brons en marmer zijn in de gehele Romeinse wereld gevonden en maken deel uit van talrijke verzamelingen. Zij hebben in openbare gebouwen gestaan zoals theaters en baden, paleizen en soms ook tempels en privéhuizen. Net als bij munten moet er een moedermodel zijn geweest van was of gips, waarvan kopieën snel over het hele rijk werden gedistribueerd. Zo kon iedereen kennismaken met het uiterlijk van de regerende keizer.

Portretvormen

We kennen losse koppen en bustes als keizerlijk portret en standbeelden in brons en marmer. Bij de standbeelden geeft de kleding extra informatie. De toga (een grote, om het lichaam gedrapeerde lap wollen stof) is het formele ‘pak’ van bestuurder, politicus en priester, en symboliseert de positie van de keizer als *princeps* of eerste onder de burgers. Het kuras (borstharnas) staat uiteraard voor de functie van bevelhebber van het leger en verwijst naar de militaire kwaliteiten van de keizer als *imperator*. Staand, soms zittend en ook te paard drukt de keizer zijn macht uit. Gewoonlijk waren er inscripties op het voetstuk of op het beeld zelf aangebracht. Deze teksten, soms ook geschilderd en meestal verloren gegaan, verduidelikten de keizerlijke kwaliteiten. Ook kon de keizer naakt worden voorgesteld of met de attributen

↑ Gouden munt (*aurus*) uit 88-89 van Julia, de dochter van Titus en wellicht geliefde van Domitianus. De pauw verwijst naar de godin Juno in haar kwali-teit van godin van de geboorte. Het kapsel van de keizerin toont de voor deze tijd typische kuif. Ook voor de echtgenote van Domitianus, Domitia Longina, werd zo'n 'pauwenmunt' geslagen © Londen, British Museum.

➤ Portretten van Vespasianus (links) en Titus (rechts) als vergoddelijkte machthebbers in 'heroïsche naaktheid'. Gevonden in het aan de Flavische keizers gewijde heiligdom in Misenum aan de Golf van Napels. Naast hen staat een kuras als teken van hun militaire kwaliteiten. De lichamen zijn gemodelleerd in de stijl van klassiek Griekse naaktfiguren uit de vijfde eeuw v.Chr. © Castello di Bacoli, Parco Archeologico dei Campi Flegrei.

van een god of mythologische held: in dat geval bezit hij de kwaliteiten van die figuur en draagt hij hogere waarden uit. Vooral postume portretten tonen keizers vaak in goddelijke gedaante. Naaktbeelden komen op ons merkwaardig over: de keizer is toch niet een mannelijke seksbom? Maar deze aan Griekse voorbeelden ontleende naaktheid heeft weinig met seksualiteit te maken: het verwijst naar het goddelijke, en de naaktheid is net zo'n 'pak' als de toga.

In zijn promotieonderzoek (2022) laat Sam Heijnen zien dat portretten zowel voor de keizer als de elites in het Romeinse Rijk bij uitstek het medium waren om het keizerschap visueel vorm te geven. Heijnen heeft ook statistisch onderzoek gedaan. Op basis van een verzameling van ruim 2150 driedimensionale portretten in het tijdvak van ca. 50 v.Chr. tot ca. 400 n.Chr. blijkt Augustus met 217 bewaard gebleven beeltenissen de vaakst afgebeelde keizer, ook over een lange

periode. 'Eendagsvliegen', met zeer weinig exemplaren, zijn natuurlijk de directe voorgangers van Vespasianus in het vierkeizerjaar, maar ook de latere kort regerende keizers. Vespasianus, Titus en Domitianus behoren getalsmatig tot de middenmoot: 138 portretten zijn er van de Flavische keizers overgeleverd. Opvallend is het relatief grote aantal portretten van Nero dat is veranderd in beelden van Titus en Domitianus: grofweg één op de drie portretten van Titus en Domitianus. De gezette Nero leek ook dankzij zijn bijzondere kapsel blijkbaar al enigszins op de dikke zonen van Vespasianus. En portretten van Nero waren vanwege diens slechte reputatie vaak buiten gebruik geraakt, al was hij niet door een officiële *damnatio memoriae* getroffen.

Het verschijnsel van hergebruik komt gedurende de hele oudheid voor en kan met tijdsdruk te maken hebben: bij het aantreden van een nieuwe keizer moesten er op stel en sprong

nieuwe portretten beschikbaar zijn. Of het had een economische oorzaak en was er weinig goed materiaal voorhanden. Om uit een Domitianus de veel oudere Nerva tevoorschijn te laten komen was relatief makkelijk: deze man moet zeer mager zijn geweest, zodat het weghakken van de bovenlaag van het marmer volstond. Domitianus is dan ook vaak nog in een beeld van Nerva te herkennen aan het kapsel, dat op de nieuwe keizer werd overgedragen. Op een van de 'Cancellaria-reliëfs' (zie p. 54-55) is die afslanking goed te zien. De nieuwe keizer, Nerva, heeft een kleine en dunne kop, die is gehouwen uit een portret van Domitianus. De contouren van het (dikkere) hoofd van zijn voorganger zijn maar gedeeltelijk weggewerkt. Misschien zou het spoor van de beitel bij de eindafwerking met een laag beschilderd stuc niet meer te zien zijn geweest, maar de reliëfs zijn waarschijnlijk nooit opgesteld geweest.

Dat we ondanks de *damnatio memoriae* toch portretten van Domitianus kennen, zou misschien verklaard kunnen worden uit de gelijkenis met Titus: de beelden werden na Domitianus' dood voor afbeeldingen van zijn broer gehouden. Overigens gebeurde dat bijkappen ook bij portretten van 'goede' keizers: van veel portretten van de eerste christelijke keizer Constantijn kan worden vastgesteld dat ze uit beelden van Trajanus of andere keizers zijn gemodelleerd.

Keizerinnen, prinsessen en burgervrouwen

Ook vrouwen in de omgeving van de keizer werden aan de onderdanen van het rijk voorgesteld door muntafbeeldingen en driedimensionale portretten. Zo werden complete keizerlijke families in standaardvorm gedocumenteerd en zijn de leden ervan tot op de dag van vandaag herkenbaar. De vrouwen droegen kapsels die door andere vrouwen in het rijk werden nagevolgd. Livia, net als haar eega Augustus jarenlang in het centrum van de macht, liet zich in de loop van ruim veertig jaar met verschillende kapsels afbeelden en kreeg op den duur een paar rimpels in haar gezicht.

Haar haardracht werd in alle kringen en door vrouwen van alle leeftijden geïmiteerd. Kunstig gevlochten vlechten, op het achterhoofd eindigend in een gedraaide knot, waren bij Livia en bij latere dochters en nichten van keizers en keizerinnen populair. Typisch zijn de kleine krulletjes op het voorhoofd van de keizerlijke dames in de jaren 20 tot 50 van de eerste eeuw. Onder de Flaviërs ontstond een mode die tot onder Trajanus populair bleef: het voorhoofd wordt omgeven door torenhoge toupets, terwijl het eigen haar in een zogeheten chignon (knotje) op het achterhoofd wordt samengevlochten. De toupets bestonden uit kunstig gevlochten haarmassa's met kleine krulletjes in de vorm van slakkenhuizen. Martialis spottte eens dat het net bijenkorven waren. Vrouwen van alle leeftijden zijn in de jaren 70-120 met zo'n kapsel afgebeeld. De hofcultuur zette hier de trend, die gevolgd werd door vrouwen uit de hogere kringen.

De gezichten van de meeste keizerinnenportretten vertonen weinig persoonlijke trekken en zijn leeftijdloos. Ze zijn soms nauwelijks precies aan een specifieke keizerin toe te schrijven. Zo lijken Domitia Longina en Julia op elkaar, mede door hun gelijke haardracht. Terwijl keizerinnen leeftijdloos worden afgebeeld (in navolging van Augustus, het referentiepunt bij uitstek) is leeftijd wel een kenmerk van privéportretten, waarbij ook hier de kapsels leidend zijn voor hun datering.

Net als bij de mannen kunnen de beeltenissen van vrouwen hen met goddelijke kwaliteiten verbinden. Kostbare gouden munten tonen Domitia Longina en Julia Titi in zijaanzicht op de beeldzijde, terwijl op de keerzijde een pauw is voorgesteld. Dit dier vormt een verwijzing naar Juno, de hoogste godin van het Romeinse pantheon, en is een symbool van onsterfelijkheid.

↑ Camee met het portret van Livia in zijaanzicht, rond het begin van onze jaartelling. Het voor Livia typische kapsel heeft een vlecht midden over het hoofd gedrapeerd, waardoor aan de voorkant een soort kulf ontstaat © Leiden, Rijksmuseum van Oudheden.

↓ Houten paneel met portret van een vrouw met Flavisch kapsel, afkomstig uit de begraafplaats van de Egyptische oase stad Fajum. Zo'n paneel zat bij een volgens oud Egyptisch gebruik gemaakte mummie op de plaats van het gezicht. Late eerste eeuw © Malibu, J. Paul Getty Museum.

De jeugd van Domitianus in de tijd van Claudius en Nero

Over de eerste achttien jaar van Domitianus' leven weten we feitelijk niets uit de antieke bronnen. Hij werd op 24 oktober 51 geboren als zoon van de latere keizer Vespasianus en Flavia Domitilla (levensdata onbekend; overleden vóór 69). Hij was de broer van Titus en Flavia Domitilla de Jongere, van wie alleen bekend is dat zij ouder was dan Domitianus en net als haar moeder al voor het jaar 69 is gestorven. *Ad malum punicum* was het adres van zijn geboortehuis, 'bij de granaatappelboom', op de Quirinaal, een van de zeven heuvels in Rome. Domitianus leefde geruime tijd bij zijn oom, Vespasianus' broer Titus Flavius Sabinus, en zou in relatief bescheiden omstandigheden, zijn opgegroeid. Omdat zijn vader en oom de positie van senator bekleedden, waarvoor een privévermogen van minimaal één miljoen sestertiën vereist was, moet die soberheid niet letterlijk worden genomen. Er wordt gezegd dat Vespasianus' ambtelijke en militaire carrière tussen 51 en 63 onder keizer Nero stagneerde en dat hij in die periode actief was als *mulio*, muilezelhandelaar. Geen toppositie dus, maar volgens zijn moderne biografe Pat Southern zoiets als een tweedehands-autoverkoper, en dus eerder iets om bescheiden over te doen. Daarbij kwam dat de familie geen lange traditie had van hoge functionarissen in het Romeinse staatsbestel en daardoor weinig aanzien genoot. De Flaviërs stamden niet uit de stad Rome zelf, maar uit het Sabijnse bergland op de grens met Umbrië, en hadden zich opgewerkt tot de hoge rang van senatoren.

Daarom bestaat er misschien dat beeld van een kindertijd zonder comfort. Domitianus bracht zijn jeugd door in het huis van zijn vader of van zijn oom Sabinus, of op een buitenplaats van de familie. Titus genoot zijn opvoeding aan het hof van keizer Claudius (10 v.Chr.-54 na Chr.; keizer 41-54) en stond daardoor op afstand. Dat is later geïnterpreteerd als het begin van wrijving tussen de broers. Moeder Domitilla is waarschijnlijk vroeg overleden en blijft een volstrekt ongrijpbare figuur. De enige andere twee vrouwen uit Domitianus' kinderjaren die later belangrijk zijn gebleven, zijn zijn nichtje Julia (rond 61-89/90) en hun beider voedster Phyllis. Julia, dochter van Titus en Arrecina Tertulla (gestorven vóór 65) bleef tot haar dood een

vertrouweling en misschien ook geliefde van Domitianus. Phyllis zou na Domitianus' dood zijn lijk verzorgen en de crematie regelen. Ze mengde zijn as met die van Julia in één urn en zette die bij in het familiemausoleum. Zo'n verhaal wordt ook over Nero's voedsters Egloge en Alexandria verteld door Suetonius in diens biografie van Nero. Zij boden dus twee keer zorg en genegenheid, van de wieg tot het graf.

Toen Titus en Domitianus jong waren, regeerden opeenvolgend twee keizers. Eerst Claudius, een relatief oude man, volgens velen eerder een wereldvreemde kamergeleerde dan een echte bestuurder en militair. Hij leed waarschijnlijk aan epileptische aanvallen en kon zichzelf niet altijd in toom houden, waardoor hij onnodig vijanden maakte. Tot zijn wapenfeiten behoorden de invasie van Engeland en de verovering van het zuidelijk gedeelte ervan. Hij was een bloedverwant van zijn voorgangers en presenteerde zich als een regelrechte afstammeling van Augustus. Zijn dood in 54 is met geheimen omgeven: hij zou door het eten van vergiftigde paddenstoelen zijn gestorven. Hadden daar zijn laatste vrouw Agrippina en haar uit een eerder huwelijk geboren zoon Nero de hand in? In ieder geval volgde de piepjonge neef Nero zijn oom op, en die zorgde ervoor dat Claudius' zoon, de beoogde opvolger Britannicus, uit de weg werd geruimd. Nero geniet een gitzwarte reputatie: extravagant als het om seks, eten en drinken gaat, excessief in voor- en afkeuren, en geobsedeerd door poëzie, toneel en schouwspelen.

→ Wandmozaïek met kandelaber, gevonden op de Quirinaal, mogelijk afkomstig uit het huis van de Flavische familie *ad malum Punicum* ('bij de granaatappelboom'), ongeveer op de plek van het huidige Quirinaalpaleis. Rome, Antiquarium Comunale del Celio
© Roma Capitale, Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali.

↓ Bronzen portret van een jongetje met een kapsel dat past in de tijd van Domitianus' jeugd, rond 50-60
© New York, Metropolitan Museum of Art.

Suetonius en Tacitus dichtten ook Domitianus zekere literaire ambities toe. Hij moet de in elitekringen gebruikelijke opleiding hebben gekregen, met aandacht voor Latijn maar ook Grieks, en misschien ook de voor de politiek en advocatuur noodzakelijke opleiding tot redenaar. Dat hij een voorliefde koesterde voor toneel (en acteurs), wordt hem door diezelfde auteurs niet in dank afgenomen, een verwijt dat ook Nero had gekregen. Toneelspelers stonden namelijk zeer laag op de sociale ladder. Volgens spaarzame mededelingen van de historicus Plinius de Oudere (de oom van Plinius de Jongere) en van Martialis en andere dichters, heeft Domitianus over uiteenlopende onderwerpen gedichten geschreven, onder meer een loflied op de val van Jeruzalem in 69. Zelfs een boek over kaalheid werd aan hem toegeschreven. Na zijn troonsbestijging droogde zijn pen op en stimuleerde hij, zoals het een goede mecenas betaamt, andere schrijvers. De schrijver van het belangrijkste ons overgeleverde handboek over retorica, Quintilianus, prijst Domitianus' literaire gaven op een wel erg vleierige manier:

We zouden deze lijst [van grote schrijvers] complementeren met de naam van keizer Domitianus, ware het niet dat de zorg voor de wereld hem heeft afgeleid van het letterkundig werk waaraan hij begonnen was, omdat de goden het te min vonden als hij slechts de grootste dichter zou

worden. Wat is verhevener, meer doorwrocht, ja in alle opzichten voortreffelijker dan de werken waarvoor hij zich, na afgezien te hebben van de heerschappij, als jongeman terugtrok? Wie zou immers beter oorlogen kunnen bezingen dan hij die ze voert? Naar wie zouden de godinnen die leiding geven aan de literatuur, liever luisteren? Aan wie zou Minerva, de godheid met wie hij zo vertrouwd is, liever haar kunsten openbaren? Toekomstige generaties zullen daarop dieper kunnen ingaan, want voor het moment wordt die lof overvleugeld door de schittering van zijn andere kwaliteiten. U zult het ons, die het heilige vuur van de letteren onderhouden, niet kwalijk nemen, Caesar, indien wij hieraan niet in stilte voorbij gaan en tenminste met een vers van Vergilius verklaren, 'dat tussen de lauweren van de zege voor u ook de klimop kruipt.' (Vertaling: Piet Gerbrandy. Het geciteerde vers van Vergilius stamt uit diens Ecloga 8.13.)

Terwijl zijn vader en broer in 69-70 in Judea en Egypte waren, verwikkeld in de Joodse Oorlog, was er ook onrust aan de noordwestelijke grenzen van het rijk. De voormalige Bataafse bondgenoot van Rome, Julius Civilis, was in Nijmegen en omgeving in opstand gekomen tegen het Romeinse gezag.

Portret van Claudius als man op leeftijd en getooid met de ceremoniële krans van eikenblad, de *corona civica*. Kopenhagen, Ny Carlsberg Glyptotek © Commons Wikimedia.

Profiel van een opgraving in Alphen aan den Rijn door archeologen van de Radboud Universiteit in 2001-2002. Het dikke oranje pakket midden op de foto is de brandlaag uit 69 (foto Marinus Polak).

↑ Jeruzalem, de 'Klaagmuur'.
Resten van de westmuur
van het podium van de
tempel, die in 70 door Titus'
troepen werd verwoest
© Adobe Stock.

↑ Rome, Circus Maximus,
boog van Titus. Fragment
van een reliëf met de kop
van een soldaat van het
Twaalfde Legioen 'met de
bliksem' (*XII Legio Fulminata*),
onderdeel van het leger
dat in Judea heeft gediend.
Rome, Capitoolijnse Musea
© Roma Capitale, Sovrinten-
denza Capitolina ai Beni Cul-
turali (foto Araldo de Luca)

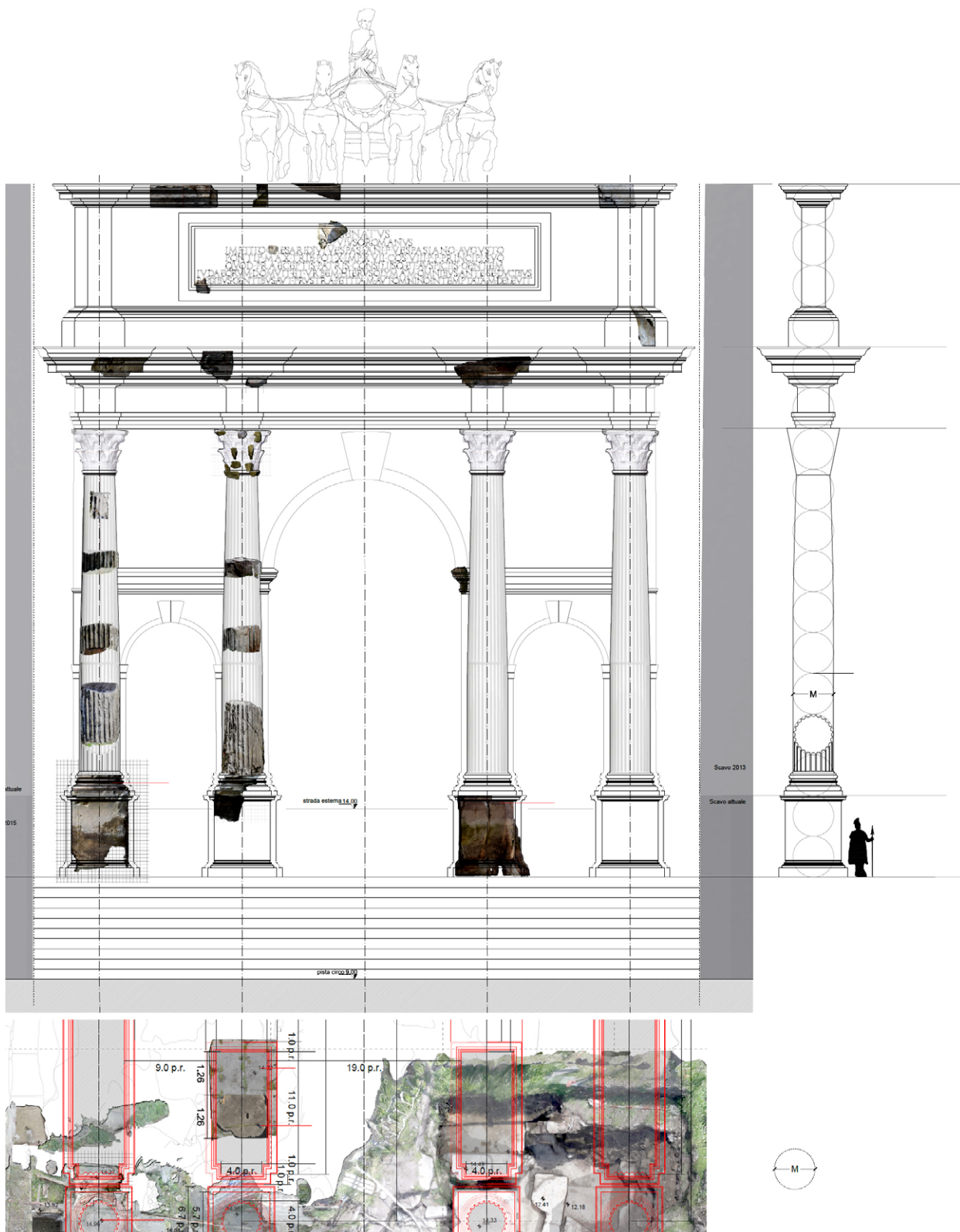
Domitianus zou hier hebben willen ingrijpen, maar eenmaal op weg naar het noorden hoorde hij in Lyon dat zijn zwager Petillius Cerealis met maar liefst acht legioenen een einde aan het oproer had gemaakt. Dat moet geen zachtzinnige operatie zijn geweest. Langs de Waal en Rijn zijn op veel plaatsen met bewoning uit de Romeinse tijd brandlagen opgegraven. Deze brandsporen kunnen op grond van dateerbare vondsten in verband worden gebracht met deze korte maar heftige periode van oorlog en verwoesting. Militaire ervaring deed Domitianus in 69, het vierkeizerjaar, waarin vier aanvoerders met hun legers om het keizerschap streden, dan ook veel minder op dan hij zelf waarschijnlijk had gehoopt.

Door de Romeinen werden beide 'opstanden' overigens voorgesteld als oorlogen met buitenlanders. Toch speelden er waarschijnlijk ook conflicten tussen aanhangers van Vitellius en Vespasianus mee, en was er dus sprake van burgeroorlog. In Romeinse bronnen werd met de beschuldigende vinger gewezen naar de lokale priesters of druïden als ophitsers van de Germanen. De Joodse Oorlog was zeker een keiharde interne conflictoplossing, gericht op het onschadelijk maken van de in Romeinse ogen niet-loyale burgers. De Romeinse generaal Pompeius, een tijdlang bondgenoot van Caesar op het politieke toneel rond 60-50 v.Chr., had Judea ruim 120 jaar eerder onder Romeins gezag gebracht. Titus en Vespasianus presenteerden deze oorlog en de verwoesting van Jeruzalem echter schaamteloos als triomf over een vreemde natie om het prille gezag van de Flavische dynastie een stevige basis

te geven. Volgens geschiedschrijver Flavius Josephus waren er 1,1 miljoen slachtoffers in Judea en werden 97.000 gevangengenomen Joden overgebracht naar Italië. Misschien zijn deze cijfers overtrokken, maar zelfs bij geringere aantallen moet de ellende voor de bewoners van Judea enorm zijn geweest.

In zijn al genoemde *Lofrede op keizer Trajanus* laat Plinius niet na om Domitianus postuum een sneer te geven vanwege diens weinig actieve gedrag in deze bijzondere oorlogssituatie.

De Joden kregen het zwaar te verduren: door de verwoesting van de tempel in 70 na Chr. was Jeruzalem geen logisch thuis meer en begon een diaspora naar alle delen van het Romeinse Rijk. Velen kwamen naar Rome, waar al vanaf de tweede eeuw v.Chr. een Joodse gemeenschap leefde. Een aantal van hen deed dit noodgedwongen, als slaafgemaakte dwangarbeiders. Zij werden onder meer ingezet bij de bouw van het Colosseum. De Joden moesten in Rome een speciale belasting betalen, en waarschijnlijk werden met de opbrengsten hiervan grote bouwprojecten gefinancierd. De nederlaag van Judea werd door Titus nog tien jaar later (80-81) 'gevierd' met de oprichting van een triomfboog in het Circus Maximus. Daarvan zijn rond 2000 resten opnieuw onderzocht. De inscriptie op de triomfboog kennen we uit een middeleeuws handschrift en uit een paar recent opgegraven brokstukken:

De Senaat en het Romeinse volk [hebben deze boog opgericht] voor imperator Titus Caesar Vespasianus Augustus, zoon van de vergoddelijkte Vespasianus, opperpriester, bekleed met de macht van tribuun voor de tiende keer, imperator voor de zeven-tiende keer, tijdens zijn achtste consulaat, vader des vaderlands. Aan hun heerser

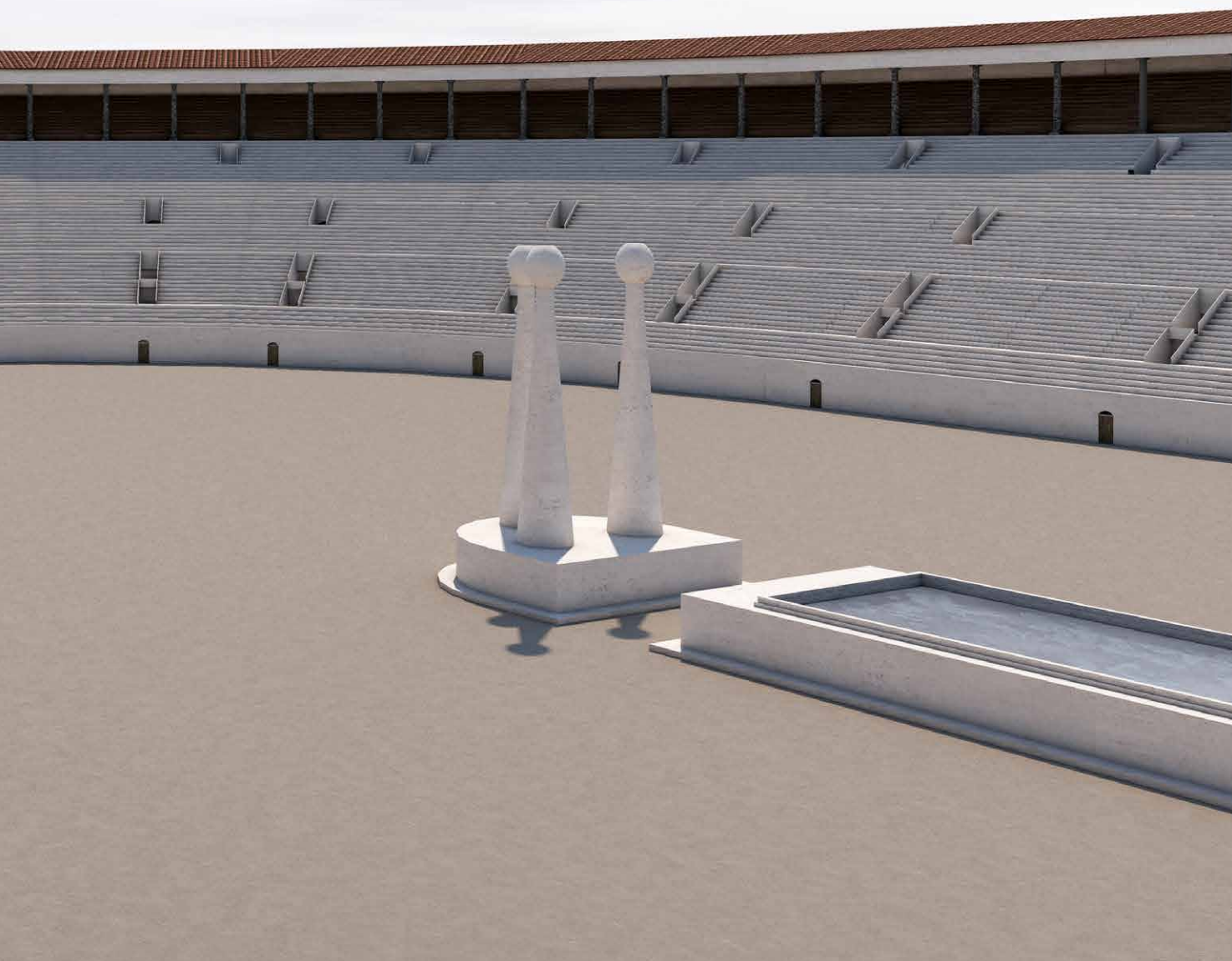
[princeps], omdat hij, door de bevelen en adviezen van zijn vader en de voortekenen te volgen, het volk der Joden heeft bedwongen en Jeruzalem heeft verwoest, de stad die door alle generaals, koningen en volkeren vóór hem vergeefs is aangevallen of helemaal niet op de proef is gesteld. (Vertaling: auteurs)

➤ Rome, Circus Maximus, boog van Titus, reconstructie in de oorspronkelijke context aan de kop van het stadion met gebruikmaking van opgegraven brokstukken. © Roma Capitale, Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali.

Rome, Circus Maximus, reconstructie

© Roma Capitale, Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali.

↑ Rome, Circus Maximus, boog van Titus. Fragment van een reliëf met drie mannen in toga in een officiële processie. Rome, Capitolijs Museum © Roma Capitale, Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali (foto Araldo de Luca).

Na Titus' dood richtte Domitianus op het Forum de tegenwoordig nog steeds bestaande herdenkingsboog aan de Summa Via Sacra op. Reliëfs verwijzen naar de triomftocht van zijn broer, met onder meer de menora, de Ark van het Verbond en twee rituele bazuinen, die als militaire buit in de optocht worden meegedragen.

Toen Vespasianus op 1 juli 69 in Alexandrië door zijn troepen tot keizer werd uitgeroepen en Titus nog verwickeld was in de verovering van Jeruzalem, nam Domitianus een aantal van hun taken in Rome waar. Domitianus kreeg volgens de bronnen pas profiel aan het einde van het vierkeizerjaar 69, toen hij op het Capitool tussen strijdende troepen van Vitellius en Vespasianus knel kwam te zitten en wist te ontkomen in de kledij van een priester of van een aanhanger van de Egyptische godin Isis. Zijn oom Sabinus kwam op het Capitool om. Het eerste optreden van Domitianus in de Senaat, in januari 70, bij afwezigheid van vader en broer, was succesvol.

Domitianus wordt keizer

Vespasianus is vanaf oktober 70 in Rome, en bijna een jaar later komt Titus terug uit Judea. Samen houden zij een triomftocht in 71. Domitianus beseft dat hij nog lang niet aan de beurt zal zijn als keizer, misschien koestert hij zelfs geen hoop meer op dat hoge ambt. Zijn vader regeerde tien jaar, tot zijn dood in 79, en in deze periode was Titus zonder meer de tweede man, ver voor Domitianus. Titus volgt hun vader op en zal naar verwachting nog lang kunnen meegaan. Hij zal niet meteen de behoefte hebben gehad zijn broer veel ruimte te geven. Maar dan komt door Titus' plotselinge overlijden na iets meer dan anderhalf jaar bewind Domitianus toch nog zeer onverwacht aan de macht. Of er nu, wat de negatieve bronnen ons willen doen geloven, een explosie aan activiteiten volgde vanwege een opgekropte frustratie door het spelen van de tweede viool, is niet meer te bepalen.

De vraag rijst op welke voet Domitianus met zijn vader en broer stond. Vespasianus zal hij soms jaren achtereen niet hebben gezien, omdat

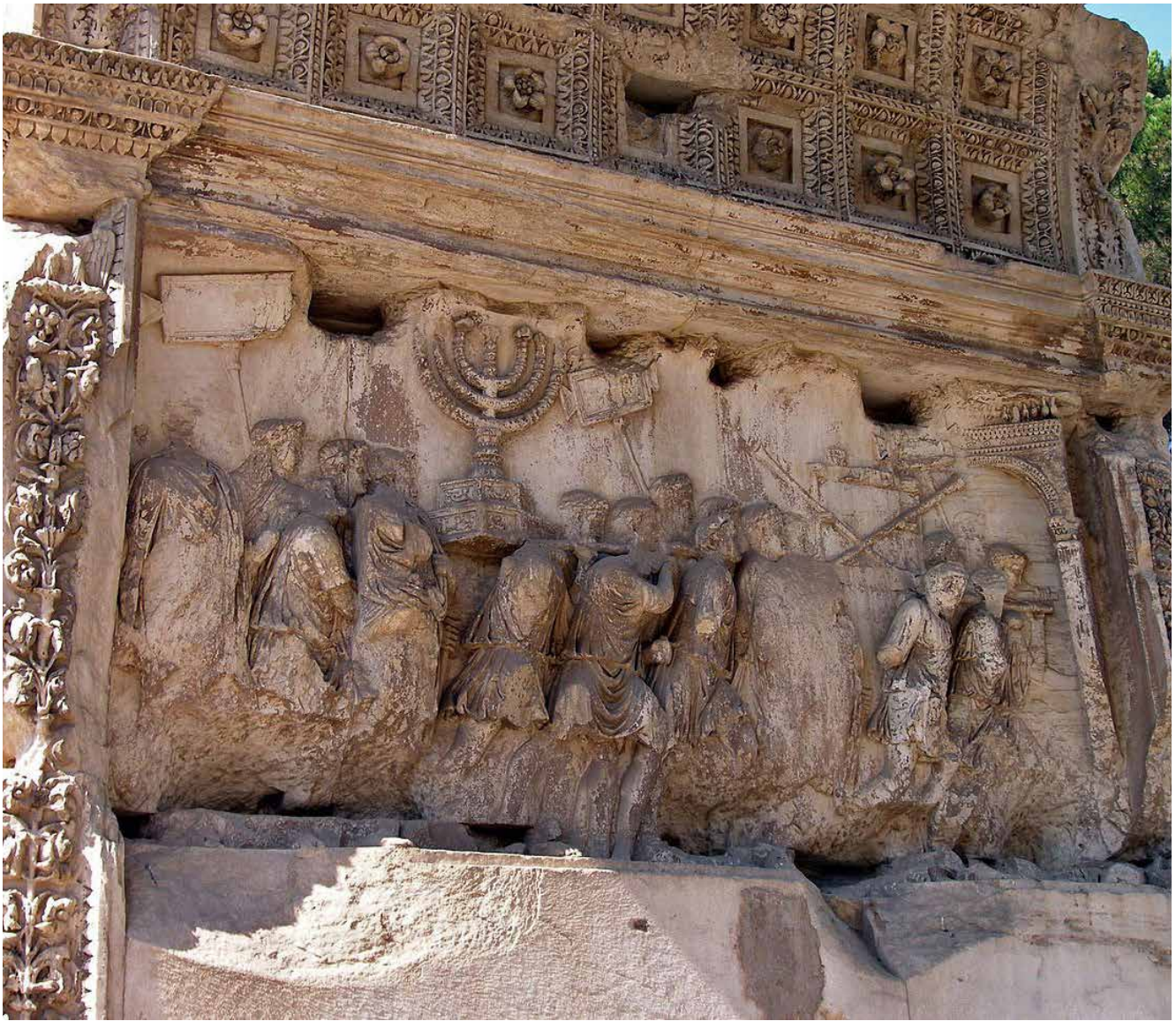

die elders functies bekleedde en op veldtocht was. Voor Titus, twaalf jaar ouder, gold misschien hetzelfde. Domitianus heeft aan hen wel keurig volgens de regels postuum goddelijke eer bewezen. Vespasianus kreeg een tempel op het Forum Romanum en de hele familie werd vereerd in een complex op de Quirinaal. Zijn broer kreeg zijn gedenkboog op het Forum Romanum en werd daar afgebeeld als goddelijke persoon, door een adelaar naar de hemel gevoerd. Ook buiten Rome werden heiligdommen aan de vergoddelijkte vader en broer gewijd, bijvoorbeeld in Misenum aan de Golf van Napels, waar beelden van het drietal zijn gevonden. Het idee van de hechte Flavische familie werd gekoesterd. Daarnaast ontstond de mythe van 'de gewone man met gezond verstand [Vespasianus] die per ongeluk keizer werd'. En Domitianus was de eerste en enige keizer die zoon, broer en opvolger was van twee 'goden'.

De regeringsperiode van Domitianus (81-96) wordt gewoonlijk in twee fases verdeeld. Tot de opstand van Saturninus in 89 zou hij een

gematigd bewind hebben uitgeoefend. Daarna gingen alle remmen los en oefende hij een ongekende terreur uit. Zo'n tweedeling in een goede en een foute regeringsfase is ook voor de 'slechte keizers' Tiberius, Caligula en Nero beschreven. Vooral Suetonius creëert steeds het beeld van een goed begin van het keizerschap, met afschaffing van impopulaire maatregelen en goede initiatieven, om vervolgens een keerpunt te zien, waarna de veel talrijkere en ernstige misstappen van deze keizers hun goede daden doen verbleken. De biograaf interpreteert de op elkaar volgende gebeurtenissen als schakels in een ketting. Alles houdt met elkaar verband en zelfs 'goede' daden vormen etappes in een intens slechte carrière. Daarom is het vanuit modern oogpunt niet goed vast te stellen of er inderdaad van een radicale omwenteling sprake is geweest. Domitianus lijkt aanvankelijk de positief beoordeelde politiek van zijn voorgangers te hebben voortgezet. Hij bezat bij zijn machtsaanvaarding goede kennis van het staatsbestel en had functies in het openbare

↑ Rome, Forum Romanum. Linker binnenzijde van de boog van Titus: Titus op zijn triomfwagen © Adobe Stock.

↑ Rome, Forum Romanum. Rechter binnenzijde van de boog van Titus: schatten uit de tempel van Jeruzalem worden megedragen in de triomftocht van Titus
© Adobe Stock.

leven bekleed. Maar blijkbaar kon hij nooit goed omgaan met de Senaat en koesterde hij voortdurend achterdocht jegens deze mannen uit de Romeinse elite. We zagen al eerder dat de Senaat sterk aan macht had ingeboet sinds Augustus in 27 v.Chr. de alleenheerschappij had aanvaard als *primus inter pares* ('de eerste onder zijn gelijken'). Maar senatoren hadden nog altijd, al was het maar in naam, de beslissingsbevoegdheid over belangrijke staatsaangelegenheden en buitenlandse politiek. Formeel gaven zij toestemming voor militaire operaties, al lieten zij in de praktijk de oren hangen naar de keizer en diens entourage, het werkelijke centrum van de macht waar de besluiten werden genomen.

Domitianus' bewind kenmerkt zich door steeds slechtere verhoudingen met de Senaat en een steeds grotere nadruk op *potestas*, de absolute macht. Die houding herinnerde tijdgenoten aan de eveneens als slecht bekendstaande keizer Caligula (12-41; keizer 37-41). Domitianus' machtsvertoon en zijn gebrek aan flexibiliteit staan centraal in de zwartmakerij. Andere

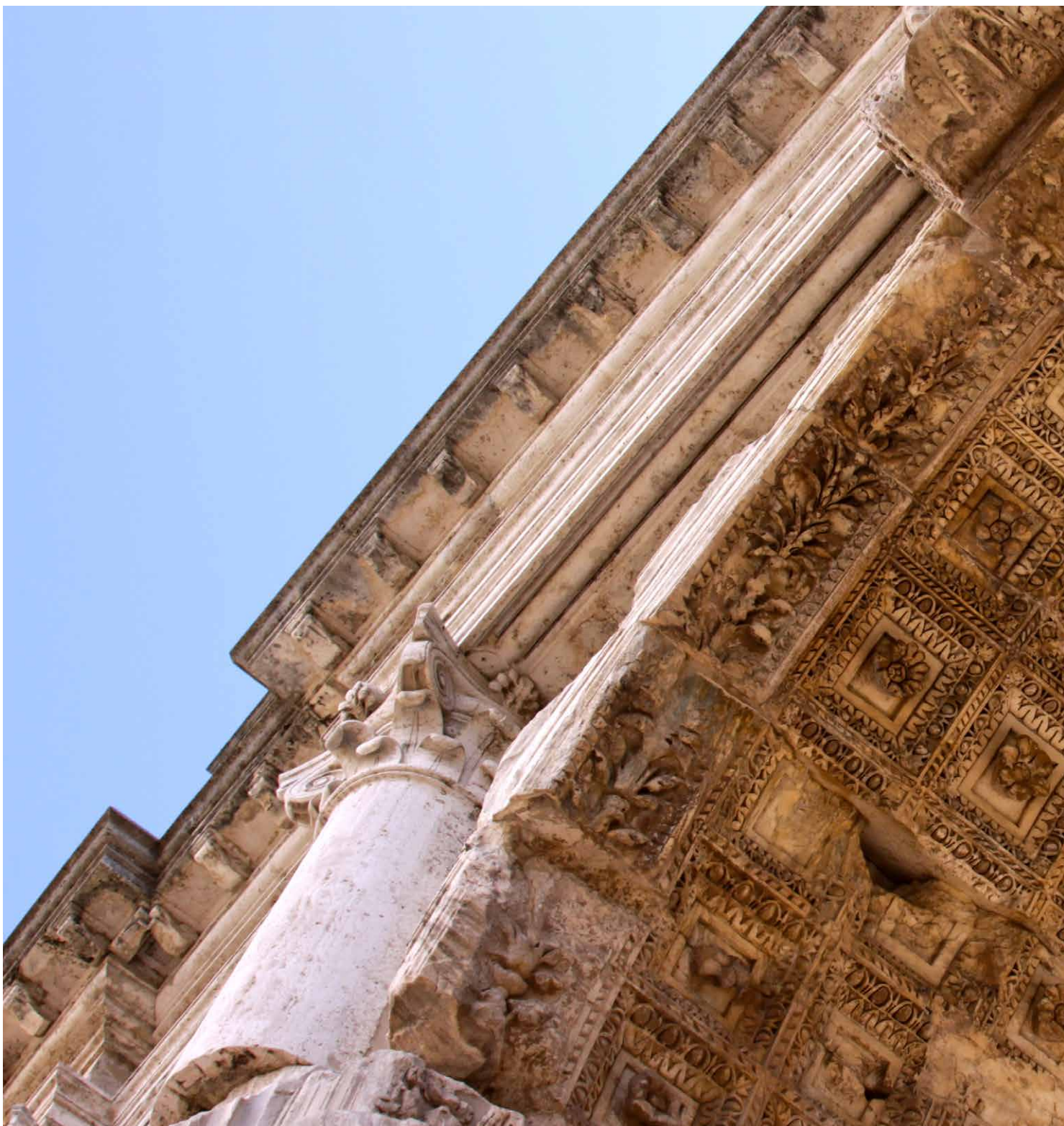
keizers waren weliswaar even autoritair of zelfs dictatoriaal geweest – en dat zou na Domitianus niet veranderen – maar hielden de schijn op van respect voor traditionele gezagsverhoudingen en bijbehorende rollen.

Domitianus volgde bovendien een andere hardnekkige gewoonte van zijn voorgangers: hij liet potentieel gevaarlijke figuren uit de weg ruimen, inclusief lastige familieleden. Titus had dat in 79 met de hooggewaardeerde senator en militair Aulus Caecina Alienus gedaan. Domitianus liquideerde in 83 zijn achterneef Titus Flavius Sabinus, de kleinzoon van de gelijknamige oom bij wie hij vroeger had gewoond. Of Domitianus zelf iets met de dood van zijn broer Titus te maken had, laten de bronnen in het midden.

De tendens om filosofen en schrijvers te verbannen, al ingezet door Domitianus' voorgangers, kan ook een actie tegen mogelijke oppositie zijn geweest. Een beroemd voorbeeld is de redenaar Dio van Prusa, bijgenaamd Chrysostomos ('Goudenmond'), die in 82 weg

→ Rome, boog van Titus. Apotheose van Titus op een adelaar in het gewelf (foto Stephan Moles).

moest en teksten tegen Domitianus zou blijven schrijven. Filosofen, onder wie de bekende stoïcijn Epictetus, werden in 89 of 93 door een edict van Domitianus verjaagd. Ook hier zien we dat zo'n actie Domitianus' reputatie schaadde, terwijl het wegsturen van intellectuelen niet ongebruikelijk was, zeker in tijden van crisis. Dat gold in Rome evenzeer voor het systeem van verklikkers, *delatores*, van wie de keizer sterk gekleurde informatie kreeg over verdachte figuren, een systeem dat in de loop

van Domitianus' bewind steeds sterker werd. Ook dit was op zichzelf niet nieuw: we lezen bijvoorbeeld ook in Suetonius' biografie van Titus over *delatores*. Maar met de groeiende achterdocht van de keizer, vooral na de opstand van Saturninus, nam het aantal verklikkers toe, en dat zorgde voor een klimaat van angst en onzekerheid, juist onder senatoren. Plotselinge terechtstellingen konden zonder vorm van proces en op verdenking van door verklikkers aangereikte informatie plaatsvinden. Hiervan

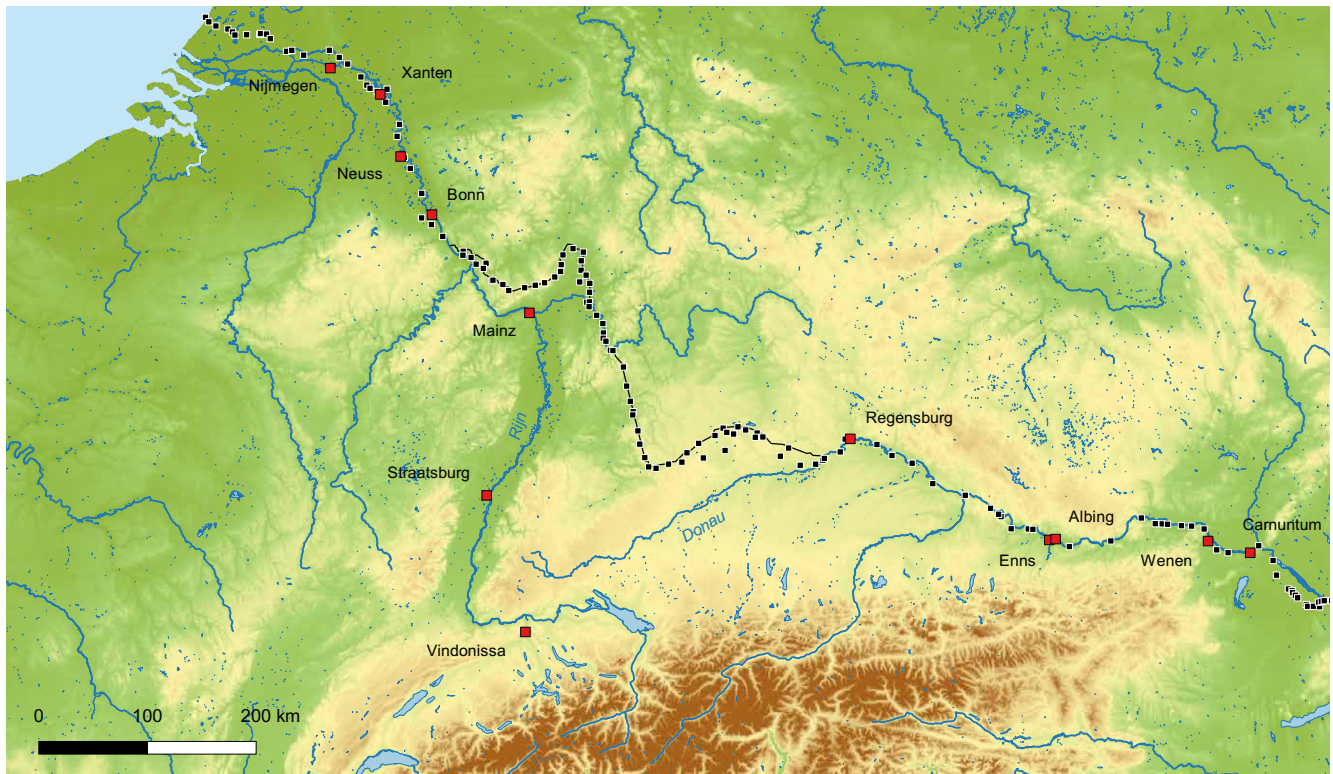

werd zelfs Domitianus' vroegere vriend Flavius Clemens in 93 het slachtoffer (zie blz. 62).

Domitianus was in zijn jonge jaren militair niet fortuinlijk geweest, maar in zijn regeringsperiode kon hij zich laten gelden. Militaire operaties hadden in zijn tijd meestal niet met conflicten binnen de rijksgrenzen van doen, zoals die in Judea en Germanië onder Nero en Vespasianus. Hij kreeg te kampen met druk op de grenzen van buiten het rijk. In het vrije Germanië waren er de Chatti, een bevolkingsgroep in het gebied

rondom Kassel in Hessen, die probeerde de Rijn over te steken. Ten noorden van de Donau en in het huidige Roemenië ging het om Sarmaten en Daciërs, die uit waren op landveroveringen in wat nu Kroatië en Oostenrijk zijn. Een goed georganiseerde veldtocht tegen de Chatti in 82-83 stond onder leiding van Sextus Julius Frontinus (circa 40-103). Die zou later vol lof over deze en andere militaire expedities van Domitianus schrijven. Volgens hem was Domitianus zelf actief geweest in de strijd, zoals hij vertelt in

↑ Rome, Forum Romanum. Gewelf van de boog van Titus: apotheose (vergoddelijking) van Titus, die op de rug van de adelaar van Jupiter ten hemel wordt gedragen © Adobe Stock (foto Chris Hill).

➤ Kaart van de noordgrenzen van het Romeinse Rijk met daarop de legioensvestigingen (rode vierkantjes) en forten (zwarte vierkantjes) in de grenszone, de *Limes* (kaart Marinus Polak).

Stratagemata ('Krijgslisten'), een traktaat over oorlogvoering. De keizer hield in 83 een triomftocht en voegde de eretitel *Germanicus* aan zijn naam toe.

Andere militaire expedities vonden plaats in 92 en 95-96 tegen de Sarmaten. Tussen 84 en 88 vochten Domitianus' troepen tegen de Daciërs, die onder leiding stonden van de roemruchte koning Decebalus (87-106). Zij zouden pas definitief door Trajanus worden verslagen, wat onder meer is vereeuwigd op de Zuil van Trajanus op diens Forum in Rome. Trajanus was waarschijnlijk zelf in deze eerste oorlogen actief, en kon profiteren van de daar opgedane ervaring tijdens de goed georganiseerde manoeuvres van Domitianus. Zelf is Domitianus in 86 in het gebied geweest, waarna de keizer opnieuw een triomftocht hield. Ook in 89 was hij in het gebied. Maar de campagnes dat jaar tegen de naburige Quadi en Marcomanni in het moderne Oostenrijk en Hongarije boven de Donau verliepen minder succesvol. Tegen hen zou Marcus Aurelius (121-180; keizer 161-180) nog bijna 100 jaar later bloedige strijd leveren. Wel heeft Domitianus in 86-87 een opstand van Nasamones, berbers in het gebied van het huidige Libië, met harde hand neergeslagen.

De zogenoemde Cancellaria-reliëfs: Domitianus op reis

Onder het plaveisel van de huidige Corso Vittorio Emanuele in Rome, ter hoogte van de administratieve gebouwen van het pauselijke paleis, de Cancellaria, zijn tussen 1937 en 1939 fragmenten van twee reusachtige reliëfs opgegraven die sinds

hun ontdekking tot een voortdurende discussie hebben geleid. Reliëf A meet 202,6 x 509,4 cm en mist één of twee stukken. Reliëf B meet 209,4 x 611,6 cm en mist ook een plaat en delen van de bovenzijde. Op reliëf A lopen zeventien personen naar links. Het zijn mannen in toga tussen onder meer een gevleugelde vrouwenfiguur (overwinningsgodin Victoria), een reusachtige soldaat (oorlogsgod Mars) en twee gewapende vrouwen met helm (Minerva en Roma of Virtus, de personificatie van moed). Hier zijn 'gewone' mannen uit de elite en goden en allegorische figuren door elkaar heen afgebeeld. Ook reliëf B bevat zeventien figuren, onder wie een vrouw met helm (Roma) en twee Vestaalse maagden in lange gewaden. Verder zijn mannen in toga en tunica te zien, die van rechts en links naar het midden gekeerd staan. Hoewel we veel kennis hebben van antieke portretten, zijn deze mensen nauwelijks te identificeren. Op reliëf A springt één figuur eruit, naast de gewapende godin Minerva. De man met scherpe haakneus is herkenbaar als keizer Nerva. Bij nadere beschouwing blijkt dat zijn hoofd is gehouwen uit een groter portret: de contouren tonen nog sporen van beitelslagen. Hier was ooit Domitianus voorgesteld, en de bewerking van zijn portret tot dat van Nerva is het gevolg van de *damnatio memoriae*. Op reliëf B is de derde figuur van rechts onmiskenbaar Vespasianus. Ook zijn gezicht is het resultaat van een bewerking van een portret van Domitianus. Aan de rechterzijde zet Victoria, die grotendeels ontbreekt, hem een krans op het hoofd. De twee jongemannen links van hem zijn allebei als Domitianus geïnterpreteerd, maar hebben

geen specifieke gezichtskenmerken. Op beide reliëfs dragen mannen in korte tunica's *fascēs* (roedenbundels) over hun schouder. Zij behoren tot de persoonlijke lijfwacht van de keizer en de Vestalinnen (de Vestaalse maagden).

De combinatie van echte en goddelijke en/of allegorische figuren is niet ongebruikelijk in de Romeinse kunst. Personificaties van de Senaat, het Romeinse volk, het leger, de stad Rome enzovoorts staan de keizer bij of ondersteunen diens waardigheid en deugden. Waarschijnlijk staat de toeschouwer oog in oog met twee officiële activiteiten. De twee reliëfs zouden het vertrek naar (*profectio*) en de terugkeer van (*adventus*) een militaire operatie laten zien. Daarmee wordt de macht van de keizer onderstreept in aanwezigheid van Minerva, Roma en Virtus zelf, de edele Vestalinnen en de personificaties van Senaat en volk.

De reliëfs waren zorgvuldig gedeponeerd in een steenhouwerswerkplaats en zo door de opgravers aangetroffen. Oorspronkelijk waren ze onderdeel van een monument ter ere van Domitianus, en vervolgens zijn opvolger Nerva. Dat monument is later waarschijnlijk ontmanteld. De stukken zijn daarna in de vergetelheid geraakt. Het origineel is vermoedelijk een staatsmonument geweest, opgericht door de Senaat of de keizer zelf voor een niet te reconstrueren specifieke gebeurtenis. Het vermoeden is dat ze de binnenkant van een triomf- of ereboog voor Domitianus hebben gesierd. De herinneringsboog van Titus op het Forum geeft een goed idee van zo'n plaatsing. Suetonius vertelt over Domitianus dat hij veel bogen had laten oprichten, *arci* in het Latijn. Een Griekssprekende grappenmaker hoorde daarin het Griekse werkwoord *arkei*, 'het is genoeg', en dreef daarmee de spot met de keizer. Een van de zogeheten reliëfs van de Haterii-familie laat zulke bogen zien, onder andere een bij het Iseum op de Campus Martius, zoals blijkt uit het opschrift. Al die bogen zijn aan de *damnatio memoriae* ten prooi gevallen, behalve de boog ter ere van zijn broer op het Forum Romanum.

Ook is naar voren gebracht dat de reliëfs de basis sierden van het beeld van de vredesgodin Pax, in haar tempel in de Templum Pacis, een aan deze godin gewijd complex in de vorm van een forum.

Overigens werden delen van oudere monumenten wel vaker hergebruikt. De ereboog die door de Senaat in 315 n.Chr. ter ere van keizer Constantijn werd opgericht naast het Colosseum, is daarvan een mooi voorbeeld. Reliëfs van de 'goede' keizers Trajanus, Hadrianus en Marcus Aurelius vormen het

leeuwendeel van de aankleding ervan. Ook hierover bestaat veel debat, maar aannemelijk is dat de kunstwerken Constantijn moesten verankeren in het eerbiedwaardige verleden. Zijn hoofd is steeds in de plaats gekomen van de portretten van zijn drie illustere voorgangers en die vervanging heeft niets met *damnatio memoriae* te maken.

Expansie in Brittannië

Het enige geval van pure expansiepolitiek was de Romeinse strategie in Brittannië. De Romeinse expeditie naar het eiland werd van 77 tot 83 geleid door Gnaeus Julius Agricola. Zijn schoonzoon, Tacitus, schreef over hem een sterk gekleurde, tegen Domitianus gerichte biografie. Onder Agricola's militaire leiding breidde Rome de door Claudius begonnen veroveringen uit tot in Wales en tot aan het smalste deel van het eiland, de

↓ Rome, zuil van Trajanus op het Forum van Trajanus. Detail van het reliëf met de door Trajanus overwonnen koning van de Daciërs, Decebalus, die zichzelf van het leven berooft. Hij is als niet-Romein herkenbaar aan zijn kleding, muts en *bracae* (broek)
© Commons Wikimedia.

➤ Reliëf uit het grafmonument van de aannemersfamilie van de Haterii aan de Via Appia. Afbeelding van door hen gebouwde monumenten, onder andere drie bogen, het Colosseum en een tempel © Vaticaanstad, Vaticaanse Musea.

lijn van de Solway-baai tot de monding van de Tyne. Langs die lijn zou Hadrianus in 123 de 'Muur van Hadrianus' laten optrekken. Ondanks zijn overwinning op de Picten bij de Mons Graupius bij Aberdeenshire in 83 kreeg Agricola geen waardering, laat staan dat hij promotie maakte. Domitianus is zelf naar het gebied gekomen, alvorens de strijd met de Chatti en korte tijd later de Daciërs aan te gaan, waarvoor hij troepen aan het Britse contingent moest onttrekken. Mede vanwege deze nieuwe conflictharden werden al veroverde delen van Schotland opgegeven en hier aangelegde fortificaties verlaten. Verscheidene legioenen en hulptroepen, onder meer bestaande uit Bataven, werden nog in 87 of 88 naar de Balkan gestuurd.

In het legerkamp van Vindolanda (Chesterholm), vlak ten zuiden van de Muur van Hadrianus zijn talrijke documenten van militairen uit de tijd van Domitianus en kort erna gevonden: de tabletten uit Vindolanda.

De tabletten uit Vindolanda
Bij opgravingen in de vroege jaren 70 van de twintigste eeuw werden in Vindolanda honderden plankjes (tabletten) aangetroffen die in de natte bodem goed bewaard waren. Het zijn schrijfplankjes met het formaat van een

moderne Ansichtkaart, ongeveer 20 cm breed, waarvan de inhoud varieert. Op de dunne plankjes, 2 tot 3 mm dik en gemaakt van lokaal berken- of elzenhout, werden met inkt in twee kolommen teksten geschreven. Daarna werd het buigzame houten plankje tussen de kolommen ingekerfd en langs deze naad dichtgevouwen. De geschreven tekst werd zo beschermd en aan het oog onttrokken. Ontvanger en afzender werden op de buitenkant vermeld, net zoals op onze enveloppen, en ten slotte werd het dichtgevouwen plankje met was verzegeld.

Bij een groot aantal van de vele tabletten gaat het om brieven over allerlei onderwerpen, vaak tussen militairen onderling. Zij bevatten informatie over militaire orders, bestellingen van goederen en vragen om assistentie. Interessante informatie dus over het dieet van soldaten en de logistiek daarachter. Maar we komen ook klachten van soldaten tegen, verzoeken om overplaatsing of het melden van zieken. Oogontstekingen waren een veel voorkomende kwaal, zo maken we op uit een heel aantal tabletten. Sommige brieven gunnen ons een heel direct inkijkje in het leven van officieren en hun families. Ze vormen daarmee een mooie getuigenis van het militaire leven aan de randen van het Romeinse Rijk, zelfs al zijn de meeste teksten wel enigszins beschadigd

↓ Reliëf A uit de Cancellaria © Vaticaanstad, Vaticaanse Musea.

en daardoor niet helemaal van begin tot eind goed leesbaar (met [...] aangegeven).

De manschappen die in Vindolanda waren gelegerd kwamen uit verschillende gebieden, waaronder de Lage Landen (de hier genoemde *Batavi* en ook *Tungri*, afkomstig uit de omgeving van het huidige Tongeren in België). De officier Flavius Cerealis was commandant van het negende cohort van Bataven, een legereenheid van vijfhonderd soldaten, vooral ruiters. Cerealis' naam komen we veelvuldig tegen op de tabletten, als schrijver van brieven of als geadresseerde. Tablet 291 is beroemd omdat het wellicht de oudst bekende brief is die eigenhandig door een vrouw is geschreven. Het gaat om een uitnodiging voor een verjaardagsfeestje, en de tekst luidt als volgt:

Achterkant/buitenzijde: Van Severa aan Sulpicia Lepidina [vrouw] van Cerealis. Binnenzijde: Claudia Severa groet haar Lepidina. Op 11 september, zuster, nodig ik jou uit voor de viering van mijn verjaardag. Hopelijk kun je naar ons toe-komen om die dag voor mij leuker te maken met jouw aanwezigheid. [...] Groet jouw Cerealis. Mijn Aelius en ons zoontje groeten hem. [...] Ik verwacht jou, zuster. Gegroet, zuster, mijn dierbare ziel. Zo zal ik het ook goed maken, liefste, en gegroet.

↑ Rome, boog van Constantijn. Detail van hergebruikte reliëfs. Op het reliëf in het midden spreekt keizer Constantijn, voorzien van een nieuwe kop, zijn soldaten toe, op het rechterreliëf offert hij aan de goden (foto Nathalie de Haan).

↓ Reliëf B uit de Cancellaria © Vaticaanstad, Vaticaanse Musea.

Rome, boog van Constantijn uit het begin van de vierde eeuw, waarvoor reliëfs en beelden van monumenten van Trajanus, Hadrianus en Marcus Aurelius werden hergebruikt (foto Nathalie de Haan).

→ Grafsteen van Flavinus, standaarddrager van de *Ala Petriana*, een van de troepeneenheden aan de noordgrens van Engeland. Het originele kleurenpalet op de grijze kalkstenen plaat is modern gereconstrueerd © Corbridge, Corbridge Roman Town.

Op tablet 242 gaat het over soldijbetaling van Cerealis' troepen:

Kom morgen, vroeg in de ochtend, naar Vindolanda om de betaling van de centurionen [...]. Gegroet, mijn beste Felicius [...] September [...] van het negende cohort van de Bataven van prefect Flavius Cerealis.

In een andere brief (tablet 344) klaagt een soldaat over lijfelijk geweld:

Hij sloeg mij steeds meer [...] goederen [...] of gooi ze maar weg. Zoals het een nette man betaamt, smee ik bij uw hoge waardigheid dat ik niet met takken mag zijn geselsd en, heer, omdat ik niet in staat was te klagen bij de prefect, omdat hij ziek was, heb ik bij de benificarius [onderofficier] geklaagd en bij de andere centurionen van zijn eenheid. Ik smee om uw medelijden, opdat u niet tolereert dat ik, als man van overzee en onschuldige, naar wiens trouw u navraag mag doen, gebloed heb door takken alsof ik iets misdadigs had begaan.

Cerealis schrijft zelf weer aan een hogere officier, Grattius Crispinus (tablet 225):

Aan Crispinus. Omdat Crispinus Grattus terugkeert naar [...] heb ik de gelegenheid aangegrepen u, mijn heer, te groeten en de hoop uit te spreken dat u gezond blijft en al uw verwachtingen vervuld ziet. Want u hebt daar altijd recht op gehad, tot in deze hoge functie. In aansluiting daarbij, groet u eerst ook de hooggeschatte heer Marcellus, mijn leider. Want hij biedt nu de gelegenheid van [...] de talenten van uw vrienden door zijn aanwezigheid. En daarvan geniet u zeer veel, zo weet ik. Ver- vul nu, zo vraag ik u, op uw eigen manier wat ik van u verwacht. [...] Verschaf mij vrienden, zodat ik dankzij u in staat ben een fijne tijd in militaire dienst te hebben. Dit schrijf ik u uit Vindolanda, mijn winterkwartier.

Opstand tegen de keizer

Begin 89 kreeg Domitianus te maken met de revolte van een tot dan toe loyaal legeraanvoerder, Lucius Antonius Saturninus, gouverneur en commandant van Opper-Germanië, met vier legioenen onder zijn bevel. Saturninus resideerde in Mainz en liet zich tot keizer uitroepen. Hierbij kreeg hij steun van de Chatti. Deze hulp liep op niets uit, omdat ze bij een poging om de bevroren Rijn over te steken door het

ijs zakten en verdronken. Nog voor aankomst van Domitianus in Mainz, wist de gouverneur van Neder-Germanië, Aulus Bucciuss Lappius Maximus, Saturninus in de buurt van de stad Remagen te verslaan. In een herinneringsinscriptie wordt Lappius geroemd als *confector belli Germanici*: 'beëindiger van de Germaanse oorlog'. De loyale legioenen mochten vanaf dat moment de bijnaam *pia fidelis Domitiana* ('vroom en trouw aan Domitianus') aannemen, wat na Domitianus' dood in *pia fidelis* werd veranderd.

Na deze revolte zijn veel hooggeplaatste tegenstanders op wrede wijze ter dood gebracht, zo melden Tacitus en Suetonius. Domitianus' gruweldaden zijn volgens hen veroorzaakt door zijn vrees om zelf afgezet te worden. Ze worden beschouwd als het begin van de gewelddadige volgende zeven jaren tot aan Domitianus' einde. Misschien waren senatoren in Rome bij de coup betrokken geweest en groeide daardoor zijn argwaan tegen de Senaat. Hinderlijk voor Domitianus was ook het gerucht over de opkomst van een 'valse Nero': iemand die zich in het oosten van het rijk uitgaf voor de in 68 in Rome jonggestorven keizer. Nero's gedwongen zelfmoord en vooral het ontbreken van een staatsbegrafenis met eerbetoon hadden al eerder geruchten gevoed dat hij niet dood was, maar naar het oosten zou zijn gevlucht, waar hij gemene zaak zou maken met de Parthen, Romes aloude aartsvijand. Ook dat zorgde voor onrust en een stroom aan valse geruchten die de positie van Domitianus ondermijnden.

↑ Houten schrijfplankje (nummer 154) uit het legerkamp van Domitianus, en schrijfmateriaal: een inktpot en een pen
© Vindolanda, Vindolanda Trust.

↑ Dakpanstempel van het Tiende Legioen (eerste cohort) met de bijnaam *Pia Fidelis Domitiana* © Leiden, Rijksmuseum van Oudheden.

Vrijwel het hele jaar 89 bleef Domitianus aan de grenzen van het rijk actief, ook vanwege de nog aanhoudende strijd tegen de Daciërs, die uiteindelijk met een verdrag instemden en een vazalstaat van Rome werden. In 89 verloor hij bovendien zijn geliefde nicht Julia.

Ondanks al deze militaire interventies kende het Romeinse Rijk een relatief vreedzame periode. Tussen 92 en 96, het jaar van Domitianus' dood, heerste er eigenlijk volledige vrede. Er lijkt sprake te zijn geweest van een versterking van de grenzen en een reorganisatie van de troepen in deze gebieden.

In Rome groeide desondanks de oppositie van de politieke en maatschappelijke elite tegen Domitianus. Er werden verschillende pogingen gedaan om hem uit de weg te ruimen, zoals bij voorgangers als Caligula en Nero was gebeurd. Suetonius schetst de verziekte sfeer aan het hof en wijst op de terechtstelling van senatoren, de groeiende eigendunk van de keizer en impopulaire financiële maatregelen. Vooral de executie van de al genoemde Flavius Clemens en Epaphroditus zette, zoals Cassius Dio schrijft, kwaad bloed. Flavius was een achterneef van de keizer, en zijn zonen waren door Domitianus zelfs aangewezen als mogelijke opvolgers. Zijn terechtstelling vond plaats op grond van de vage aanklacht van 'goddeloosheid', soms in verband gebracht met Flavius' (niet bewezen) sympathie voor de Joden en christenen. Epaphroditus had als vrijgelatene van Nero carrière gemaakt en had groot aanzien verworven. De historicus Flavius Josephus droeg een paar boeken aan hem op. Opnieuw is

de aanklacht onduidelijk: Domitianus verweet hem dat hij Nero had geholpen toen die in 68 zelfmoord moest plegen.

Domitianus moet de dreiging in zijn directe omgeving hebben gevoeld, want hij ging steeds naar bed met een dolk binnen handbereik. Suetonius concludeert:

Door dit alles was hij alom gevreesd en gehaat. Uiteindelijk werd hij slachtoffer van een samenzwering door zijn vrienden en vertrouwde vrijgelatenen samen met zijn vrouw. (Vertaling: Vincent Hunink)

Suetonius beschrijft uitvoerig hoe Domitianus uiteindelijk op 18 september 96 bij een moordaanslag door zeven messteken om het leven komt. De nacht voor zijn fatale einde sloiep hij slecht en schrok hij wakker uit een nachtmerrie waarin zijn dood werd aangekondigd. In de ochtend daarop, 18 september dus, ontving hij een waarzegger uit Germanië die een machtswisseling voorspelde. Die man werd meteen ter dood gebracht. Toen de keizer later vroeg hoe laat het was, loog zijn dienaar er een uur bij, en opgelucht dacht Domitianus dat de dreiging van een moordaanslag voorbij was. Terwijl hij zich aankleedde, kwam zijn kamerheer Parthenius een dringend bezoek aankondigen. Of deze vertrouweling van Domitianus nu zelf de doodsteek toebracht dan wel de opdracht daartoe gaf, hij gold voor alle schrijvers als een van de hoofdverdachten. De rol van keizerin Domitia Longina blijft geheel onduidelijk, en wie de 'vrienden en vertrouwde vrijgelatenen' zijn, staat evenmin vast. In de bronnen worden verschillende namen genoemd. In de versie van Cassius Dio gaat het naast Parthenius ook om ene Stephanus en de vrijgelatene Maximus, terwijl Norbanus en Petronius Secundus, beiden prefect van de pretoriaanse garde, op de hoogte waren. Dat gold volgens Cassius Dio ook voor Nerva, de directe opvolger van Domitianus, die vreesde dat Domitianus hem zou vermoorden omdat astrologen zijn keizerschap hadden voorspeld. Suetonius noemt behalve Parthenius ook Stephanus en voert deze man op als de zaakwaarnemer van Domitianus' nichtje Domitilla, de dochter van zijn gelijknamige en vroeg gestorven zuster. Omdat Domitianus verzet bood, aldus de versie van Suetonius, schoten achtereenvolgens Clodianus (een adjudant van een prefect van de pretoriaanse garde), Maximus (een vrijgelatene van Parthenius) en Satur (hoofd van de kamerdienaars) te hulp, "plus nog een paar man uit de gladiatorenschool. Die brachten hem zeven

wonden toe en staken hem zo dood” (vertaling: Vincent Hunink). Getuige van dit alles zou een jonge slaaf zijn geweest die zorg droeg voor de huisgoden in de slaapkamer. Bij de moord waren, kortom, zijn eigen vrouw en vrienden betrokken, voormalige vertrouwelingen met een lage sociale status (de vrijgelatenen), huispersoneel en verder militairen en gladiatoren, in Romeinse ogen lieden van een bijzonder laag allooi. Als keizer kon je nauwelijks slechter aan je einde komen ...

Op een van de marmeren platen van een Romeinse historische kalender uit de havenstad Ostia staat onder 18 september 96, aangegeven in de Romeinse dagaanduiding, droogjes vermeld:

Op de dertiende kalenden van oktober is Domitianus vermoord. Op dezelfde dag is M. Cocceius Nerva tot keizer benoemd. (Vertaling: auteurs)

Zijn opvolger Nerva, een dan bijna zestig jaar oude senator uit Narni in Umbrië, behoorde tot Domitianus' intimi en zou hem zelfs als jonge jongen hebben verleid. Nerva was in 93 om onbekende redenen verbannen naar Tarente. Sommige bronnen noemen hem als betrokkene bij de keizerlijke moord, maar niet Suetonius, waarschijnlijk uit tact tegenover de latere keizers Trajanus en Hadrianus, die misschien ook in het complot betrokken waren geweest. Nerva zou op 27 januari 98 sterven en werd opgevolgd door Trajanus, een ook onder Domitianus hoog gestegen Spaanse militair. Deze keizer en zijn opvolgers kregen hun positie door adoptie en creëerden een eeuw van voorspoed voor het hele rijk.

Huwelijk en hofleven

Domitianus trouwde op negentienjarige leeftijd, in het jaar 70, met de bijna even oude Domitia Longina, dochter van Gnaeus Domitius Corbulo, die onder keizer Claudius in onze streken actief is geweest. Deze Corbulo, een succesvol generaal, genoot grote populariteit onder zijn soldaten, reden waarom hij in 67 door Nero tot zelfmoord werd gedwongen. Een huwelijk van Vespasianus' jongste zoon met de dochter van een populair en succesvol man die bovendien bepaald niet kon worden beticht van sympathie voor Nero, paste daarmee uitstekend in de strategie van Vespasianus om duidelijk en snel afstand tot Nero en zijn grillige regime te nemen. Wel moest Domitia Longina voor haar verbintenis met Domitianus eerst nog scheiden van haar eerste man Lucius Aelius Plautius Lamia Aelianus, zoals wel vaker gebeurde in de

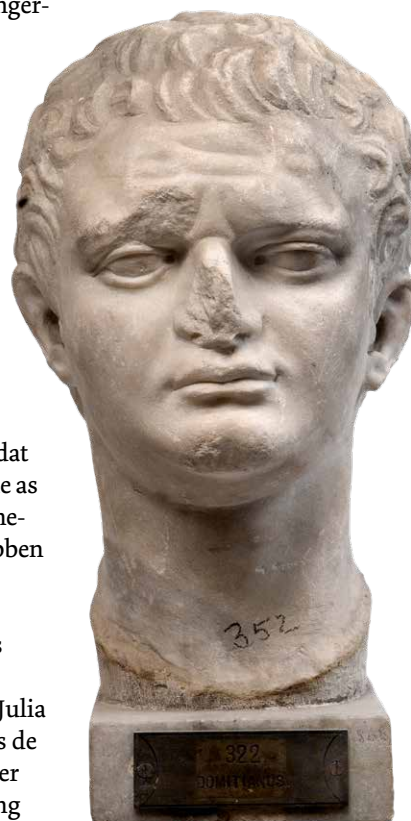
Romeinse elite. Want huwelijken waren in de bovenlaag van de samenleving van oudsher een manier om bestaande banden tussen families te verstevigen of nieuwe allianties aan te gaan.

Waarschijnlijk in 73 kreeg het paar een zoon, die jong stierf en wiens naam niet eens is overgeleverd. De twee moeten van elkaar gehouden hebben, want hun huwelijk hield stand, hoewel roddels aangeven dat beiden voortdurend andere partners zouden hebben gehad. Het beeld over Domitia Longina is niet positief: ze zou verschillende affaires hebben gehad tijdens haar twee huwelijken. Haar relatie met pantomimespeler Paris (een beroep waarop de elite neerkeek, ook al genoot men van theater) was zelfs de aanleiding geweest voor Domitianus om haar in 83 te verbannen. Kort erna verzoende hij zich weer met zijn vrouw, omdat hij klaarblijkelijk niet zonder haar kon. Toch moeten we ook hier voorzichtig zijn: de kans is groot dat Domitia Longina haar slechte naam in de bronnen vooral kreeg omdat ze echtgenote was van de gehate Domitianus. In de Romeinse wereld was de beschuldiging van overspel altijd een effectieve manier om een vrouw in een kwaad daglicht te stellen en haar reputatie te ruïneren.

Ook deed het verhaal de ronde dat Vespasianus wenste dat Domitianus trouwde met zijn nicht Julia, de dochter van Titus. Dat weigerde hij, maar de twee zouden later wel openlijk een relatie hebben gehad. Een zwangerschap gevolgd door een op last van Domitianus afgedwongen abortus zouden Julia fataal zijn geworden tegen het einde van het jaar 89, maar het bewijs daarvoor is flinterdun. Na haar dood werd zij vergoddelijkt en als Diva Julia Augusta bijgezet in het familiegraf van de Flaviërs, dat deel was van het Templum Gentis Flaviae-complex. Terloops merkt Suetonius trouwens op dat Domitianus' voedster Phyllis de as van zijn gecremeerde lijk, heimelijk naar het heiligdom zou hebben gebracht en daar zou hebben vermengd met de as van Julia, van wie zij ook de voedster was geweest.

De erenaam Augusta droeg Julia als enig kind van Titus al sinds de troonsbestijging van haar vader in 79. Daarin lag de verwachting besloten dat een eventuele zoon

↓ Portret van Domitianus bewerkt tot Nerva
© Berlijn, Staatliche Museen zu Berlin, Antikensammlung.

van Julia de eerste in de lijn van opvolging zou worden. Sinds de eerste keizer Augustus, wiens dochter en naamgenoot Julia ook de titel Augusta had gekregen, presenteerden keizers hun echtgenotes of dochters met deze toevoeging aan hun naam om het belang van de familie en erfopvolging te onderstrepen. De onverwachte dood van Titus en Domitianus' troonsbestijging daarna zorgden voor onduidelijke verhoudingen aan het hof, die ongetwijfeld aanleiding zijn geweest voor veel roddel en achterklap. Domitia Longina kreeg namelijk als de wettige echtgenote van Domitianus óók de titel van Augusta, terwijl er sterke geruchten waren dat beide vrouwen elkaars rivalen waren als het ging om liefde en aandacht van Domitianus.

Door hun persoonlijke band met de keizer hadden beide vrouwen een vooraanstaande positie binnen het hof. Daarmee oefenden ze, zij het op informele wijze, invloed uit op het reilen en zeilen van de Romeinse politiek. Officieel hadden zij natuurlijk niets te zeggen, maar door hun directe en dagelijkse toegang tot de keizer hadden zij wel degelijk de mogelijkheid zaken aan te kaarten of de keizer tot verandering van beleid te bewegen. Daarmee hadden zij feitelijk meer macht dan menig senator. Ook die realiteit droeg niet bij tot een positief beeld: bronnen schetsen van keizersvrouwen graag een beeld van manipulatieve en machtsbeluste vrouwen die hun plaats niet kenden en zich onvrouwelijk gedroegen. Het sterk negatief gekleurde beeld van Domitia Longina in deze slechts door mannen geschreven teksten is dan ook geen uitzondering.

De keizerlijke hofhouding was veel senatoren een doorn in het oog, ten eerste omdat zijzelf niet automatisch deel uitmaakten van die kringen en het leven aan het hof. Bovendien hadden in de hofhouding vooral vrijgelatenen en leden uit de ridderstand een belangrijke rol, en daarmee ook een status die in de ogen van de senatoren even verdacht als onverdiend was. Toegang tot de keizer moest immers via contacten aan het hof geregeld worden, en dit onttrok zich volledig aan de controle van de Senaat. De Senaat kreeg er verder als nieuwe leden vooral mensen bij uit het oosten van het rijk, in plaats van vriendjes van de zittende senatoren uit Italië of het westen van het rijk. Domitianus bezocht de senaatszittingen in hun ogen ook veel te weinig.

Domitianus' karakter

De al eerder aangehaalde teksten van Plinius, Suetonius en Tacitus geven een uitsluitend negatief beeld van de keizer, als de belichaming van onmatigheid, wispelturigheid en veelvuldige echtbreuk. Zijn wrede karakter openbaarde zich volgens deze auteurs al op jonge leeftijd, waarvoor bijvoorbeeld het volgende verhaal als illustratie moest dienen: in zijn eentje zou hij zich vermaken met het prikken van vliegen aan zijn *stilus*, een metalen schrijfstift met scherpe punt voor het schrijven op met was bestreken tabletten. Die sadistische gewoonte zou hij als keizer hebben gecontinueerd, en als de vraag werd gesteld of er iemand bij de keizer binnen was, luidde het antwoord dan ook steevast: "Nog geen vlieg!" Ook anekdotes zoals die over het 'zwarte diner' (zie hoofdstuk 6) werden er met de haren bij gesleept, omdat Domitianus nu eenmaal slecht móést zijn. Varianten op de thema's ontucht, wreedheid en gierigheid komen terug in alle door Suetonius beschreven keizerlevens en in die van latere keizers. Ook historici als Tacitus en Cassius Dio werden niet moe de onbeheerste driften van de slechteriken uitvoerig te beschrijven. De roddel en achterklap golden voor hen als onomstotelijk bewijs voor de intense slechtheid van Domitianus. Wat zij overigens herhaalden bij andere slecht beoordeelde heersers.

Wanneer we een antwoord zoeken op de vraag wie Domitianus echt geweest is, blijft veel onduidelijk, en dus moeten we zelf proberen

klaarheid te scheppen. De gruwelijkheden die hem worden aangepraat in de antieke bronnen zijn voor een deel clichévormen van de aan tirannen eigen slechtheid, en voor een ander deel het gevolg van vorige misstappen. Sommige zijn specifiek op Domitianus gerichte aanvallen: zijn gebrek aan tact, zijn neiging tot afzondering, en de bizarre eisen die hij aan omgangsvormen stelde bij bijvoorbeeld ontvangsten en banketten, zouden uitdrukking zijn van zijn in- en inslechte karakter.

Pat Southern heeft in haar biografie over Domitianus uit 1997 geprobeerd het slechte imago te verklaren door een bescheiden psychoanalyse op de keizer los te laten. Hij zou beschadigd zijn in zijn kinderjaren door een afstandelijk contact met zijn vader en het gemis van zijn vroeg gestorven moeder. Zijn respectievelijk twaalf en vijf jaar oudere broer en zuster stonden eveneens ver van hem af. Zonder deze ouderlijke en gebroederlijke nestwarmte groeide hij als kind eenzaam op en wendde hij zich af van zijn omgeving. Hij ontwikkelde een uitzonderlijke controledwang en een organisatievermogen, die hem in staat zouden stellen zeer efficiënt te regeren. Hij wilde in zijn doen en laten niet worden afgeleid, en men zou een vorm van autisme in die sterke focus kunnen zien. Zo'n beeld is onlangs ook voor Nero geschetst, de 'partner in crime' als slecht heerser. John Drinkwater komt namelijk in zijn biografie over Nero uit 2019 tot vergelijkbare conclusies over Nero's geestesgesteldheid, maar noemt als tegenstelling de relatieve bijrol die de keizer ondanks zijn absolute macht in het staatsbestel zou hebben gespeeld. Rond Nero bewogen zich een hofhouding en ambtenarenapparaat die de staatszaken goed op orde hadden. Er deden zich in deze periode vergelijkbare problemen voor, bijvoorbeeld de restauratie van Rome na een alles verwoestende brand, waarvoor Nero in de hem verder zo vijandige bronnen duidelijk geprezen wordt. Dit overkwam 17 jaar later op vrijwel identieke manier Domitianus, die zich op schitterende wijze in navolging van Augustus en Nero als bouwheer profileerde. Zowel Nero al Domitianus koesterden architectonische en artistieke ambities en werden daarin vrijgelaten door hun entourages, zolang, aldus Drinkwater, ze maar wegbleven van de normale staatszaken.

Ook voor de moderne waarnemer is het kortom onmogelijk een afgewogen portret van Domitianus (en idem dito van andere keizers uit de oudheid) neer te zetten. We zijn nu eenmaal aangewezen op sterk gekleurde bronnen, vol *fake news*, maar ook rijk aan feiten. De studie van inscripties en archeologische bronnen heeft in ieder geval een aantal oude verwijten ontkracht. Domitianus voldeed goed aan zijn plichten als militaire leider en rondde een aantal expedities met groot succes af. Hij zorgde voor herstel van door brand geteisterde stadsdelen in Rome en legde in het rijk, dat economisch floreerde, grote infrastructurele werken aan. En ja, de keizer als privépersoon: die blijft voor eeuwig achter een waas van verdachtmakingen verborgen, terwijl de portretten niet iets bijzonder vreemds lijken uit te stralen.

Blik vanuit het Circus Maximus op de resten van het paleis van Domitianus op de Palatijn. Op deze plaats was een speciale eretribune ingericht, een soort sky-box, waarvandaan de keizer en zijn hofhouding de wedstrijden konden volgen © Adobe Stock.

De keizer en zijn beleid

Onverwachts in het purper

Titus overleed op 13 september in het jaar 81 n.Chr., en diezelfde dag nog riepen de preto-rianen, de garde van keizerlijke lijfwachten, Domitianus uit tot *imperator* (bevelhebber van het leger) en daarmee tot keizer. Een dag later bekrachtigde de Senaat deze proclamatie door hem de eretitel Augustus te verlenen. Ongetwijfeld heeft Domitianus zich gereali-seerd dat hij zo snel mogelijk aan een aantal verwachtingen moest voldoen om zijn positie veilig te stellen. De beginfase was voor iedere nieuwe heerser immers een potentieel gevaar-lijke periode, ook al was hij bij acclamatie ‘benoemd’, zonder dat er een directe rivaal was. Nog geen twaalf jaar ervoor hadden de burger-oorlogen na Nero’s dood aangetoond dat de macht alleen behouden kon blijven met brede steun vanuit de samenleving. Voor acceptatie van zijn heerschappij moest Domitianus dus snel een goede relatie zien op te bouwen met verschillende groeperingen: de soldaten en de elite in Rome en daarbuiten, en de ‘gewone bevolking’ van Rome – de sociaaleconomisch lagere klassen.

Misstappen konden snel fatale gevolgen hebben, vooral wanneer de steun van de soldaten werd verspeeld. Bij zijn aantreden beloonde Domitianus allereerst de pretorianen ruimhartig voor hun loyaliteit met een *donati-vum*, een eenmalige uitkering, zoals gebruikelijk was bij het aantreden van een nieuwe keizer. In hetzelfde licht was Domitianus’ maatregel om de soldij met een kwart te verhogen heel begrijpelijk. Maar ook de andere groepen van

de Romeinse samenleving, van hoog tot laag, probeerde hij voor zich te winnen met maat-regelen en beleid waarvan zelfs Suetonius moest toegeven dat het lang zo slecht niet was. Zuinigjes merkt de biograaf op dat Domitianus’ fouten en deugden elkaar aanvan-kelijk in evenwicht hielden, “totdat hij ook zijn deugden tot fouten liet ontsporen”. Daarmee zijn we dan al bij de latere regeerperiode van Domitianus, na het omslagpunt in 89. Voor de eerste jaren van zijn bewind is het beeld niet uitsluitend negatief, ook al doet Suetonius die hele periode, bijna de helft van Domitianus’ bewind, in slechts zeven paragrafen af (3-9, van in totaal 23). Die paragrafen zijn bovendien nog doorspekt met negatieve opmerkingen. Maar lezen we door die opmerkingen heen, dan valt uit Suetonius’ tekst op te maken hoe graag Domitianus aanvankelijk de verstandhouding met de uiteenlopende groepen goed wilde houden. Ook de prompte vergoddelijking van Titus past bij het beeld van een nieuwe macht-hebber die probeert de eerste, nog preciaire fase goed door te komen. Titus was populair, en zijn vroegtijdige dood werd alom betreurd. Doordat zowel Titus als Vespasianus na hun dood tot god waren verklaard, kon Domitianus zich profileren als zoon en broer van vergoddelijkte voorgangers, en daarmee zijn aanspraken op het keizerlijke purper extra legitimeren.

De erfenis van Vespasianus en Titus

In veel concrete beleidszaken zette Domitianus de lijn van Vespasianus en Titus voort. Hij verdeelde de hogere functies aan het hof (het werkelijke centrum van de macht) onder vrijgelatenen en *equites* (ridders), wat tegen het zere been moet zijn geweest van veel leden uit de hoogste maatschappelijke en politieke klasse, de senatoriale families. Hierover is Suetonius opvallend mild, door geen waardeoordeel aan de korte opmerkingen toe te voegen: “Enkele van de hoogste ambten verdeelde hij onder vrijgelatenen en ridders.” Waarschijnlijk is Suetonius’ eigen afkomst – hij stamde uit een familie van ridders – de reden voor zijn rustige toon. Ook was het benoemen van ‘professionals’ – op basis van kwaliteiten of omdat iemand een vertrouwenspositie genoot aan het hof – al lang gangbaar beleid onder de voorgangers van Domitianus.

Tussen 70 en 81 was Domitianus op de achtergrond gebleven en stond hij in Titus’ schaduw, maar toch had hij de nodige bestuurlijke ervaring verworven. Nog maar net negentien jaar oud was hij in januari 70 al *praetor urbanus* (stadsprefect) met consulaire bevoegdheden geworden in Rome. Samen met een collega oefende hij het juridische gezag uit over de hoofdstad van het rijk. Zijn oom Sabinus, de oudere broer van Vespasianus, was ook stadsprefect geweest, maar was in december 69 omgekomen bij de bestorming van het Capitool door aanhangers van Vitellius. Omdat Vespasianus en Titus op dat moment nog niet in Rome waren, kan de benoeming van Domitianus, ondanks zijn jeugdige leeftijd en gebrek aan ervaring, verklaard worden als een poging om de Flavische belangen in Rome zo snel mogelijk te versterken. Tacitus vermeldt hierover in zijn *Historiën* dat de macht in feite lag bij Mucianus, vertrouweling en rechterhand van Vespasianus, “zij het dat Domitianus op aandringen van vrienden of door eigen grillen heel wat aandurfde”. In hoeverre Suetonius’ sneer dat Domitianus het ambt alleen maar in naam bekleedde en het werk aan zijn collega overliet op waarheid berust, is moeilijk te achterhalen. Feit is wel dat dezelfde Suetonius opvallend neutraal is over Domitianus’ juridische maatregelen in deze functie en als keizer. Feitelijk is dat verkapte lof. “Rechtspreken deed hij zorgvuldig en met grote inzet”, zo luidt Suetonius’ bondige oordeel, gevolgd door een serie voorbeelden. Mogelijk is Domitianus’ belangstelling voor het juridische bedrijf terug te voeren op zijn ervaringen als *praetor urbanus*.

Al tijdens Vespasianus’ bewind, vanaf het jaar 70, was Domitianus zevenmaal consul, net als Titus. Op die wijze werden zij, Titus voorop, klaargestoomd om Vespasianus op te volgen. Het betekende ook dat beide broers met regelmaat senaatszittingen bijwoonden en op die manier het bestuurlijke handwerk leerden kennen. Domitianus was allerminst een beginnening toen hij uiteindelijk aan de macht kwam. En voor het gewone volk mag hij dan de minst bekende uit de Flavische familie zijn geweest, de bestuurlijke elite had in de elf jaar voorafgaand aan Domitianus’ keizerschap zeker al met hem kennisgemaakt. Als censor (een Romeins ambtenaar) verantwoordelijk voor het toezicht op de goede zeden in de publieke ruimte (*regimen morum*), trad hij in de voetsporen van Augustus. In de theaters voerde hij namelijk opnieuw de regels in voor de zitplaatsen van toeschouwers, waarbij iedere sociale klasse, net zoals vroeger, eigen rijen toegewezen kreeg en men niet zomaar ergens mocht plaatsnemen. Domitianus lijkt er ook op gebrand te zijn geweest de reputatie van mannen en vrouwen met aanzien te beschermen door de schotschriften die over sommigen van hen rondgingen te verbieden. Bovendien werden de auteurs van dergelijke smadelijke teksten publiekelijk aan de schandpaal genageld. Met dit soort beleid lijkt Domitianus in de eerste jaren van zijn bewind geprobeerd te hebben de hogere klassen te vriend te houden en hun status te respecteren.

Nauw verbonden met bestuurlijke en militaire zaken was het religieuze domein. Van een scheiding tussen religie en staatszaken was in de Romeinse wereld allerminst sprake. Integendeel: religie, bestuur en oorlogvoering waren in de Romeinse mentaliteit onlosmakelijk met elkaar verbonden. Romeinse bestuurders vervulden dan ook vaak belangrijke priesterambten. Domitianus was waarschijnlijk al in 73 als priester verbonden aan het oeroude priestercollege van de *Fratres Arvales* (de ‘Akkerbroeders’). Dit eerbiedwaardige college stamde uit de vroegste fase van de geschiedenis van Rome, de koningstijd. De samenleving steunde toen nog vrijwel compleet op de landbouw, en in de godsdienstige plechtigheden waren offers voor de met landbouw verbonden goden uiterst belangrijk. Eeuwen later had Augustus het college van deze *Fratres Arvales* nieuw leven ingeblazen toen hij de oud-Romeinse normen en waarden in ere wilde herstellen. De Flavische dynastie plaatste zich in deze lijn en maakte persoonlijk deel uit van het plechtige priestercollege. Resten van een

heiligdom vlak buiten de oude stad, aan de oevers van de Tiber, zijn de afgelopen dertig jaar door Franse archeologen onderzocht. Vanaf de zestiende eeuw waren in de huidige Romeinse stadswijk Magliana al delen van inscripties ontdekt met daarop protocollen en gebeurtenissen van deze Arvaalse Broeders, onder meer uit de tijd van de Flaviërs.

Eenmaal keizer werd Domitianus in de late herfst van 81 ook *pontifex maximus*, en daarmee had hij het hoogste priesterambt in handen. De opperpriester van Rome gaf leiding aan de grootste staatsoffers in de tempel voor Jupiter Optimus Maximus op het Capitool en bij andere plechtigheden, bijvoorbeeld wanneer Romeinse troepen een oorlog aangingen of beëindigd hadden. Ook zijn voorgangers hadden die functie bekleed.

In diezelfde tijd ontving hij van de Senaat de eretitel *pater patriae*, vader des vaderlands. In deze eretitel, die voor het eerst aan Augustus was toegekend, lagen ook de verwachtingen besloten waaraan iedere keizer sinds Augustus moest voldoen. Hij moest als een vader voor zijn onderdanen zorgen en, hoewel op afstand, toch benaderbaar zijn voor alle mensen. Een keizer moest, al was het maar in schijn, een open oog en oor hebben voor alle inwoners van het rijk. Via de burelen van de keizerlijke kanselarij bereikten hem schriftelijke verzoeken van burgers, brieven van bestuurders in de provincies, diplomatieke post van vazalvorsten, en missiven van hoge militairen aan de grenzen. Bovendien ontving de keizer mensen ook persoonlijk, iets waarover talloze anekdotes verhalen. Dat gold niet alleen voor gezantschappen en koeriers of de afvaardigingen van gemeenschappen elders die met verzoeken kwamen om financiële steun of conflictbemiddeling in hun regio. Ook individuele burgers konden zich direct en in persoon tot de keizer richten. Toegang tot de keizer kon geregeld worden langs de meer officiële wegen, maar hier en daar ook via directe persoonlijke contacten aan het hof. Domitianus lijkt geen uitzondering te vormen op deze praktijken. In de bronnen lezen we namelijk niets over een duidelijke desinteresse in staatszaken, zoals bij Nero, of over lange periodes van zelfgekozen afzondering, wat bijvoorbeeld Tiberius werd verweten. Deze twee keizers behartigden in de ogen van hun biograaf Suetonius en de historicus Tacitus de belangen van hun onderdanen slecht, want ze waren niet of nauwelijks benaderbaar. Tiberius sloot zich langdurig op in zijn villa op Capri, en Nero weigerde tijd te besteden aan de ontvangst van bestuurders en burgers. Bij Domitianus

ontbreken dergelijke grieven, en dat is misschien wel even veelzeggend als allerlei verwijten die deze keizer wél werden gemaakt. Ook de ruime ontvangstzalen in zijn paleis op de Palatijn wijzen op het belang dat Domitianus hechtte aan direct contact met zijn onderdanen.

Domitianus' wens uit de laatste fase van zijn bewind om 'heer en god' te worden genoemd vergrootte de afstand tussen de keizer en het volk, maar we kunnen ons wel afvragen wie daarvan het meeste last had. Vermoedelijk was dat vooral de bestuurlijke elite, die gebaat was bij goede en directe samenwerking met de keizer, niet in de laatste plaats om ook hun eigenbelangen te dienen. Op de minder gefortuneerden of de vertegenwoordigers van gemeenschappen elders in het Romeinse Rijk die eenmalig naar een van de audiëntiezalen van het paleizencomplex op de Palatijn kwamen, zal de luisterrijke ambiance van het hof een verpletterende indruk hebben gemaakt. Ook zonder een keizer die als 'heer en god' moest worden aangesproken.

In de provincies was de keizer in letterlijke zin verder weg, maar via de netwerken van patronage kon hij toch nabij zijn en uitdrukking geven aan zijn zorg voor de inwoners daar. Dat kon indirect, via leden van de provinciale elites of de gouverneur van die provincie, of zelfs direct, door communicatie met gezantschappen en individuen. Keizers investeerden ook in de infrastructuur en openbare gebouwen buiten Rome, tot aan de grenzen van het rijk. De *liberalitas* ('vrijgevigheid') van een keizer (en zijn familie) beperkte zich immers niet tot de hoofdstad, maar strekte zich uit over het hele rijk. Als 'superpatroon' van alle inwoners gaf hij daarmee vorm aan de afhankelijkheidsrelaties die de Romeinse samenleving van oudsher hadden gekenmerkt. Die relatie hield overigens wel wederkerigheid in: de keizer was gebaat bij steun op alle niveaus en bij rust in zijn rijk, dus zijn vrijgevigheid was zeker ook een uiting van welbegrepen eigenbelang.

In de publieke ruimte van steden werden allerlei ereblijken – vaak inscripties op gebouwen of plaquettes, soms standbeelden – als dank voor de keizer opgesteld wanneer die zijn vrijgevigheid had doen gelden of een verzoek had ingewilligd. Dit gold ook voor Domitianus, al werden sommige (maar lang niet alle) ereblijken na zijn dood opzettelijk beschadigd vanwege de *damnatio memoriae*. Die beschadigingen lijken vooral in het centrum van het rijk te hebben plaatsgevonden en in mindere mate elders. Dit kan wellicht verklaard worden uit het feit dat men in deze regio's

minder te lijden had gehad van de uitwassen van Domitianus' regime, terwijl men wel nog steeds profiteerde van schenkingen of privileges. In Italië, en in Rome voorop, speelde de veroordeling van Domitianus' nagedachte-nis een veel grotere rol. Hier resulteerde de *damnatio memoriae* in het actief verwijderen of compleet negeren van zijn naam. Een goed voorbeeld van beide strategieën is de aanleg van de Via Domitiana in de vroege jaren 90, die bij Suetonius geheel onvermeld blijft, terwijl Cassius Dio wel de weg, maar niet de opdrachtgever noemt. Ook kennen we een na Domitianus' dood zwaar beschadigde inscriptie uit Puteoli, waarin de keizer werd geprezen voor de Via Domitiana. Het ging om een belangrijke verbindingsweg langs de kust van Campanië, die ter hoogte van Sinuessa van de Via Appia aftakte en zo Rome rechtstreeks over land verbond met de haven van Puteoli en de Golf van Napels. Daarmee was de lange omweg via Capua in het binnenland niet langer noodzake-lijk. Een waardevol project, kortom, waarover we slechts door de dichter Statius geïnformeerd worden. De nieuwe weg wordt in een van zijn *Silvae* de aanleiding voor een lofzang op Domitianus' bewind:

*Hij die ongeduldig is over wegen die de mens beperken en vlakten die elke reis lastig maken,
ruimt lange omwegen uit de weg en plaveit het tegenwerkende zand met een vaste baan.
Hij is blij om de Grot van de Sybille van Euboia, de hellingen van de Gaurus en het stomende Baiae beter te verbinden met de Zeven Heuvels van Rome.
(Vertaling: Nathalie de Haan & Eric M. Moormann)*

Volgens Suetonius werd in Rome onder Domitianus het uitdelen van voedsel in het openbaar, de zogenaamde *sportulae* (letterlijk: 'mandjes'), afgeschaft om weer plaats te maken voor de *cenae rectae*, de formele diners voor grote groepen gasten waarbij de rangen en

standen zorgvuldig in acht werden genomen. Ook met deze maatregel greep Domitianus terug op beleid van Augustus, en dit kan tegelijk worden opgevat als een poging om de elite het benodigde respect te betuigen. Eerder in zijn tekst vermeldt Suetonius juist dat Domitianus bij het Zevenheuvelenfeest (*Septimontium*) in Rome manden met etenswa-ren liet verdelen onder het publiek. Hier werd eveneens verschil gemaakt tussen de standen, zoals altijd gebruikelijk was geweest bij het uitdelen van voedsel of geld. De manden van de hogere standen waren rijkelijker gevuld dan die van het gewone volk dat bij de voorstellingen aanwezig was bij dit religieuze festival. Vilein is dan wel weer Suetonius' toevoeging dat Domitianus als eerste begon te eten. Dit was een regelrechte verwijzing naar zijn veronderstelde gebrek aan zelfbeheersing en mateloosheid.

Suetonius vermeldt terloops dat Domitianus de stukjes grond die na landverdelingen onder veteranen waren overgebleven, aan de vroegere eigenaren liet teruggeven "als zijnde verworven door gebruik". Verdere details ontbreken, maar ook uit deze korte mededeling – afkomstig uit een reeks van gedragingen en maatregelen van Domitianus waarin zijn bescheidenheid en vrijgevigheid jegens anderen in de eerste jaren worden opgesomd – komt een beeld naar voren van een heerser die kennelijk hechtte aan een werkbare verhouding met zijn omgeving. Zo weigerde hij erfenissen van mensen met kinderen te aanvaarden en was hij liever royaal dan gierig. "Maar", zo haast Suetonius zich vervolgens te vermelden, "heel lang hield Domitianus dit goede gedrag niet vol."

Domitianus en de herbouw van Rome

Het omvangrijke bouwprogramma dat onder Domitianus in Rome zelf gerealiseerd werd, komt er bekaaid vanaf bij Suetonius, die slechts een paar gebouwen bij naam noemt. Bovendien geeft de auteur een zeer onvolledige lijst van gebouwen die na de grote brand van 80 werden herbouwd. Zo ontbreekt de grootste en eer-biedwaardigste tempel van Rome, die voor

← Cumae, de (nu geasfal-teerde) Via Domitiana die hier onder de 'Arco Felice' loopt, een monumen-tale toegangspoort van Cumae, eveneens uit de tijd van Domitianus (foto Wikimedia Commons).

Jupiter Optimus Maximus op het Capitool. Deze was al in 69 in vlammen opgegaan tijdens de opstand van Vitellius, waarbij oom Sabinus was omgekomen. Hij werd meteen daarna geres-taureerd maar bleef ook in 80 niet gespaard, zodat nieuwe werkzaamheden nodig waren. Verder laat Suetonius niet na om Domitianus' activiteiten in negatieve zin te beoordelen met de opmerking dat de keizer bij deze renovaties alleen zijn eigen naam liet vereeuwigen, zonder vermelding van de oorspronkelijke bouwheer. Opnieuw krijgen we het beeld voorgeschoteld van een onbescheiden man met narcistische trekjes, die anderen geen ruimte liet.

Wanneer we Domitianus' bouwactiviteiten met een iets neutralere blik beschouwen, valt een aantal zaken op. Weinig keizers wisten zoveel renovaties en nieuwbouw in de publieke ruimte te realiseren als hij. Dit was deels uit nood geboren door de brand die het centrum van Rome in 80 in de as had gelegd. Bovendien was investeren in openbare gebouwen een van de taken die een keizer serieus diende te nemen. Verfraaien van de openbare ruimte (*publica magnificentia*), en dan met name de bouw of herbouw van tempels, was al in de Republiek een instrument geweest van belangrijke families om zich in de kijker te spelen. Het was dé manier voor succesvolle generaals en andere 'grote mannen' om de eigen naam en die van de familie voor het nageslacht te vereeuwigen. In de keizertijd werd die strategie doorgezet, maar nu was de ruimte daarvoor in Rome letterlijk

en figuurlijk voorbehouden aan de keizer of iemand uit diens familie. De beperking daarbij was uitdrukkelijk dat de gebouwen en pleinen openbaar toegankelijk moesten zijn. Daarom was de weerstand tegen Nero's enorme paleizencomplex, gerealiseerd na de grote brand in 64, bij de elite zo groot geweest: het was in de Romeinse beleving *not done* dat een heerser een zo groot territorium voor zichzelf in het midden van de stad opeiste, ten koste van ruimte die daarvoor ten dele openbaar was geweest, en waar zelfs heiligdommen hadden gelegen. Het hielp ook niet dat Nero voor zijn *Domus Aurea* ('Gouden Huis'), een uitgestrekt paleizencomplex met tuinen en paviljoens, niet alleen openbare terreinen maar ook de wijk gebruikte waar voor de brand veel rijke Romeinen hadden gewoond.

Voor Vespasianus en Titus bood Nero's megalomane misstap een uitgelezen kans om afstand te nemen van deze laatste Julisch-Claudische heerser, die diep gehaat werd door de elite. Bij de armere bevolking van Rome was Nero daarentegen populair geweest. Toch was het een meesterzet van Vespasianus en Titus om midden op het terrein van Nero's Gouden Huis het eerste permanente amfitheater van de stad te bouwen, een voor alle bevolkingsklassen populair gebouw voor spektakels. Dit *amphitheatrum Flavium* is tegenwoordig beter bekend als het Colosseum. Die naam is afgeleid van een reusachtig bronzen beeld van de zonnegod Sol, met portrettrekken van Nero, Colossus

↓ Gabriel Blanchard, *Vespasien faisant élever le Colisée à Rome* ('Vespasianus laat het Colosseum in Rome bouwen'). Olie op doek uit 1672 © Versailles, Château de Versailles et de Trianon.

genoemd. Dat had eerst in het toegangsportaal van Nero's Gouden Huis gestaan en werd door Hadrianus rond 120-130 naast het amfitheater opgesteld. De portrettrekken van Nero waren toen vakkundig verwijderd. Dit Colosseum, gefinancierd met de buit uit Judea en mede gebouwd door slaafgemaakte en uit hun land verscheepte Joden, markeerde de complete breuk met Nero door zowel de locatie als de openbare functie.

Vespasianus en Titus bouwden voort aan de onder Nero begonnen tempel voor de vergoddelijkte keizer Claudius op de heuvel Caelius, aan de zuidrand van het park met Nero's Gouden Huis. Verdere projecten kregen een abrupt einde door een nieuwe grote stadsbrand, die van het jaar 80. Men moest weer van voren af aan beginnen met geplande projecten en de restauratie van beschadigde gebouwen. Door Titus' vroegtijdige dood in september 81 kreeg de ambitieuze Domitianus nu de kans Rome naar zijn ideeën te herbouwen.

Domitianus koos er in de eerste plaats voor de bouwprojecten van zijn voorgangers af te maken en, waar nodig, te vergroten. Zo kreeg het Colosseum een uitbreiding van capaciteit door er rijen zitplaatsen bovenop te plaatsen. In de gevel kwamen beelden te staan, en de arena kreeg een onderaardse ruimte met kooien voor dieren, ruimtes voor rekwisieten en hijsinstallaties. Daar waren ook verblijven waar gladiatoren wachtten op het moment dat ze moesten aantreden in de arena. De baksteenstempels die in dit onderaardse deel van het Colosseum zijn aangetroffen, dienen als bewijs voor de datering

tijdens Domitianus' bewind. Bij bakstenen, die in grote hoeveelheden in enorme ovens werden gebakken, werd namelijk een deel van de nog ongebakken stenen gestempeld om de verschillende partijen die samen werden gebakken goed uit elkaar te kunnen houden. Die stempels werden vaak voorzien van de namen van de producent of zelfs van de consuls van dat moment, en zijn daarom goed dateerbaar.

Domitianus gaf ook opdracht tot de bouw van vier gladiatoren scholen (*ludi*), trainingscentra met verblijven, waar gladiatoren werden opgeleid en fit gehouden. Een van die centra, de *Ludus Magnus*, werd bij bouwactiviteiten in 1937 ontdekt en is tussen 1957 en 1961 gedeeltelijk blootgelegd. De arena van deze trainingschool is een kwart kleiner dan de arena van het aangrenzende Colosseum, maar voor trainingen voldeden die afmetingen ruimschoots. De trainingen konden ook door bezoekers worden bekeken. Daarom is de arena omgeven door zitrijen, die plaats boden aan ongeveer drieduizend toeschouwers. Een onderaardse gang verbond de *Ludus Magnus* direct met het gangstelsel onder het Colosseum. De gladiatoren aten en sliepen in ruimtes die deel uitmaakten van het complex. Waar de andere drie *ludi* hebben gelegen is tot nu toe niet vastgesteld, maar we mogen aannemen dat zij ergens in het intensief bebouwde gebied rond het Colosseum waren gevestigd.

Het idee van strijd en competitie tussen gladiatoren in het amfitheater werd ondersteund door de bouw van de fontein *Meta Sudans* ('Zwetend Keerpunt') aan de westkant van het

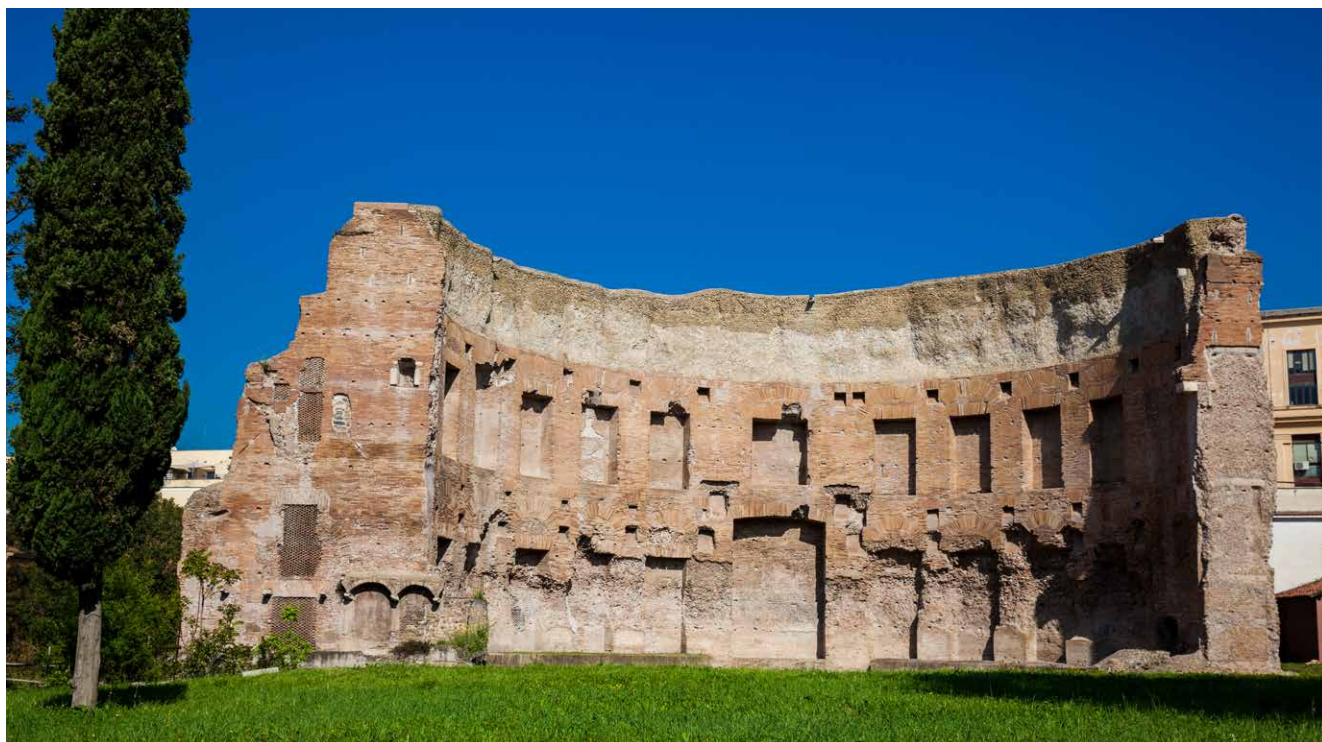
↑ Rome, Colosseum met op de voorgrond de *Meta Sudans* ('zwetend keerpunt'), een fontein die is opgericht onder Domitianus en afgebroken in de tijd van Mussolini. Foto uit de late negentiende of vroege twintigste eeuw (foto Alinari).

Rome, *Ludus Magnus*, sportschool voor gladiatoren, onder Mussolini ontdekt en later opgegraven in een dicht bevolkte woonwijk die in de oudheid *caput Africae* ('Hoofd van Afrika') heette. Een gang verbond de Ludus met het op de achtergrond zichtbare Colosseum © Adobe Stock (foto Artur Bogacki).

Colosseum. Het zweten verwijst naar de functie van het monument als fontein en keerpunt op de vorm van een keerpunt in het circus. De fontein kwam op de plaats van een voorloper uit de tijd van Augustus, een fontein die voor de bouw van Nero's Gouden Huis was afgebroken. Domitianus wilde hiermee bewust de bouwtraditie van de hooggeprezen eerste keizer van Rome navolgen. Net als zijn vader en broer zou hij zich op publieksgerichte bouwactiviteiten laten voorstaan en aansluiting zoeken bij oude Augusteïsche en prille Vespasiaanse tradities.

Thermen

Titus had al thermen (een openbaar badhuis) voor de bevolking van Rome geopend op de Oppius, een van de toppen van de Esquilijnheuvel. Het badhuis lag naast een groot paviljoen dat deel had uitgemaakt van Nero's Gouden Huis en voor de ontvangst van vele gasten tegelijk bij banketten had gediend. De thermen van Titus waren zeer waarschijnlijk ook een deel geweest van het Gouden Huis, direct grenzend aan het eetpaviljoen. Zij werden na Nero's dood, misschien na wat aanpassingen, openbaar en kregen Titus' naam. Romeinen uit alle sociale groepen hadden namelijk de gewoonte om na het werk en vóór de *cena*, de avondmaaltijd, in de late middag of aan het begin van de avond te baden. De welgestelden onder hen hadden daarvoor meer gelegenheid en baadden misschien wel dagelijks, zeker als hun eigen huizen en villa's op het land van privébaden waren voorzien. Privébaden met stromend water en vloer- en

wandverwarming waren een grote luxe, waarmee ook nog indruk kon worden gemaakt op gasten.

Dat Titus deze voorheen keizerlijke privéthermen openstelde voor het volk paste naadloos in de strategie om afstand te nemen van Nero en "Rome aan zichzelf terug te geven", om de woorden van Martialis te gebruiken. Martialis looft de luxe inrichting van de thermen van Titus. Dat pleit eveneens voor de aanname dat het complex oorspronkelijk had behoord tot Nero's residentie, die bekend stond om het rijke gebruik van kostbare materialen. Heel groot waren de thermen van Titus echter niet. Ze zijn slecht bewaard gebleven als gevolg van latere bebouwing in het gebied. Alleen door een door Andrea Palladio getekende plattegrond uit de zestiende eeuw hebben we een idee van de afmetingen.

De thermen van Titus worden in vierde-eeuwse bronnen in één adem genoemd met de vele malen grotere thermen van Trajanus die ernaast liggen en waarvan nog imposante resten over zijn. Dit reusachtige Trajaanse badgebouw werd boven op Nero's eetpaviljoen gebouwd.

Recent onderzoek van een Amerikaans-Italiaans team onder leiding van Rabun Taylor (Universiteit van Texas, Austin) maakt aannemelijk dat al onder Domitianus werd begonnen met de voorbereidingen voor de bouw van dit enorme thermencomplex. De gangbare opvatting is dat met de bouw in 104 werd begonnen en dat het badgebouw in 109 door Trajanus is ingewijd. Maar een periode van

↑ Rome, Resten van de thermen van Trajanus op de Oppius, waarschijnlijk al begonnen onder Domitianus
© Commons Wikipedia.

← Rome, opgang van het Forum Romanum naar het paleis van Domitianus (foto Nathalie de Haan).

slechts vijf jaar lijkt wel erg kort om het grote terrein bouwrijp te maken en de thermen te bouwen. Er moest namelijk vóór de bouw eerst een kunstmatig plateau worden gecreëerd, in feite een uitbreiding van de Oppius-heuvel. Dat werd bereikt door de bovenverdieping van Nero's eetpaviljoen af te breken en de benedenverdieping ervan vol te storten met puin en zand. Ook werden er steunmuren in de benedenverdieping gezet om het gewicht erboven te kunnen dragen. In die latere steunmuren werden in de jaren 80 van de twintigste eeuw al baksteenstempels aangetroffen die heel goed laat-Flavisch kunnen zijn. Het idee van een voorbereidende fase onder Domitianus werd toen al geopperd, maar vond nauwelijks weerklank. Het nog lopende onderzoek door het team van Taylor ondersteunt echter deze hypothese. Het team onderzoekt de waterbronnen en het tracé van het aquaduct van Trajanus. Deze waterleiding, die water vanuit het noorden over een afstand van ruim 30 kilometer naar Rome bracht, werd met het oog op de thermen van Trajanus aangelegd. Een logische gedachte, want er is op veel plaatsen in de Romeinse wereld een direct verband tussen de bouw van aquaducten en baden, die immers een hoge waterconsumptie hadden. Het laatste stuk van dit aquaduct van Trajanus, dat zich binnen de muren van Rome bevindt, voorzagt niet alleen de gelijknamige thermen van Trajanus, maar ook een aantal stadswijken van water. Dit deel

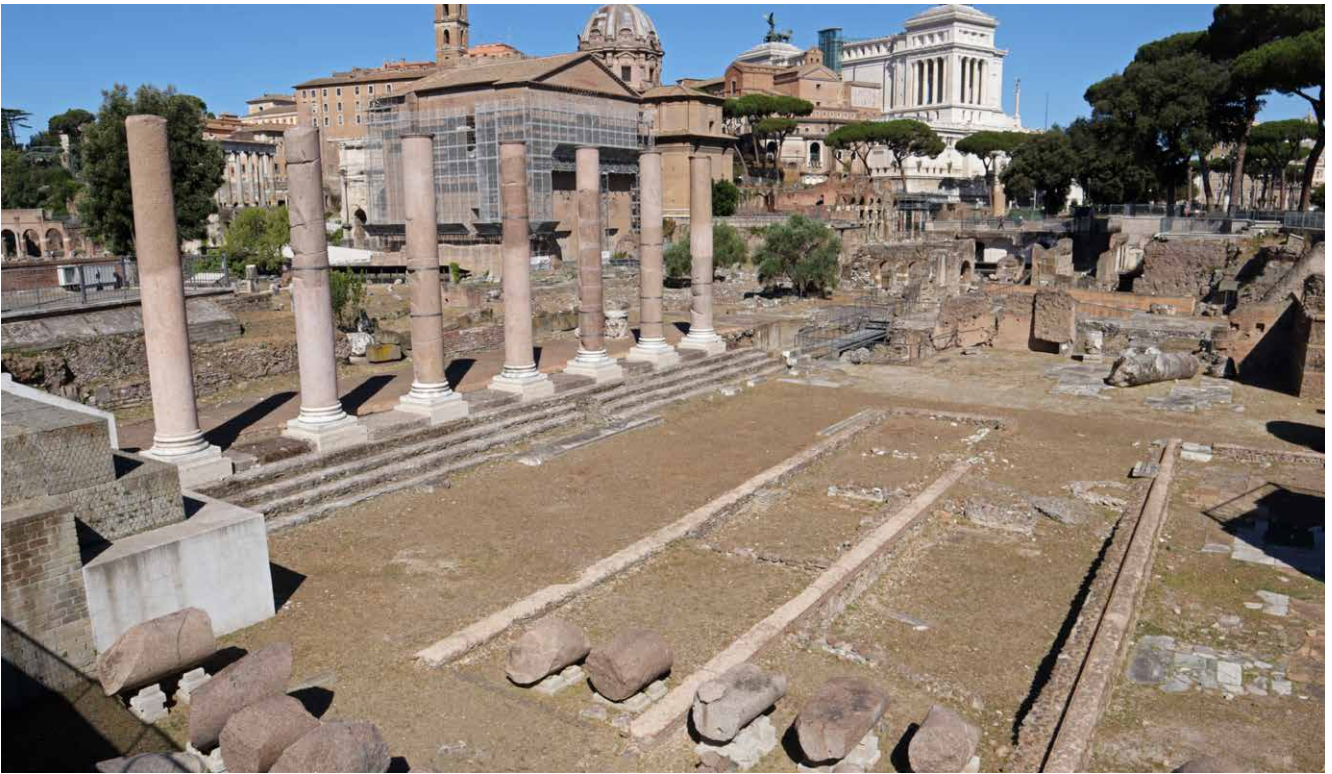
➤ Bronzen munt (sestertius) van Domitianus met de erenaam Germanicus en een afbeelding van de *Equus Domitiani*, het kolossale ruitersstandbeeld op het Forum Romanum © Londen, British Museum.

↓ Etienne Du Pérac, prent van het Forum Transitorium oftewel Forum van Nerva uit een album met aanzichten van antieke ruïnes uit 1575 © Amsterdam, Rijksmuseum, Prentenkabinet.

van het aquaduct was in 109 gereed. Tot zover de gangbare opvatting. Maar nu blijkt door het onderzoek van Taylors team dat een aanzienlijk gedeelte van deze *Aqua Traiana* buiten Rome al eerder werd aangelegd. Bovendien vonden zij nieuwe aanwijzingen voor de waterbronnen die het aquaduct van water voorzagen. Die bronnen bevinden zich nabij Vicarello, op het terrein van een villa van Domitianus, aan het meer van Bracciano. In de vroege jaren 90 kocht Domitianus grond aan rondom deze villa waardoor ook dit brongebied in zijn bezit kwam. Misschien was dit juist de reden geweest voor de aankoop van deze grond en had hij met het oog op het grote nieuwe badcomplex al het plan opgevat om de watervoorziening van de hoofdstad uit te breiden. Hoe dan ook laat de vroegere datering van het eerste deel van de *Aqua Traiana* alle ruimte voor de optie dat de bouw van de thermen van Trajanus in feite al onder Domitianus werd gepland en begonnen. Dat is een aantrekkelijke gedachte, omdat de

bouwtijd voor het totale project daarmee veel realistischer wordt. En dat de thermen bij de inwijding in 109 alleen met de naam Trajanus werden verbonden, heeft hier verder geen uitleg meer...

Domitianus' fora en tempels

Het aloude Forum Romanum was een permanente bouwput. Iedere keizer liet er wel sporen van zijn weldaden achter. Onder Domitianus verrees hier aan de voet van het Capitool een tempel voor de vergoddelijkte Vespasianus. Aan de voet van de Palatijn kwam een monumentale opgang naar de keizerlijke residentie op de Palatijn, en op een niet meer te reconstrueren plek verrees een tempel voor Minerva, een van Domitianus' lievelingsgoden. Een ereplaats midden op het plein was voorbehouden aan een gigantisch ruitersstandbeeld, de *Equus Domitiani*, waarmee Domitianus zich in de openbare ruimte liet vereeuwigen. Het gold als ereteken na de overwinningen in Dacië in 92 en toonde de keizer in een heldhaftige pose, met onder de voorhoeven van het paard een vernederde vijand. Heel positief karakteriseerde hofdichter Martialis het uiterlijk van dit standbeeld als "stralend en gezaghebbend". Volgens Statius was Domitianus als het ware een te grootse figuur, voor het toch kolossale beeld.. "De aarde zwoegt onder de geest", dus niet onder het gewicht van het dier. Het beeld is volgens Statius zelfs groter dan het Trojaanse Paard en symboliseert veiligheid en vrede, bewerkstelligd door de keizer. Het staat in de visie van de dichter dus niet voor vernietiging, zoals het

Paard van Troje, maar voor vrede. De reusachtige dimensies deelde het beeld met de Colossus van Nero, die niet ver hiervandaan, vlakbij de boog van Titus stond. Meteen na Domitianus' dood werd het ruitersstandbeeld als een van de meest aanstootgevendende huldeblijken aan de keizer neergehaald. Waar het precies stond is daardoor helaas niet meer te achterhalen.

Ten noorden van het Forum Romanum waren sinds Julius Caesar de zogeheten keizerfora aangelegd, met ruimte voor tempels en pleinen en voor gebouwen voor administratieve diensten, handel en rechtspraak. Op het Forum Romanum was daarvoor onvoldoende ruimte, en een nieuw forum was bovendien prestigieus. De in de loop van de tijd aangelegde keizerfora boden aan opeenvolgende machthebbers – Caesar, Augustus, Vespasianus, Domitianus en Trajanus – namelijk de gelegenheid een stempel op het stadshart van Rome te drukken, direct naast het Forum Romanum. Aan de oostzijde wordt deze reeks fora afgesloten door een belangrijk ideologisch geladen monument van de Flaviërs, de *Templum Pacis* ('tempel van de vrede'). Hier werd in een kleine tempel Pax ('de vrede') vereerd, ter herinnering aan Vespasianus' overwinningen op de Germanen in de Lage Landen en op de Joden in Judea. Kunstwerken uit Nero's Gouden Huis en uit de overwonnen gebieden gaven de tuinachtige ruimte het idee van een museum of beelden-tuin. Een bibliotheek en een stadskantoor maakten het geheel tot een nuttig openbaar complex. De bouw was door Vespasianus in 70 begonnen en werd onder Domitianus voltooid.

↑ Rome, Templum Pacis. Zuidelijke zuilengalerij (met op de achtergrond het Forum Romanum) en op de voorgrond resten van bloembakken, waarin misschien ook kunstwerken stonden (foto Lidy Peters).

Rome, Forum van Trajanus op de voorgrond, waarschijnlijk al begonnen door Domitianus als afsluiting van de reeks fora en wegens de aansluiting bij de aangrenzende heuvel van de Quirinaal, waar hij geboren was. Op de achtergrond zijn de Markten van Trajanus te zien, waarschijnlijk ook al begonnen onder Domitianus, en bedoeld als een groot handelscentrum © Adobe Stock (foto Boris Stroujko).

In latere bronnen wordt het complex ook *Forum Pacis* genoemd, omdat het tot de keizerfora wordt gerekend.

De *Templum Pacis* lag aan de rand van Nero's Gouden Huis tegen het Forum Romanum aan en werd geflankeerd door het Forum Transitorium. Deze smalle hof met zuilengalerijen en een tempel voor Minerva verbond het oude forum met de dicht bewoonde volkswijk Subura. Resten zijn nog aan het begin van de moderne Via Cavour te zien. Na Domitianus' dood kreeg het de naam 'Forum van Nerva'. Dit forum grenst met zijn westelijke lange kant aan het Forum van Augustus, dat in 2 v.Chr. was ingewijd. Dat complex diende architectonisch als voorbeeld voor de *Templum Pacis* en het Forum Transitorium door de indeling: een plein omringd met zuilenhallen en aan in het midden van een van de zijanten een tempel.

Terwijl vervolgens ook het Forum van Caesar uit de tweede helft van de eerste eeuw v.Chr. werd opgeknapt en uitgebreid, begon Domitianus met de bouw van nog een forum, en wel – zo is vanaf de jaren 90 van de twintigste eeuw uit archeologisch onderzoek gebleken – het reusachtige complex dat bekendstaat als het Forum en de Markten van Trajanus. Ook in dit geval hebben de keizers na Domitianus zich een project van hun voorganger toegeëigend. Een deel van de Quirinaalheuvel werd afgegraven om plaats te bieden aan

een groot plein, een openbare hal en een tempel. De markten waren een van de grootste commerciële gebouwen van de stad en bieden nu plaats aan een museum dat aan de opgravingen op de keizerfora gewijd is. We kunnen niet meer vaststellen welke onderdelen teruggaan op het werk van Domitianus. Maar wel dat deze keizer de ambitie had zijn voorgangers te overtreffen in de bouw van openbare voorzieningen tussen het oude commerciële en bestuurlijke centrum van het Forum en de dichtbevolkte wijken daaromheen.

Waarschijnlijk was het de bedoeling dat dit plein het gebied met fora en woonwijken verbond met de heuvel waar Domitianus geboren was, de Quirinaal. De keizers en hun familie waren tot dan toe in

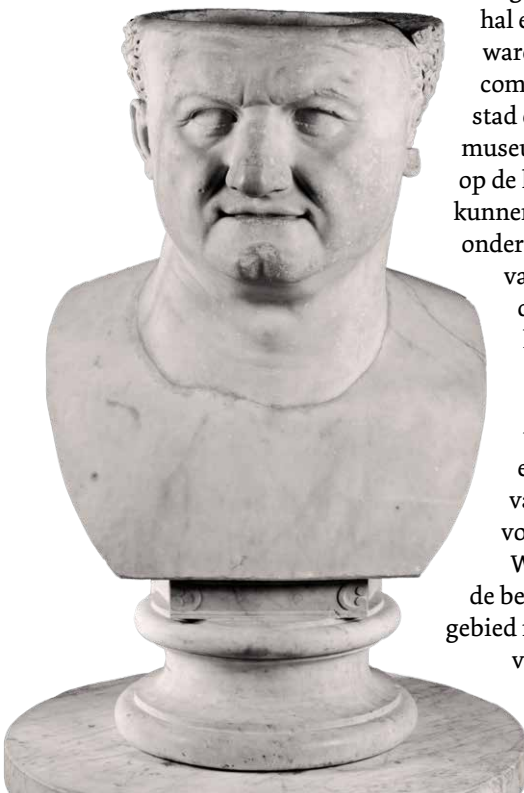
het Mausoleum van Augustus bijgezet. Maar Domitianus liet op de Quirinaal een groots complex ter nagedachtenis van zijn vader en broer aanleggen: de *Templum Gentis Flaviae* ('de tempel voor de familie van de Flaviërs'). Dit bestond uit een vierkant terrein met een tempel, een park en de grafmonumenten voor Vespasianus en Titus, die hier als vergoddelijkten personen vereerd werden. Alleen als vergoddelijkte konden zij hier in hun urnen worden bijgezet, omdat doden normaal gesproken buiten de stadsmuren werden begraven. Op de Quirinaal is niets van de *Templum Gentis Flaviae* terug te vinden. Wel zijn er resten opgegraven onder de thermen van Diocletianus en de kerk van Santa Susanna. In dit gebied kwamen bovendien twee kolossale portretkoppen van de vereerde keizers aan het licht, die tot de cultusbeelden in de tempel zelf kunnen hebben behoord. Door de aandacht juist te richten op zijn illustere voorgangers lijkt het erop dat Domitianus hier opnieuw het publieke belang in acht heeft genomen en duidelijk niet de schijn heeft willen wekken van Nero-achtige zelfverheerlijking.

Bouwprojecten rond Piazza Navona

In de dichtbevolkte stadswijk van het Marsveld (*Campus Martius*) te Rome, het terrein tussen de Tiber en het Capitool, zijn tot op de dag van vandaag ingrijpende restauraties van Domitianus te zien. Op het terrein onder en op het huidige plein Largo Argentina liet hij vier tempels uit de derde en tweede eeuw v.Chr. en ook het omringende plein opknappen. Met deze bouwopdracht trad hij opnieuw in de voetsporen van Augustus, die hier al reparaties had laten uitvoeren. De hallen rondom het plein met de tempels, die nu nog onder de moderne straat liggen, dienden onder meer voor het uitdelen van graan aan de minderbedeelde inwoners van Rome.

Het Marsveld was helemaal volgebouwd met onder meer de voorloper van Hadrianus' Pantheon uit de tijd van Augustus en de thermen van Nero. Toch bleek er, mede door afbraak van oude gebouwen, nog plaats te zijn voor enkele grootschalige complexen. Een daarvan is het *Iseum Campense*, een tempel voor Isis en Serapis, die tegenwoordig grotendeels onder de kerk van Santa Maria sopra Minerva en omgeving ligt. Het moet een sprookjesachtige setting zijn geweest, met palmen en obelisk, langs een de Nijl voorstellende langgerekte vijver, Canopus genoemd naar een plaats in de Nijldelta. Water was een belangrijke component, getuige deze Canopus en fonteinen.

↓ Kolossaal portret van Vespasianus, mogelijk afkomstig uit de *Templum Gentis Flaviae* en onderdeel van het cultusbeeld van Vespasianus in de tempel zelf
© Napels, Museo Archeologico Nazionale.

Rome, Piazza Navona.
Vierstromenfontein van Bernini uit
het midden van de zeventiende
eeuw, bekroond met een obelisk
uit het *Iseum Campense* waarop
in hiërogliefen Domitianus wordt
geprezen (foto Katja Lembke).

↑ Rome, *Iseum Campense*. Een van twee egyptiserende leeuwen in Egyptisch graniet, nu aan de voet van de trappen van het Capitool © Commons Wikimedia..

↑ Rome, *Iseum Campense*. Kolossale voet van misschien het cultusbeeld uit de tempel. Dit fragment staat nu op de hoek van de Via di S. Stefano in Cacco en de Via del Pie' di Marmo (foto Lidy Peters).

↑ Rome, *Iseum Campense*
(reconstructie door Menno Balm)..

↑ Rome, vier tempels uit de republikeinse tijd (300-100 v.Chr.) op het moderne Largo Argentina-plein. De restauraties van Domitianus bestaan onder meer uit de opgehoogde witte vloerplaten en aanpassingen in de zuilengalerijen van de oude tempels (foto Lidy Peters).

↑ Rome, Piazza Navona vanuit de lucht. De vorm van het oude stadion is duidelijk herkenbaar en onder de gebouwen die hier vanaf de middeleeuwen zijn gebouwd, zijn resten van stenen tribunes gevonden. Rechts tekent zich het ronde Pantheon van Hadrianus duidelijk af, gebouwd op een voorganger, waar ook Domitianus restauraties had uitgevoerd. Rechts onder de kerk van Santa Maria sopra Minerva, precies boven het Iseum Campense.

© Adobe Stock.

Echte Egyptische en daarop lijkende beelden in Egyptisch graniet en basalt sierden de plantsoenen en paviljoens. Enkele van die beelden zijn verspreid over Rome bewaard gebleven.

De halfronde nis die de tempelruimte afsloot had een vingervormig uitsteeksel dat de associatie met de tepel van een vrouwenborst opriep en zo eveneens aan Isis als godin van de vruchtbare Nijl herinnerde. Speciaal voor dit complex werd een obelisk gemaakt met daarop een hiërogliefentekst die op de keizer betrekking had. Domitianus koesterde, net als andere keizers voor hem, een innige band met het land van de Nijl, wat hij onder meer tot uitdrukking bracht in portretten van hem als farao en in het stichten van heiligdommen voor de godin Isis in andere steden. Egypte was de graanschuur voor het altijd hongerige Rome, en bovendien was de dynastie van de Flaviërs gevestigd in de hoofdstad Alexandrië, doordat de troepen van Vespasianus hem er als keizer uitriepen.

De obelisk van het *Iseum Campense* bekroont tegenwoordig Bernini's Vierstromenfontein

midden op Piazza Navona, en staat daarmee in feite in een andere schepping van de keizer: het rond 85 gebouwde atletiekstadion van Grieks formaat waar sportwedstrijden in Griekse stijl werden gehouden. Het middeleeuwse plein heeft nog de vorm van de oude arena. Wat nu het plein Piazza Navona is, was de renbaan voor atleten. Ernaast lag een *odeion*, een overdekt theater voor voordrachten (redevoeringen en poëzie) en muziekkuitvoeringen. Het *odeion* bood plaats aan 5.000-10.000 bezoekers, het stadion aan ongeveer 30.000 toeschouwers. De contouren van het *odeion* zijn nog in het Palazzo Massimo alle Colonne te herkennen. De huidige gebouwen rondom het Piazza Navona rusten op de antieke toeschouwertribunes van travertijn. Hiervan zijn nog delen zichtbaar, met name aan de noordkant. Kunstwerken kleeften het geheel aan. Met het propageren van een Grieks getint festival dat hier plaatsvond, de *Capitolia*, trad Domitianus opnieuw in de voetsporen van Nero, maar hij pakte het wel voorzichtiger aan.

De Capitolia

De *Capitolia* oftewel het *Certamen Capitolinum* ('Capitolijnse wedstrijd') was een festival dat vanaf 86 op initiatief van Domitianus iedere vier jaar werd gehouden. De competitie bestreek drie terreinen: atletiek, voordrachten van gesproken woord en muziek, en wagenraces, die in respectievelijk het stadion, het *odeion* en in het Circus Maximus plaatsvonden. Het festival was gewijd aan Jupiter Optimus Maximus, wiens belangrijkste tempel, op het Capitool, in de volksmond ook wel het Capitolium genoemd werd. Het festival opende traditiegetrouw met offers aan Jupiter op het Capitool. Door deze verbinding met oppergod Jupiter, in naam en praktijk, probeerde Domitianus het festival zo Romeins mogelijk te laten ogen, ook al speelden Griekse elementen, met name atletiek, een duidelijk zichtbare rol. Daarmee balanceerde hij op een dun koord. Ook Augustus had een Grieks festival laten organiseren, de *Sebasta*, maar deed dat veiligheidshalve in Napels, een van origine Griekse stad, waar tot in de keizertijd het Grieks

de voertaal was. Nero ging verder, en liet in 60 een Grieks festival in Rome plaatsvinden. Dit festival was naar hemzelf genoemd, de *Neroneia*, en Nero nam zelf ook deel, succesvol, want hij wist de prijzen voor de onderdelen 'redevoering' en 'Latijnse poëzie' te winnen ... Geen wonder dus dat na Nero's gedwongen zelfmoord deze *Neroneia* een zachte dood stierven. De *Sebasta* in Napels bleven echter bestaan. Domitianus had duidelijk belangstelling voor dit type wedstrijden en deed in Napels mee aan het onderdeel 'redevoering', naar verluidt met een lofzang op zijn broer Titus. Ook organiseerde hij jaarlijks poëziewedstrijden die hij opdroeg aan Minerva in zijn villa in de Albaanse bergen, zo'n 20 km ten zuidoosten van Rome. Dit Minervafestival, met een duidelijk privé karakter, vond nooit meer plaats na Domitianus' dood, maar de *Capitolia* waren een blijvend succes en werden tot in de late oudheid georganiseerd. Ze vormden een vast onderdeel van de reeks festivals met atletiekwedstrijden, die periodiek op verschillende plaatsen in het Romeinse

↑ Rome, Palazzo Massimo alle Colonne aan de Corso Vittorio Emanuele. De ronde façade komt overeen met de buitenzijde van het theater van Domitianus (foto Lidy Peters).

↑ Marmeren reliëf met toneelvoorstelling uit Pompeii, eerste eeuw n.Chr. De acteurs dragen maskers, en zijn zo herkenbaar als specifieke toneelfiguren © Napels, Museo Archeologico Nazionale.

Rijk plaatsvonden. Domitianus' *Capitolia* waren in Rome succesvol, in een mix van 'nieuwe' Griekse en 'oude' Romeinse gebruiken. Hierdoor werd de hoofdstad Rome verankerd als nieuwe locatie in een al lang bestaande kalender van festivals die in het oosten van het rijk plaatsvonden. Dit kan worden opgemaakt uit de vele inscripties waarmee de overwinende atleten geëerd worden. Een team van Groningse oudhistorici onder leiding van Onno van Nijf en Christina Williamson brengt deze inscripties in kaart om de netwerken van atleten in de keizertijd te kunnen analyseren. Recent onderzoek laat bovendien zien hoe voorgenomen Suetonius is over Domitianus' festival: hij introduceert diens *Capitolia* met vrijwel exact dezelfde bewoordingen als waarmee hij eerder de *Neroneia* in Nero's levensbeschrijving beschreven had. Suetonius probeert hier dus duidelijk Domitianus' *Capitolia* in diskrediet te brengen door ze gelijk te stellen aan Nero's mislukte festival.

Een jonggestorven dichter:
Quintus Sulpicius Maximus

Van de dichters die meedongen naar de prijzen kennen we een aantal namen. Statius streed bijvoorbeeld mee, al won hij nooit de hoofdprijs. Dramatischer was het lot Quintus Sulpicius Maximus. Hij was elf jaar oud toen hij in 96 in aan de wedstrijd in Rome meedeed, maar stierf kort daarna. Zijn ouders lieten een grafmonument oprichten met daarop behalve het portret van de jongen in toga drie teksten. Het grafscript is in het Latijn geschreven. Dan volgen teksten in het Grieks. Eerst een kort, tweede grafscript, vervolgens een gedicht in het Grieks en commentaar daarop. Het gedicht gaat over de zoon van de zonnegod Helios, Phaëton, die roekeloos de zonnewagen langs het firmament had gevoerd en de aarde verschroeide, alvorens zelf neer te storten. Zeus richt zich tot vader Helios, vol verwijten en met de opdracht de orde te herstellen. Dit gedicht heeft Sulpicius Maximus voorgedragen bij de *Capitolia*, zoals blijkt uit de korte biografie en de beschrijving op het grafmonument.

I

Gewijd aan de goden van de onderwereld. Voor Quintus Sulpicius Maximus, zoon van Quintus, lid van de Claudische stam, thuis in Rome. Hij leefde 11 jaar, 5 maanden en 12 dagen. Met zijn voordracht in het derde lustrum van de wedstrijd tussen 52 Griekse dichters heeft hij de gunstige stemming die hij wegens zijn jonge leeftijd had opgewekt, weten om te zetten in bewondering voor zijn talent en hij is met ere gestorven. Zijn geïmproviseerde verzen zijn daarom hier aangebracht, opdat moge blijken hoe zijn ouders aan zijn gemoedstoestand goede zorg hebben besteed. De zeer ongelukkige ouders, Quintus Sulpicius Eugramus en Licinia Januaria, hebben dit graf gemaakt voor hun zeer vrome zoon, voor zichzelf en hun nabestaanden.

II

Grafteken van Kwintos Soulpikios Maximos Welke woorden zou Zeus gebruikt hebben om Helios te prijzen, omdat hij zijn wagen aan Phaëton had gegeven?

III

De heersende goden hebben in onze kosmos geen andere lichtbrengende wagen gemaakt dan die van u. Waarom dan hebt u uw zoon op de toppen van de Olympos geplaatst en hem de ongelooflijk snelle paarden toevertrouwd zonder hem onze hulp te geven? De goden konden uw daden niet geloven. Waarheen nu werd de stevige wagen van Phaëton gevoerd? Waarom is er een vlam van uw eeuwige vuur zelfs tot mijn troon en op de wijde aarde gekomen? De enorme hitte zorgde ook voor veel overlast in de hemelsferen. Okeanos heeft zelf zijn handen naar de hemel opgeheven. Welke rivier heeft niet al zijn water opgebruikt? En het zaaigoed voor Demeter verzengde en de boer hilde vreselijk, zonder tranen, bij zijn sikkels; hij zaaide voor niets en spande zinloos zijn stier voor de kromme ploeg en hij boog onder de Avondster zijn sterke knieën net als de koppige runderen. Heel de aarde zuchtte in stilte vanwege de dwaze jongen.

En toen heb ik de stralen van het vuur geblust. En het treurige verderf van de eindeloze jongen was voorbij; draagt u nu weer zorg voor de wereld. U hoeft niet meer de pijlen vuriger dan mijn hand te vrezen. Lees de ziel van de hemelse

Zeus: want, bij Rheia zelf, de Olympos heeft geen groter kwaad dan dit gezien. Mijn kosmos was uw vertrouwen in een roemvolle daad. Laat het verleden verdwijnen en houd de toekomst in uw hart verborgen. Hij is niet gezond geboren. Want hij kende de oneindige kracht van de polen niet en hij beheerste evenmin het verstandig hanteren van de teugels. Kom op, wend u nu weer tot de kosmos en laat uw overwinning niet in zwakke toestand in andermans handen vallen. U alleen hebt in volle vaart, vanaf zonsopgang tot zonsondergang, een mooie koers gevaren over de snelle hemelbaan. U hebt de capaciteit om deze roem geloofwaardig en eeuwig te dragen. Spaar de aarde en geheel de schitterende hemel en houd de baan over de middelste gewelven van de Olympos. Dat is belangrijk voor de goden,

↓ Grafaltaar van Quintus Sulpicius Maximus, deelnemer aan de Capitolia. Rome, Centrale Montemartini
© Roma Capitale, Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali.

↑ Rome, paleis van Domitianus op de Palatijn, reconstructie
© Adobe Stock.

ja beslist! Zoek weer, o god, het milde licht van vroeger. Uw zoon heeft veel schade berokkend en hij heeft zelf de oneindig grote hemel bereisd, trekkend over de ene helft van de aarde aan de onderkant, over de andere van boven. Want zo zal het ware licht toekomen aan de kleinkinderen van Ouranos en zal het ongenaakbaar blijven voor smeekbedes van mensen en de ziel van Zeus op gepaste wijze mild stemmen. En als u in uw onverschrokkenheid nog zorgen hebt, dan zijn de sterren er zelf getuige van hoe de kracht van zijn vurige bliksem ineens sneller dan de polen u, o god, lieflijk raakt.

Nog maar een kind ben ik, Maximos, na een verloop van twaalf jaren uit de wedstrijd naar de Hades gegaan. Ziekte en leed hebben mij gesloopt. Want noch overdag noch 's nachts heb ik mij van de verstandige Muzen afgewend. Ik smeeke u, blijf staan voor de neergevallen jongen, opdat u de lieflijke stijl van zijn geïmproviseerde woorden verneemt, en leer van mijn welsprekende lippen slechts dit, in tranen: 'Moge jij naar het land van Elysium gaan. Want je hebt de nachtegaleen levend laten gaan, die Aidoneus nooit met zijn afgunst zou kunnen vangen.'

Dit grafteken is klein, maar de roem reikt tot in de hemel, Maximos, ver boven de achterblijvende Peieriden, en het hardnekkige lot heeft je niet roemloos gedood, maar heeft je lieflijke stijl, niet aangetast

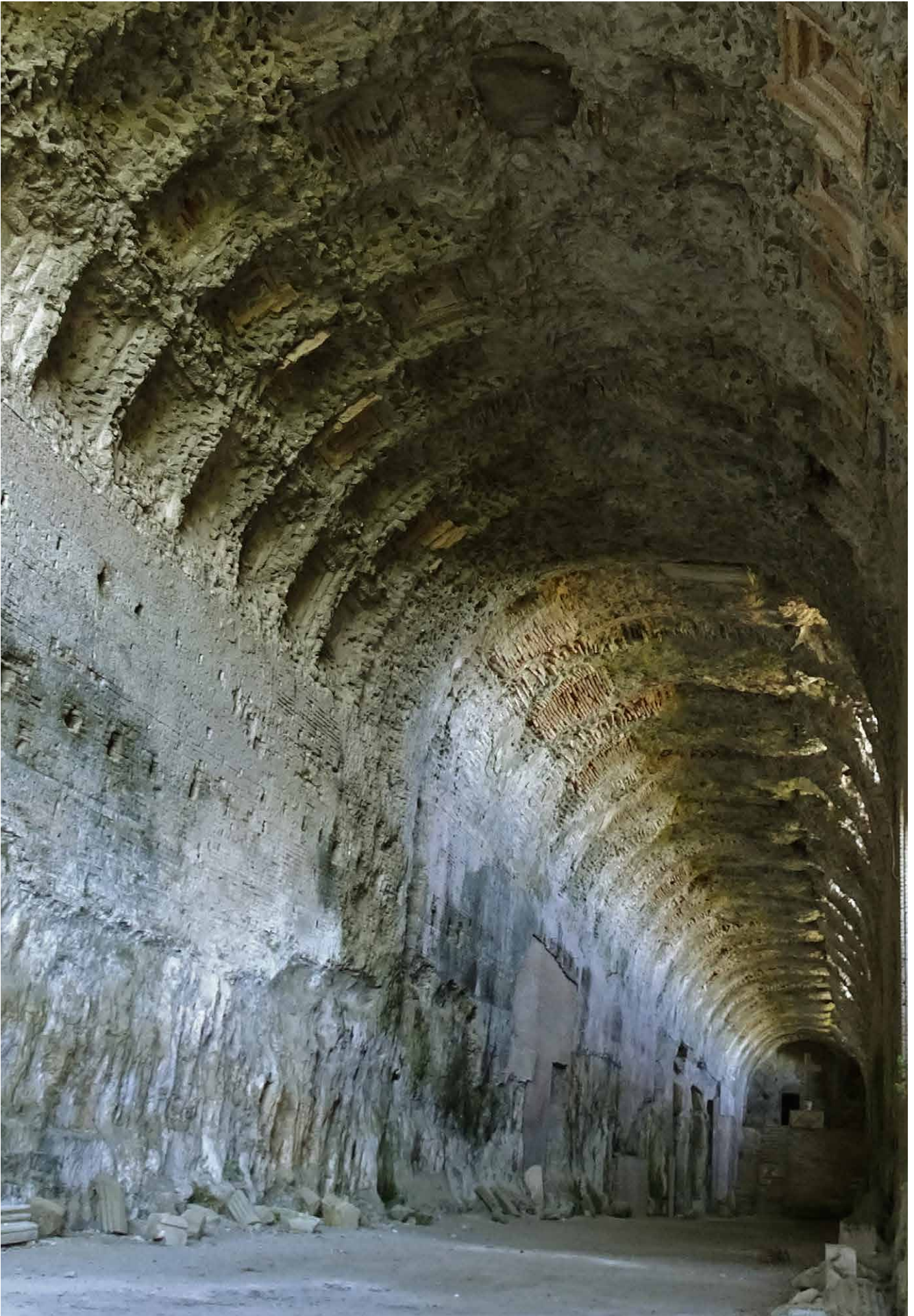
door vergetelheid, hier gelaten. Niemand die langs jouw graf loopt zal met droge ogen de mooie regels van dichtbij zien. Dat is genoeg voor een langdurige roem. Want je zult niet liggen zonder te worden opgemerkt, alleen maar door nietswaardige lijken gezien. En de tekst die je hebt nagelaten zal veel meer waard zijn dan goud en glanzend electrum.
(Vertaling: O. Hekster, E. Moormann, Ooggetuigen van het Romeinse Rijk, Amsterdam 2007, 113-115.)

Keizerlijke paleizen en villa's in en buiten Rome

De oude residentie van de keizers op de Palatijn werd door Domitianus aan zijn wensen aangepast en bestond uit de bouw van een meerdelig complex dat we kennen als de *Domus Flavia* en *Domus Augustana*. Hier leefde Domitianus zijn hang naar luxe en representatie uit door bijzondere bouwvormen toe te laten passen en de ruimtes te laten aankleden met kunst, marmeren ornamenten en kostbare mozaïekvloeren en -wanden. De paleizen van zijn voorgangers, inclusief die van Augustus en Nero, werden afgebroken en als onderbouw voor dit nieuwe paleis gebruikt. Door een groot gedeelte te bestemmen tot openbare residentie, met audiëntie-zalen en ruimtes voor grote feesten, kon Domitianus ontsnappen aan het verwijt aan Nero. Hij bouwde niet alleen voor zichzelf, maar ook voor het volk, zelfs al zullen de meeste inwoners van Rome nooit een voet in dit paleis gezet hebben. De architect van het complex

→ Rome, deel van het paleis van Domitianus op de Palatijn, met resten van twee verdiepingen. Ontwerp van de architect Rabirius
© Adobe Stock.

← Castel Gandolfo, half onderaardse gang in de villa van Domitianus in de tuinen van Palazzo Barberini, waar de keizer en zijn gevolg op hete dagen in de koelte konden wandelen en rusten (foto Claudia Valeri).

➤ Balkwerk uit het theater van de villa van Domitianus in de tuinen van Palazzo Barberini. Hier is een uil, symbool van Minerva, als versiering aangebracht

© Castel Gandolfo, Palazzo Barberini.

kennen we van naam: Rabirius. Met de bouw werd al in 81 begonnen en het enorme complex was in 92 gereed. De mogelijkheden die de techniek van het Romeinse beton bood, werden ten volle benut. Muren hadden bijvoorbeeld aan de binnenzijde holronde vormen en waren veelvuldig voorzien van nissen. Ook de variatie in gewelven was groot, met naast tongewelven ook kruisgewelven, paraplugewelven, koepels en halfkoepels. Al met al was het een overdadige bouwstijl, die overigens een directe inspiratiebron vormde voor de latere barok in Rome. We weten bijvoorbeeld dat architect Francesco Borromini in de zeventiende eeuw schetsen maakte van wat hij aantrof op de Palatijn. Die gebruikte hij bij zijn ontwerp van een aantal kapellen in Romeinse kerken.

In een lange traditie die al door de rijken van Rome in de tweede eeuw v.Chr. was begonnen, bezat ook Domitianus een aantal villa's in de omgeving van Rome. De stad Vicarelo bij het meer van Bracciano is al eerder genoemd, en ook aan zee en in de Albaanse heuvels stonden villa's tot zijn beschikking. Met name het *Albanum* in de Albaanse Bergen, in het huidige Castel Gandolfo, is een relatief goed bewaard villacomplex. Tegenwoordig bevindt Domitianus' villa zich op Vaticaanse grondgebied. Al eeuwenlang bezitten de pausen van Rome hier het buitenverblijf van de zeventiende-eeuwse paus Urbanus VIII, een telg uit de in die tijd machtige en puissant rijke familie Barberini, waar zij vooral in de warme zomermaanden verkoeling zochten en zoeken. Net als bij Nero's Gouden Huis en de rond 130 gebouwde villa van Hadrianus in het huidige plaatsje Tivoli, gaat het om een park met daarin paviljoens voor uiteenlopende bezigheden. Een opvallend onderdeel van het *Albanum* is een marmeren theater voor zo'n vijfhonderd toeschouwers. De rijkversierde stukken balkwerk uit dit theater en uit andere delen van de villa geven blijk van de luxe aankleding van de gebouwen.

Uit dit alles blijkt dat Domitianus heeft geprobeerd innovatie te combineren met traditie. Hij zorgde ervoor dat hij, in tegenstelling tot Nero, niet te boek kwam te staan als een zelfzuchtige tiran. Maar hij wilde in navolging van zijn vader en broer het volk van Rome voor zich winnen met aansprekende en nuttige gebouwen. Zelfs de paleizen en villa's bezaten openbare of semi-openbare onderdelen voor een groter publiek.

Glazen drinkbeker in de
vorm van een cantharus
© Leiden, Rijksmuseum
van Oudheden.

Domitianus als broodheer

De keizer als vader des vaderlands

Voor de bevolking van Rome was de keizer als *pater patriae* ('vader des vaderlands') niet alleen zichtbaar. Ook een aantal tastbare regelingen waarmee men vrijwel dagelijks in aanraking kwam, getuigden van de goede zorgen van de keizer voor zijn onderdanen. Graanuitdelingen verzekerden de allerarmsten van voedsel. Die uitdelingen vonden plaats op het Marsveld in een serie van zuilenhallen (*porticus*). De *Porticus Minucia Frumentaria* was bij de brand van 80 beschadigd, misschien zelfs geheel verloren gegaan, en werd onder Domitianus herbouwd. Van de porticus zelf zijn maar weinig resten teruggevonden, maar de herbouw leiden we af uit vierde-eeuwse bronnen, geholpen door een fragment van een latere stadsplattegrond. In een van de kantoren in de *Templum Pacis* was rond 200 n.Chr. namelijk het bureau van de stadsprefect gevestigd waar ook kadastrale gegevens werden bewaard. Tegen de achtermuur van dit kantoor was een reusachtige plattegrond aangebracht, ruim negentien meter breed en dertien meter hoog: de *Forma Urbis Romae* (plattegrond van de stad Rome). Op marmeren platen was een complete kaart van Rome gegraveerd op een schaal van 1:240 met de namen van openbare gebouwen erbij. Er zijn meer dan duizend fragmenten van de marmeren platen over, naar schatting ongeveer tien procent van de totale plattegrond, belangrijk voor onze kennis van de topografie van Rome in de keizertijd. Maar het is ook een ingewikkelde puzzel waarvan veel stukjes

ontbreken en waarover intensief wordt gediscussieerd door specialisten.

Water voor het volk

De watervoorziening, cruciaal voor iedere stad in het mediterrane gebied, was al sinds Augustus onder keizerlijk gezag geplaatst. Voor de stad Rome was die voorziening royaal, het water vloeiende er rijkelijk. Moderne schattingen gaan ervan uit dat er tegen het einde van de eerste eeuw n.Chr. 67 liter per etmaal ter beschikking stond van iedere inwoner van Rome. Dat is een hoeveelheid water die vandaag de dag in grote delen van de wereld niet beschikbaar is op dagelijkse basis. Een deel van dat water was bestemd voor de talloze openbare badvoorzieningen van Rome, inclusief de groots opgezette keizerlijke thermen. Dit waren complexen waar duizenden bezoekers per dag kwamen. De waterconsumptie was er hoog. Allereerst vanwege de vele meerpersoons badkuipen en zelfs zwembaden. Bovendien waren er tuinen, fonteinen in de binnen- en buitenruimtes, en pronkfaçades met kunstmatige watervallen en fonteinbeelden. Deze overdaad aan water was gecombineerd met glanzend gekleurd marmer, mozaïeken op de vloeren en wanden van de 'natte' badruimtes, grote raampartijen met vensterglas, en een aankleding met beelden en marmeren bekkens en veel groen op het terrein van de baden.

↑ Fragment van een marmeren stadsplattegrond (*Forma Urbis Romae*) van ca. 200 n.Chr. Hierop zijn de plattegrond van de *Porticus Minucia*, waar graan werd uitgedeeld aan de armen, en het halfronde theater van Balbus aangeduid. Rome, Museo di Roma in Palazzo Braschi © University of Stanford.

↑ *Aqua Claudia* (aqua-duct van keizer Claudius) in het open veld ten zuiden van Rome (foto Stephan MoIs).

Menig bezoeker zal zich er voor de duur van het bezoek rijk hebben gewaand, delend in de luxe en het comfort dat dankzij de keizer voor iedereen toegankelijk was. Waarschijnlijk konden veel mensen tijdens een bezoek aan de baden de heel wat minder rooskleurige leefomstandigheden thuis even vergeten. Ook dat verklaart het enorme succes van baden in de Romeinse wereld.

De watervoorziening was overigens zo belangrijk dat we op dit terrein wel sporen zien van planning op langere termijn. Dankzij

een geschrift van de al genoemde Frontinus, een vooraanstaand senator met een glanzende carrière op militair en bestuurlijk terrein, zijn we hierover goed geïnformeerd. In de laatste jaren van Domitianus' bewind had Frontinus zich teruggetrokken uit het openbare leven. Bewust, zo lijkt het, want hij kon niet worden geassocieerd met Domitianus' wangedrag, en daardoor was hij na de dood van de laatste Flavische keizer weer volop in beeld voor hoge functies. Keizer Nerva benoemde hem in 97 n.Chr. tot *curator*

aquarum ('watercommissaris'), verantwoordelijk voor de *cura aquarum* ('watervoorziening') van Rome. Die taak, bepaald geen sinecure, lijkt Frontinus heel serieus te hebben genomen. Om zich inhoudelijk op de hoogte te stellen schreef hij een overzicht van technische en organisatorische gegevens, waarvoor hij ook putte uit de notities (de *commentarii*) van zijn voorgangers. Dit werk was trouwens niet Frontinus' eerste technische 'handboek'. Eerder schreef hij al het traktaat *Strategemata* over militaire tactiek en

een verhandeling over landmeetkunde. Van dat laatste werk, geschreven tijdens de nadagen van Domitianus' regering, resten niet meer dan wat fragmenten als citaten bij andere auteurs. Zijn boek *Aquaducten van Rome* is daarentegen vrijwel geheel bewaard gebleven. De kennis over landmeten, van groot belang voor de aanleg van langeafstandswaterleidingen, zal Frontinus goed van pas zijn gekomen, en was wellicht een van de redenen om hem op deze belangrijke post te benoemen.

Frontinus en het ambt van *curator aquarum*

Het ambt van *curator aquarum* was onder Augustus ingesteld. Daarvoor waren edilen (*aediles*), een soort wethouders van openbare werken, verantwoordelijk geweest voor de watervoorziening, of censoren (*censores*). Die laatsten kwamen met name in beeld wanneer er een nieuwe waterleiding moest worden aangelegd om de groeiende bevolking te voorzien van water, dat van ver buiten de stad naar Rome werd aangevoerd. Dat waren grootschalige en kostbare projecten, dus het was logisch dat tijdens de Republiek vooral zeer ervaren bestuurders dergelijke projecten leidden. Even vanzelfsprekend waren het vanaf Augustus alleen nog de keizers die hun naam verbonden aan de bouw van nieuwe waterleidingen – projecten die voor veel waardering en prestige zorgden. Bovendien werd de almacht van de keizer ermee uitgedrukt. Niet alleen omdat hij zoveel middelen kon vrijmaken voor de bouw van een aquaduct, maar ook omdat hij de natuur letterlijk naar zijn hand wist te zetten. Water uit brongebieden die zich op grote afstand van de hoofdstad bevonden, werd op last van de keizer aan de inwoners van Rome ter beschikking gesteld. De symbolische werking daarvan was groot, nog los van de praktische voordelen.

In zijn *Aquaducten van Rome* schetst Frontinus een korte geschiedenis van de bouw van waterleidingen, vanaf de late vierde eeuw v.Chr. tot aan het einde van de eerste eeuw n.Chr.

Ook de beleidskant heeft zijn aandacht, met uiteenzettingen over de organisatie van toezicht, maatregelen om illegaal aftappen van water te voorkomen en het onderhoud en de verdeling binnen Rome voor verschillende groepen afnemers. Voor elk van de negen aquaducten van zijn tijd geeft Frontinus aan hoe groot de leverantie van water was en welke regio's van water werden voorzien door die betreffende waterleiding. Bij grootschalig onderhoud of tijdens het uitvoeren van

reparaties aan een van de aquaducten vingen andere waterleidingen het tijdelijk stopzetten van de toevoer op, zodat de wijken van de stad nooit geheel zonder water zaten. Frontinus schreef dit werk naar eigen zeggen om zich inhoudelijk op de hoogte te stellen van deze taak “waarmee zowel het praktisch belang van Rome gemoeid [is] als ook de gezondheid en zelfs de veiligheid van de stad”. Zijn werk is voor ons van onschatbare waarde om het reilen en zeilen van de watervoorziening van Rome in de keizertijd te doorgronden.

De meeste mensen haalden water bij openbare straatfonteinen, waar het water dag en nacht stroomde, zoals nog steeds op een aantal plaatsen in en rondom het centrum van Rome het geval is. Frontinus meldt het aantal van maar liefst 591 straatfonteinen. De meeste mensen hoefden dus niet ver te lopen om een emmer of kruik te vullen met drinkwater van goede kwaliteit. Het netwerk van openbare fonteinen dat verspreid over Pompeii bewaard is gebleven, laat zien dat de bewoners van deze stad op vergelijkbare wijze niet al te ver met het water hoefden te slepen.

Rijke huizenbezitters konden tegen betaling een aansluiting op het stedelijk waterleidingnet regelen. Dat was een persoonlijke gunst van de keizer (*beneficium Caesaris*), waarmee hij in zijn rol als *patronus* privileges onder de elite verdeelde om mensen aan zich te binden. Officieel was het recht op water dus een gunst op persoonlijke titel, maar in de praktijk werden waterrechten meestal bij de verkoop of vererving van een pand op de nieuwe eigenaar overgedragen. Strabo, een Grieks sprekende auteur uit de tijd van Augustus, overdrijft dan ook schromelijk met zijn opmerking dat vrijwel ieder huis in Rome van stromend water was voorzien. Dit lijkt toch vooral iets te zeggen over de kringen waarin Strabo tijdens zijn verblijf in Rome verkeerde, en niets over de leefomstandigheden van ‘gewone’ Romeinen.

Men betaalde bij een aansluiting niet alleen het arbeidsloon en het materiaal – de loden buizen (*fistulae*), die het water onder druk van een verdeelpunt in de buurt naar de woning van de afnemer leidden. Ook voor het water zelf moest worden betaald. Daarvoor werd een jaarlijkse belasting (*vectigal*) geïnd. De exacte hoeveelheid water die per tijdseenheid uitstroomde, kon destijds nog niet worden berekend. Maar men wist uit ervaring wel dat er door een buis met grotere doorsnede méér water stroomt dan door een kleinere. De diameter van de loden buis was daarmee bepalend voor de hoogte van de heffing. De doorsneden van de buizen waren

↓ Rome, openbare fontein op het Capi-tool. Deze fontein werd gevoed met water uit de *Aqua Marcia*, een aquaduct dat is gebouwd in opdracht van Q. Marcius Rex in de tweede eeuw v.Chr. (foto Nathalie de Haan).

daartoe gestandaardiseerd; ook daarover schrijft Frontinus uitvoerig.

Het is een wijdverbreid misverstand dat deze loden buizen op grote schaal loodvergiftiging zouden hebben veroorzaakt. Vrijwel overal in het mediterrane gebied is het water zeer kalkrijk, waardoor er zich heel snel een afzetting van een laagje kalk aan de binnenkant van de buizen vormde en het stromende water niet of nauwelijks met lood in aanraking kwam.

Frontinus is fel over fraude, waarvan hij verschillende voorbeelden geeft. Privépersonen taptten buiten de stad water uit de leidingen voor irrigatie van hun velden, maar ook het personeel van de *cura aquarum* ('dienst water'), kon corrupt zijn en tegen steekpenningen illegale aansluitingen realiseren. Dan werd water niet alleen aan de openbare voorzieningen onttrokken, maar er werd ook geen belasting over betaald. Dat was extra schadelijk omdat uit die gelden de ploeg slaafgemaakten werd bekostigd die van staatswege was aangesteld voor toezicht en onderhoud. Op dit punt krijgt Domitianus overigens nog een fikse veeg uit de pan van Frontinus, waar hij vermeldt dat deze gelden rechtstreeks naar de kas van Domitianus waren gevloeid. Gelukkig, aldus Frontinus in dezelfde paragraaf, maakte de vergoddelijkte Nerva een einde aan die praktijk en zag hij (Frontinus) zelf zorgvuldig op de regels toe. Frontinus prijst Nerva (en daarmee indirect ook zichzelf) voor een nieuw en beter beleid, waarmee de watervoorziening van Rome sterk werd verbeterd. Niet alleen kwam er meer water naar de stad door reparaties en door het tegengaan van illegaal aftappen, maar het water was ook van betere kwaliteit. De vermenging van bronwater met (soms modderig) rivierwater werd bijvoorbeeld tegengegaan. Aan het einde van zijn werk noemt hij Domitianus niet, maar Frontinus spreekt in de slotopmerking wel schande van "lange tijden van falend beleid". Ook dat is een niet mis te verstane diskwalificatie van Domitianus. Frontinus, die een steile carrière onder de voorafgaande keizers achter de rug had, probeert hier duidelijk zijn eigen straatje schoon te vegen.

Badcultuur

In de tijd van Domitianus behoorde het regelmatig 'naar de baden gaan' tot de normale routine. De rijken hadden in hun *domus* en villa's buiten de stad privébaden tot hun beschikking en waren gewoon met grote regelmaat, zo niet dagelijks, te baden. Ze genoten het comfort van stromend water en badruimtes met vloer- en wandverwarming, en zelfs verwarmde gewelven. Voor de meeste mensen was de luxe van een privébad niet weggelegd. Zij maakten gebruik van openbare baden, variërend van relatief eenvoudige buurtbaden om de hoek tot de hierboven beschreven luxe keizerlijke thermen. Dagelijks baden zat er voor hen waarschijnlijk niet in, en de totale badcapaciteit in Rome zou er ook niet groot genoeg voor zijn geweest. Te denken valt aan één of hooguit een paar keer per week.

Rome telde in de keizertijd honderden baden. Bronnen uit de vierde eeuw noemen het aantal van 856 *balnea* (de 'buurtbaden', verschillend in grootte en het geboden comfort) en elf keizerlijke *thermae*, waaronder de thermen van Titus en Trajanus. Ondanks de grote verschillen in afmetingen en uitvoering kenden alle baden een standaard aanbod van opeenvolgende ruimtes, waarin de temperatuur opliep. Een koude ruimte (*frigidarium*) werd gevolgd door een lauwwarme ruimte (*tepidarium*) en een warme ruimte (*caldarium*). Dit waren natte vertrekken met bekkens met koud en warm water en grote marmeren of gemetselde badkuipen voor meer gebruikers tegelijk. De *sudatoria* (zweetruimtes), die te vergelijken zijn met Finse sauna's, waren droog en heet (60-70 graden). In de *caldaria*, vergelijkbaar met Turks stoombaden, was de temperatuur ongeveer 40 graden. Iedere bader kon natuurlijk naar eigen voorkeur een parcours afwerken. Voor mannen kon het baden eventueel nog worden gecombineerd met sport en spel, buiten of in een overdekte hal. Voor vrouwen waren die mogelijkheden beperkter, want in Romeinse ogen was zware fysieke training voor hen niet weggelegd en bovendien onbetamelijk. We kennen wel afbeeldingen op mozaïeken uit latere tijd die jonge vrouwen

✎ Loden pijp (*fistula*) met de tekst *Caesaris Aug(usti) Domitiani Flavius Cervius fec(it)* ('Van Keizer Augustus Domitianus. Flavius Cervius heeft [deze waterleidingbuis] gemaakt'). Rome, Antiquarium Comunale del Celio © Roma Capitale, Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali (foto Zeno Colantoni).

tonen die zich met een balspel vermaken.

In de grote thermen die al dit soort mogelijkheden voor ontspanning en vermaak boden, brachten mensen vele uren door. Voor de bezoekers was het niet alleen een plek waar je kon baden, maar zeker ook om te ontspannen en vrienden te ontmoeten. Behalve de badruimen waren er eetgelegenheden, tuinen waar men in de schaduw kon verpozen op warme zomerdagen, bibliotheken en zalen waar dichters voorlezen uit nieuw werk of waar filosofen lezingen gaven. Met de thermen, waarvan de toegang meestal gratis was, konden keizers hun vrijgevigheid en zorgzaamheid voor hun onderdanen tonen.

In bad met de keizer

Het 'badgedrag' van een keizer laat Suetonius' in zijn beschrijvingen van de keizers steeds terugkeren. Bij de 'goede' keizers lezen we er niet veel over, bij de 'slechte' des te meer. Domitianus komt er niet best vanaf. Zijn badgedrag was onbetamelijk, zo vermeldt Suetonius. Allereerst ging hij midden op de dag in bad, en dat was overduidelijk een vorm van gebrekkige zelfbeheersing. Het gebruikelijke tijdstip was immers laat in de middag of in de vroege avond, aan het eind van de werkdag en voor het avondeten, de *cena*. Keizer Domitianus ging bovendien samen met prostituées in bad en verlaagde zichzelf door hen eigenhandig te epilieren. Dat was natuurlijk geen werk voor echte mannen, en bovendien werd door de elite neergekeken op

iedere vorm van 'werken met je handen' of het gebruiken van je lichaam of je lichaamskracht. Precies om die reden stonden prostituées, gladiatoren, mime- en toneelspelers laag in aanzien, ook al waren sommigen van hen wel degelijk populair bij alle lagen van de bevolking.

Wonen en werken in een wereldstad

Er waren geen blauwdrukken om de bevolking van Rome een goed en veilig bestaan te bieden. Veel van het beleid was ad hoc, en bovendien werd een deel van de regie uit handen gegeven. 'Volkshuisvesting' was geenszins de zorg van de keizer, maar werd aan projectinvesteerdere overgelaten. Ook armenzorg bestond niet, op de graanuitdelingen na. De armere bevolking van Rome was afhankelijk van het informele circuit. Patronage door rijkere was om die reden ook belangrijk, al zal dat voor een groot deel van het stadsproletariaat onvoldoende en niet structureel soelaas hebben geboden. Deze mensen waren afhankelijk van baantjes als dagloner, bijvoorbeeld als sjouwer in de bouw. In dat opzicht waren vrije mensen in de onderste lagen van de samenleving nauwelijks beter af dan slaafgemaakten. Beide groepen waren onderhevig aan de grillen van ondernemers en veelal niet in de positie om hun lot te verbeteren. Dit kunnen we opmaken uit schaarse vermeldingen in gedichten van Statius, Martialis en Juvenalis. Toch waren er zeker ook 'sociale stijgers', vaak vrijgelatenen (dus ex-slaafgemaakten) die door een combinatie van eigen talenten en ambities en de steun van hun voormalige eigenaren (patronage) succesvol waren in handel of handwerk.

Een voorbeeld van succesvolle vrijgelatenen is de familie van de Haterii, bouwondernemers voor wie een rijk graf aan de Via Appia was gebouwd. De graftombe bestaat niet meer, maar er zijn delen van de aankleding plus enkele portretten van bewaard gebleven. Twee reliëfs die op de façade waren aangebracht documenteren hun bouwwerken in Rome. Op een van die reliëfs bedienen arbeiders of slaafgemaakten een hijskraan met tredmolen die stenen ophijst voor de constructie van een weelderig aangekleed gebouw. Dat is een rijk grafmonument, waarschijnlijk vergelijkbaar met dat van de Haterii zelf. Bovenaan is een ligbed met een overleden familielid weergegeven. Op het andere reliëf (blz. 56) staat een rijtje erebogen en het Colosseum als even grote gebouwen weergegeven. Een van de bogen draagt het opschrift *Arcus ad Isis* (Boog bij Isis) en is geassocieerd met de ingang van het grote Iseum op het Marsveld.

↓ Reliëf uit het grafmonument van de aannemersfamilie van de Haterii aan de Via Appia. Afbeelding van een door hen gebouwd grafmonument, met daarbij een hijskraan, aangedreven door slaafgemaakten in een tredmolen © Vaticaanstad, Vaticaanse Musea.

In de ogen van veel arme Romeinen was het bouwen in Rome, zeker op de schaal waarop Domitianus dat deed, zeer welkom. Bouwprojecten betekenden werk, ondanks het feit dat het zwaar werk was en de beloning ervoor karig. Illustratief in dit verband is een passage bij Suetonius over het leven van Vespasianus. Een ingenieur die trots zijn vinding presenteerde om zware zuilen met minder inspanning naar het Capitool te transporteren, werd vorstelijk beloond door de keizer. Maar die voegde er meteen aan toe verder geen belangstelling te hebben, want hij kon de bevolking toch geen werk ontnemen? Werk voor velen was dus een belangrijke factor bij grote bouwprojecten.

Tegelijkertijd zorgden al die bouwplaatsen voor veel overlast. Martialis moppert in een van zijn epigrammen dat de straat oversteken een hele toer is door de lange rijen muilezels en blokken marmer die aan touwen worden voortgetrokken. Juvenalis laat zich in gelijklopende bewoordingen uit en noemt in zijn derde *Satire* het nachtelijk lawaai dat een mens uit de slaap houdt, en ongelukken bij transport van bouw materiaal:

En krats! Daar scheurt een jas – pas van de naaister – want er moet een kar door met puntig sparrenhout, en daar nog meer met pijnboomstammen die vervaarlijk zwiepen. Stel dat zo’n wagen met Ligurisch marmer gaat kiepen en zijn vracht uitstort op ons! Wat denk je dat er van ons wordt? Geen spoor van armen, benen, botten, niets! Verpletterd gaat in één zucht de kleine man teloor.
(Vertaling: M. d’Hane Scheltema)

Plinius de Jongere weet in zijn *Lofrede op keizer Trajanus* de bouwactiviteiten onder Domitianus negatief uit te leggen: behalve de verkwinning van geld stonden de huizen in de stad te schudden door het voortdurende transport van immens grote blokken natuursteen.

Het vuil, de stad en de dood

Ondanks het grote aantal baden was het met de openbare hygiëne in Rome niet goed gesteld. Dit staat haaks op een veel gekoesterd ideaalbeeld van de hoofdstad. Die zou dankzij verworvenheden als baden, stromend water en riolering ‘spic en span’ zijn geweest, zeker in vergelijking met later gebouwde steden. Dit optimistische idee was zelfs een bron van inspiratie voor de negentiende-eeuwse beweging van hygiënisten, die Rome als lichtend voorbeeld

zagen in hun eigen strijd voor volksgezondheid. De opvatting stamt al uit de oudheid zelf, waarvoor een uitspraak van Dionysius van Halicarnassus illustratief is. Deze Griekse auteur uit de late eerste eeuw v.Chr. schrijft in zijn *Romeinse geschiedenis*: “Ik althans beschouw als de meest imposante bouwwerken van Rome, waaruit de grootsheid van het Romeinse Rijk bij uitstek blijkt, de aquaducten, de verharde wegen en de riolen.” Domitianus’ tijdgenoot Plinius de Oudere laat zich evenmin onbetuigd bij zijn lof op de riolen van Rome:

Maar in die tijd bewonderden ouderen de wijde omtrek van de stadsmuur en de onderbouw van het Capitool, en bovendien de riolen [cloacae], werkelijk het grootste project van allemaal. Hiervoor waren immers bergen doorboord en, zoals we kort hiervoor hebben verteld, was Rome een ‘hangende stad’ geworden waaronder men met bootjes kon varen, tijdens de hoedanigheid van ediel van Marcus Agrippa na zijn consulaat [in het jaar 33 v.Chr.].
(Vertaling: auteurs)

Toch moet hierbij een aantal kanttekeningen geplaatst worden. Allereerst dienden de riolen vooral als afwatering, zoals Plinius de Oudere hierboven aangeeft. Op zichzelf was een snelle en efficiënte afvoer van regenwater in delen van de op een heuvelachtig terrein gebouwde stad een goede zaak, want de meeste kleinere straten waren onverhard. Maar anders dan onze moderne riolen dienden de Romeinse voorlopers in veel mindere mate voor het verwijderen van urine en uitwerpselen. Alleen grote openbare latrines waren op riolering aangesloten. Veel van de menselijke en dierlijke excrementen en ook afval belandden op straat. Het laten schoonhouden van straten was een taak waarvoor de edilen verantwoordelijk waren. Het ophalen van afval en dierlijke mest en het leeghalen van beerputten van woningen werd tegen betaling gedaan door ondernemers, al geven de literaire bronnen hierover maar weinig informatie. Aan dit soort alledaagse zaken, laag bij de grond in hun ogen, maakten antieke schrijvers weinig woorden vuil. Maar we hebben hierover wel wat vermeldingen van andere aard, zoals een korte tekst uit een huis in Herculaneum, die vlak voor de uitbarsting van de Vesuvius werd ingekrast op een zuil in de binnentuin: “De drek is weggehaald tegen betaling van elf as” (een as was een koperen of bronzen muntje). Ook kennen we een latere juridische tekst waarin de auteur uitgebreid spreekt

↑ Rome, resten van de twee benedenverdiepingen van een Romeins flatgebouw uit de tweede eeuw n.Chr. aan de voet van het Capitool © Commons Wikimedia.

over ‘passend werk’ voor slaafgemaakten en stelt dat zij het beste werk doen als zij overeenkomstig hun talenten en mogelijkheden werken.

In de voorbeelden die hij daarbij geeft, voert de auteur een beroepsatleet op, die je beter niet kunt aanstellen om latrines uit te mesten.

De duistere kanten van het leven in de grote stad worden wel belicht door satirische schrijvers als Juvenalis en Martialis, zij het nog steeds vanuit een elitair oogpunt. Behalve het lawaai wordt ook het brandgevaar genoemd. In dichtbevolkte wijken waar mensen opeengepakt in appartementen huisden, was dat gevaar reëel. Het contrast in wooncomfort tussen rijken en armen is schrijnend geweest. De armen hadden een slechte behuizing in kleine appartementen in soms wel vijf tot zes verdiepingen hoge flatgebouwen (*insulae*). De ruimtes waren er donker en vochtig in de winter en warm en bedompt in de zomer. De rijken daarentegen woonden in groene stukken stad, op de Caelius en de Esquilijn, eveneens in appartementen, maar die waren aanzienlijk ruimer en lichter. Aan de

voet van het Capitool zijn resten van zo’n betere flat bewaard gebleven, en ook in de havenstad Ostia krijgen we een indruk van zowel ‘woonkazernes’ als luxere appartementencomplexen, waar vensterglas en stromend water (ook op de hogere verdiepingen) comfort aan de bewoners boden. De Palatijn in Rome, van oudsher de toplocatie voor dure woningen (*domus*), was in de loop van de eerste eeuw vrijwel compleet in handen van de keizer gekomen, ten koste van de *domus* van families die daar generaties lang hadden gewoond.

Er was altijd instortingsgevaar van te snel en goedkoop opgetrokken woonkazernes. De voorschriften die in de keizertijd werden uitgevaardigd laten zien dat er risico’s waren verbonden aan het steeds hoger optrekken van appartementencomplexen in de stad, waar grond steeds schaarser werd en de prijzen navenant stegen. Technisch was hoogbouw weliswaar geen probleem, dankzij de toepassing van Romeins beton (*opus caementicium*) voor de constructie van funderingen, muren en gewelven,

maar wanneer er werd bezuinigd op de kwaliteit van het materiaal lag het gevaar van instorting op de loer. Bovendien ligt Rome in een gebied waar tot op de dag van vandaag aardbevingen met regelmaat voorkomen.

Brand was een ander dreigend gevaar, vooral in de dichtbevolkte wijken zoals de Subura. In goedkopere huizenblokken werd op de hogere verdiepingen veel met hout en vlechtwerk gewerkt voor de niet-dragende tussenmuren, plafonds en balkons. Die materialen waren aanzienlijk lichter dan muren met een kern van gestort beton, waartegen de buitenmuren van baksteen werden gemetseld. Maar met de brandveiligheid ervan was het slecht gesteld. Door die brandgevaarlijke onderdelen waren de appartementen licht ontvlambaar, zeker als mensen binnenshuis op een stoof kookten of water verwarmden. Verlichting kwam van het open vuur van olielampen en kaarsen, wat eveneens het risico op brand vergrootte.

Branden leidden soms tot enorme rampen die grote delen van Rome verwoestten. Zo breidde in 64 een klein vuurtje in het Circus Maximus zich uit tot een negendaagse brand die complete stadswijken in de as legde. In 80 voltrok zich een vergelijkbare catastrofe, met name op het Marsveld. In beide gevallen grepen de keizers – Nero en Domitianus – de gelegenheid aan voor grote structurele maatregelen in de vorm van restauraties en nieuwbouw. Verordeningen, bekend vanaf Augustus tot in de late oudheid, schreven het gebruik van ‘vuurvaste’ materialen voor, bredere straten en brandgangen tussen appartementsgebouwen. Blijkbaar voorkwamen zulke regels nieuwe branden niet. Augustus had ook de brandweer van staatswege laten organiseren – tot dan toe had brandbestrijding tot de private sector behoort, waarbij ondernemers tegen betaling kwamen blussen. Bij grote branden in de keizertijd werd zelfs het leger ingezet. De keizers spendeerden uit eigen zak (zo zeiden zij) miljoenen sestertiën voor herbouw en restauratie. Maar de burgers waren ook daar weer vooral afhankelijk van een combinatie van de private commerciële sector en keizerlijke vrijgevigheid.

Ondanks aanzetten tot een stedelijke organisatie onder Augustus, ontbrak een systeem van planning en verantwoording in moderne zin totaal. Mensen zorgden vaak voor een onderlinge verzekering door zich aan te sluiten bij beroepsverenigingen (*collegia*), die geld inlegden en begrafenissen regelden voor leden, net als de opvang van familieleden wanneer een betalend lid van een *collegium* vroegtijdig kwam te overlijden.

Opvang of steun van overheidswege voor daklozen bestond er niet. Huiveringwekkend is Martialis’ beeld van een verzwakte en zieke dakloze die zich realiseert dat hij snel ten prooi zal vallen aan de honden die hij al hoort naderen, en aan de aasgieren die reeds boven zijn hoofd cirkelen. Ziekenhuizen bestonden evenmin, al werden zieken wel op het Tibereiland geïsoleerd van de rest van de bevolking. Het in de tweede eeuw v.Chr. gestichte heiligdom voor Aesculapius, god van geneeskunde en genezing, staat aan de wieg van eeuwenlange ziekenzorg op het Tibereiland, tot op de dag van vandaag. De verbinding van heiligheden waar mensen met ziekten of gebreken hun toevlucht zochten met een vroege vorm van zorg was er dus wel, maar ook hier trad de overheid niet op. Artsen werkten in alle gradaties van kennis en in verschillende prijsklassen, maar hun diensten stonden slechts open voor wie het kon betalen. Wie daarvoor geen geld had, zocht zijn of haar toevlucht tot de goden of tot een beoefenaar van magische praktijken.

Door de slechte behuizing van velen, de geringe hygiëne en de hoge bevolkingsdichtheid braken regelmatig besmettelijke ziekten uit. Ongedierte zoals luizen, vliegen, vlooien, muggen, muizen en ratten verspreidden ziektes. De frequentie van uitbraken was zo hoog, dat de bronnen alleen maar melding maken van heel ernstige epidemieën. In de herfst van 65, zo vertelt Suetonius, zou een epidemie maar liefst 30.000 slachtoffers hebben gemaakt. En tijdens Titus’ bewind woedde er in het jaar 80 een besmettelijke ziekte “van ongekende hevigheid”, zoals Suetonius noteert, en de keizer deed er alles aan om die vreselijke ziekte (welke is onbekend) tot staan te brengen, “door gebruik te maken van alle denkbare offers en geneeswijzen”. Zelfs als de genoemde aantallen slachtoffers overdreven zijn, wordt uit dit soort passages wel duidelijk dat besmettelijke ziekten een regelmatig terugkerend fenomeen waren. Het is onwaarschijnlijk dat schrijvers dit soort zaken, die iedereen zich nog kon herinneren of kende uit de verhalen, compleet verzonnen.

Grote sterfte was ook met enige regelmaat het gevolg van overstromingen van de Tiber. Tot de aanleg van de hoge kademuren, die Rome pas sinds de late negentiende eeuw beschermen tegen wateroverlast, werd de stad met regelmaat geteisterd door hoogwater. Soms leidde dat tot regelrechte rampen. Een passage in Tacitus’ *Historiën* roept een beklemmend beeld op van een overstroming in het jaar 69, die ook de instorting van huizenblokken tot gevolg had:

Rome, Circus Maximus en Palatijn gezien
vanuit de lucht © Adobe Stock.

↑ Glazen drinkbeker uit Tunesië met voorstellingen van wagenrennen in een Romeins circus, ca. 50-100 © Leiden, Rijksmuseum van Oudheden.

Maar de allergrootste verschrikking, vanwege directe schade en gevaar voor de toekomst, kwam door de plotselinge overstroming van de Tiber. Sterk wassend water trok de paalbrug [de houten Pons Sublicius] omver, waarna het tegen het neergestorte materiaal opstuwde, langszij drong en niet alleen de laaggelegen, vlakke delen van de stad overspoelde maar ook het gebied waar men voor zulke gevaren veilig is. Velen werden meegesleurd op straat, nog meer mensen verrast in winkels, in bed. Hongersnood onder het volk door gebrek aan negotie en stokkende aanvoer. Fundamenten van huizenblokken aangetast door stilstaand water, vervolgens zag men verzakkingen bij dalend waterpeil. (Vertaling: Vincent Hunink)

Vrije tijd en vermaak

‘Weekend’ bestond niet in de oudheid, maar het werkend bestaan werd met regelmaat onderbroken door festivals. Die hadden weliswaar altijd een religieuze kern – de goden waren nooit ver weg in de Romeinse beleving – maar zorgden ook voor ontspanning en vermaak. Voor de hoogste sociale klasse betekende het evenzeer vrije tijd, want op dit soort dagen kwam bijvoorbeeld de Senaat niet voor vergaderingen bijeen. We zagen hierboven al voorbeelden van festivals waar uiteenlopende activiteiten plaatsvonden zoals atletiek, poëzievoordracht en theater. De grote publiekstrekkingen waren echter de wagenraces en gladiatorenspelen.

Brood en spelen

Beroemd is Juvenalis’ uitspraak dat het volk van Rome tevreden was en bleef wanneer er “brood en spelen” (*panem et circenses*) werden geboden. De spelen waaraan hij refereert zijn echter niet de gladiatorengevechten, zoals vaak gedacht, maar de wagenraces (de *ludi circenses*) in het Circus Maximus, de grootste renbaan van Rome. Wagenrennen waren veel populairder dan de gevechten in het Colosseum. Aanhangers van de vier vaste raceteams moedigden hun helden hartstochtelijk aan. Dat geschreeuw en gejuich zal op de drukste dagen in grote delen van de stad hoorbaar zijn geweest. Net als bij veel moderne topsporten werden er vooraf volop weddenschappen afgesloten, wat de emoties en het bijbehorende volume flink verhoogd zal hebben. Domitianus was een groot liefhebber van de races en voegde aan de vier bestaande teams, met de ‘clubkleuren’ wit, groen, rood en blauw, nog twee renstallen toe, de ‘gouden’ en de ‘purperen’ – de keizerlijke kleuren. Vanuit zijn residentie op de Palatijn had hij direct zicht op de renbaan, maar waarschijnlijk nam hij ook met regelmaat plaats in de keizerlijke loge in het Circus. Daarmee was immers zijn zichtbaarheid gediend, zeker bij populaire evenementen als deze. En juist omdat hij zelf ook verzot was op de wagenraces, kwam dat de verhouding met zijn onderdanen ten goede. Een keizer die zelf genoot van het spektakel leverde natuurlijk een beter beeld op dan een die zich zichtbaar verveelde. Als voorbeeld van negatief gedrag, namelijk Domitianus’ onmatigheid, vertelt Cassius Dio overigens een anekdote: Domitianus was eens bij een *naumachia* aanwezig, een gevecht tussen de bemanningen van boten in een kunstmatig aangelegd bassin, toen het enorm ging stormen en regenen. Maar omdat de keizer, gehuld in een warme mantel, bleef zitten, durfde niemand weg te gaan. Velen bekochten dat na afloop met ziekte en zelfs de dood. De boodschap hier is helder en in lijn met Dio’s negatieve beoordeling van Domitianus. Deze keizer zorgde niet goed voor zijn onderdanen en vond zijn eigen plezier belangrijker dan de gezondheid van anderen.

Behalve voor de wagenraces diende het Circus vaak ook als schouwplaats voor gladiatorengevechten en openbare terechtstellingen. Cassius Dio vermeldt bovendien infanteriegevechten en cavalerieslagen die onder Domitianus plaatsvonden. Belangrijk was verder het feit dat het Circus deel van de oeroude triomfroute was. In de Republiek was een triomftocht (*triumphus*) een grote eer voor zegevierende generaals

geweest, die werd toegekend door de Senaat en alleen wanneer aan een aantal criteria was voldaan. Het kwam niet vaak voor, wat ook begrijpelijk is vanuit het idee van veiligheid. Alleen bij een officiële *triumphus* mocht de generaal met zijn bewapende troepen in het hart van Rome paraderen. Ten tijde van de Republiek was een triomftocht vanwege de zeldzaamheid felbegeerd onder leden van de zeer competitief ingestelde elite. Niet verwonderlijk dus dat vanaf Augustus dit eerbetoon alleen nog aan de keizer of aan iemand uit zijn naaste familie werd gegund, zelfs al had de 'triumfator' zelf helemaal niet meegevochten. Dit door de keizers zelf geregisseerde eerbetoon was, net als spelen en festivals, te belangrijk geworden voor het contact van de machthebbers met de bevolking om de organisatie aan anderen te gunnen. Om de herinnering aan triomfen levendig te houden werden monumentale bogen opgericht, bij voorkeur op of aan de route van een triomftocht door de stad naar het Capitool. De boog aan de kop van het Circus Maximus verankerde de herinnering aan Titus' triomf na zijn overwinning in Judea in het stedelijk landschap van Rome (blz. 45). De boog, die tevens een monumentale toegang tot het stadion was, stond dus op een wel heel prominente plaats en werd door massa's mensen gezien. Keer op keer, en tot ver in de late oudheid, want de immens populaire wagenraces gingen tot het midden van de zesde eeuw door.

Wagenrennen in het Circus Maximus

Volgens de overlevering waren wagenrennen en dierengevechten al geliefd in de tijd van de legendarische koningen, in de zesde eeuw v.Chr. Deze traditie laat zich prima rijmen met wat we historisch en archeologisch gezien over deze periode weten. De Etruskische invloed in Rome was groot in die tijd, en de *ludi*, de festivals waarvan races en (show)gevechten onderdeel waren, zijn mogelijk geïnspireerd door vergelijkbare Etruskische gebruiken.

De langgerekte, natuurlijke vallei tussen de heuvels Palatijn en Aventijn was een ideaal terrein voor wagenraces met paarden en voor militaire parades. De toeschouwers konden plaatsnemen op de hellingen van de heuvels aan de beide lange zijden van het terrein. De races, parades en showgevechten waren onderdeel van een belangrijk religieus festival ter ere van Jupiter. Dit festival, de *Ludi Romani*, vond vanaf de vierde eeuw v.Chr. jaarlijks in september plaats. De maand september was gekozen omdat ook de tempel van Jupiter op

het Capitool in die maand zou zijn ingewijd. Dat vormde in de Romeinse beleving het startpunt van de Republiek, nadat de laatste en zeer gehate (Etruskische) koning Tarquinius Superbus ('de Arrogante') in 510/509 was verjaagd. Het festival hield de herinnering daaraan levend, en het belang van de steun van de goden, Jupiter voorop, werd ermee onderstreept. Dit idee, *pax deorum*, was van meet af aan cruciaal geweest voor Romes succes en zelfs voortbestaan (zie hoofdstuk 1). Bovendien waren er vaak extra spelen, eveneens religieus gefundeerd. Die werden bijvoorbeeld georganiseerd als dankzegging na een Romeinse overwinning, vaak in verbinding met een triomftocht, waarbij uiteindelijk een deel van de buit op het Capitool aan Jupiter werd geschonken, waarna het een plaats kreeg in een openbare ruimte.

De renbaan van het Circus Maximus was ongeveer 540 meter lang en 80 meter breed. Pas onder Augustus werden voor het eerst permanente zitrijen gebouwd. De onderste rijen, tot een hoogte van ongeveer 30 meter, waren van met natuursteen bekleed beton, daarboven werd hout gebruikt. Van de kopse kant aan de oostzijde zijn enkele resten bewaard gebleven, waaronder de monumentale in- en uitgang die als triomfboog voor Titus was gebouwd.

De renbaan had in het midden een *spina* ('ruggengraat'): een lage muur waaromheen de wagens hun rondjes reden. Daarvan is niets meer te zien omdat het huidige loopniveau bijna tien meter hoger ligt. Op de *spina* stonden beelden, obeliskken en eivormige objecten als markeringen voor de af te leggen rondes.

In de keizertijd bood het Circus Maximus plaats aan maar liefst 250.000 toeschouwers. Vergelijkingen met massabijeenkomsten in onze tijd laten zien dat deze schatting niet overdreven is. Vermaak voor grote groepen mensen vindt in Rome nog steeds plaats in het Circus, zoals popconcerten met hoge aantallen bezoekers: 200.000 voor de Rolling Stones in 2014 en evenzoveel twee jaar later bij een concert van Bruce Springsteen. Toen Italië in 2006 wereldkampioen voetbal werd, kwamen ruim een miljoen feestvierders naar 'Circo Massimo'.

Het Colosseum

Het Colosseum werd gebouwd in opdracht van de vader van Domitianus, Vespasianus, op een terrein midden in de stad, op de plaats van een kunstmatige vijver in het park van Nero's Gouden Huis. Duidelijker kon de breuk van het nieuwe regime met het oude van Nero niet worden gemarkeerd. Het terrein dat de keizer zich had toegeëigend voor de bouw van zijn

↑ Rome, Colosseum. Een van de publieksingangen, gemarkeerd door een nummer (hier LII, 52), net zoals in moderne accommodaties, om de toeschouwers makkelijk hun plaats te laten vinden (foto Mark Yancey).

luxue paleis werd herbestemd tot een complex voor het vermaak van de bevolking van Rome.

Dankzij de rijke buit uit de oorlog in Judea en de plundering van de tempel in Jeruzalem waren er middelen voor de bouw. Dit wordt bevestigd door de reconstructie en ontcijfering van een inscriptie: *ex manubiis*: (betaald) 'uit oorlogsbuit'. Deze mededeling, die in de oudheid op een prominente plaats in grote en glanzende bronzen letters was vastgeklonken aan de gevel van het Colosseum, vierde niet alleen het militaire succes, maar herinnerde er ook aan dat het gebouw was gerealiseerd door de vrijgevigheid van de veldheer (de nieuwe keizer dus) en zijn zoon, zonder bijvoorbeeld extra belastingen te heffen.

Het Colosseum werd in verbluffend korte tijd gebouwd, wat een grote logistieke prestatie mag heten. Alleen al de hoeveelheden bouw-materiaal die moesten worden aangevoerd zijn enorm. Voorzichtige schattingen bedragen 100.000 kubieke meter travertijn en 300 ton ijzer voor de klampen en muurankers waarmee de blokken natuursteen met elkaar verbonden

waren. Daar kwamen nog eens grote hoeveelheden tufsteen en baksteen bij, en zand, kalk en pozzolana (vulkanisch zand) voor het beton van gewelven, binnenmuren en trappen. Met een omtrek van 545 meter voor de buitenste ring en een arena van ruim tachtig meter lang was en bleef dit amfitheater met afstand het grootste in de Romeinse wereld. Een bron uit de vierde eeuw noemt het aantal van 87.000 zitplaatsen. Dat lijkt wat te veel, blijkt uit recent onderzoek, maar met 50.000 zitplaatsen en 25.000 staanplaatsen op de bovenste verdieping is een totale capaciteit van 75.000 nog altijd indrukwekkend. Ter vergelijking: het grootste stadion in Nederland, de Johan Cruijff Arena in Amsterdam, heeft 55.500 plaatsen en de eventueel nieuw te bouwen Kuip in Rotterdam wordt op maximaal 63.000 toeschouwers 'begroot'. De bezoekersstromen werden in goede banen geleid door maar liefst 76 genummerde ingangen. Om de toestroom goed te reguleren werden de entreebewijzen, die werden verkocht of uitgedeeld, voorzien van het nummer van een ingang. Er zijn zelfs

aanwijzingen dat die nummers op de ‘tickets’ (*tesserae*) van hout, ivoor of been, corresponderden met de ingangen die vanuit de verschillende stadswijken het snelst en gemakkelijkst bereikbaar waren. Op die manier werd onnodig omlopen door grote groepen mensen op hetzelfde moment voorkomen en stuitten bezoekersstromen vanuit tegengestelde richting niet op elkaar. Dit zijn duidelijke vormen van ‘crowd control’, zoals het onderzoek van Daniëlle Slootjes (Universiteit van Amsterdam) laat zien.

Bij de inwijding was de bovenste verdieping, die goeddeels in hout was opgetrokken, nog niet gereed. Dat was pas kort erna, toen Domitianus al regeerde. Onder zijn bewind werd de laatste ring op het al imposante gebouw in travertijn toegevoegd. Nu werd ook een systeem aangelegd om zeilen over het amfitheater te spannen die het publiek tegen zon en regen konden beschermen. In de hoogste rijen blokken steen werden aanhechtingpunten geconstrueerd voor de touwen om de grote doeken aan te trekken. In de arena zelf werd een onderaardse verdieping met ruimtes en een uitgebreid gangenstelsel

gegraven, de *carceres* (‘gevangenissen’). Hier zaten de dieren en mensen opgesloten die in het strijdperk moesten aantreden. Met grote houten liftkooien konden zij opgetakeld worden en zelfs heel plotseling opduiken in het strijdperk. Na de gevechten werden de kadavers via de onderaardse gangen afgevoerd. Ook de verdere afwerking van het gebouw, met beelden in nissen aan de buitenzijde en stucreliefs in de gewelven van de toegangen, kwamen onder Domitianus tot stand. De Flaviërs bouwden ook in andere steden stenen amfitheaters, bijvoorbeeld in de havenstad Puteoli (Pozzuoli), waar de imposante resten nog steeds bezocht kunnen worden.

Gladiatoren in het Colosseum

Net als voor de races wordt ook voor dieren- en gladiatorengevechten aan een Etruskische oorsprong gedacht, in navolging van bijvoorbeeld de in het Grieks schrijvende auteur Nikolaos van Damascus uit de late eerste eeuw v.Chr. Toch lijkt het waarschijnlijker dat deze vorm van vermaak in Zuid-Italië als onderdeel van dodenspelen is ontstaan en via Campanië de

↑ Rome, Colosseum. De bovenste ring die onder Domitianus gereedkwam (foto Nathalie de Haan).

Rome, Colosseum. De *carceres* ('gevangenissen') in de kelders onder de arena. De planken vloer is modern (foto Nathalie de Haan).

➤ Bronzen munt (*sestertius*) uit 80, geslagen ter ere van de opening van het Colosseum door Titus. De keizer zit op een officiële stoel, de *sella curulis*. Links van het amfitheater staat de *Meta Sudans*, rechts zijn de thermen van Titus te zien © Londen, British Museum.

Romeinen bereikte. Het woord *munus* (meervoud *munera*) betekent 'eerbetoon' en 'verplichting' tegelijkertijd, en werd zowel voor dodenspelen als voor gladiatorengevechten gebruikt. De Romeinen hadden de neiging om veel van hun gewoontes, zeker als die oud waren, toe te schrijven aan de Etrusken. Maar ook die waren op hun beurt beïnvloed door contacten met Zuid-Italië. Misschien is de meest logische verklaring wel dat de gladiatorengevechten via verschillende, elkaar versterkende invloeden hun prominente plaats in de Romeinse wereld hebben veroverd. Dat gebeurde vroeg, volgens de literaire bronnen al in de derde eeuw v.Chr. Tot in de tijd van Augustus werden ze op het Forum Boarium (de veemarkt, bij de Tiber), het Forum Romanum en ten slotte in het niet bewaard gebleven amfitheater van Statilius Taurus op het Marsveld georganiseerd. Dit niet al te grote amfitheater, geopend in 29 v.Chr., is afgebrand in 64.

➤ Aardewerk beker met vechtende gladiatoren uit Romeins Nijmegen, tweede eeuw. Een van de gladiatoren draagt dezelfde uitrusting als het bronzen beeldje op blz. 114. In Nijmegen Oost zijn enkele sporen van een amfitheater uit de vroege tweede eeuw gevonden © Nijmegen, Valkhof Museum.

De bouw van het Colosseum door Vespasianus betekende een enorme vooruitgang in kwaliteit en capaciteit van de accommodatie. Hier konden tienduizenden toeschouwers genieten van dagenlange programma's. De inwijding vond plaats onder Titus in het jaar 80 en duurde honderd dagen. Martialis wijdde ruim dertig epigrammen aan de festiviteiten in zijn *Liber spectaculorum* ('Boek van de Spelen'), waarmee natuurlijk meteen ook

Titus' vrijgevigheid werd onderstreept. Net als bij de triomftochten die vanaf Augustus het monopolie waren geworden van de keizer en zijn familie, was vanaf de inwijding van het Colosseum nu ook het geven van spelen voorbehouden aan de keizer. Domitianus decreteerde dat de keizer hiertoe het alleenrecht had in Rome, en daarbuiten konden ze alleen met zijn goedkeuring worden georganiseerd (en gefinancierd) door leden van de plaatselijke elite.

Het programma van de spelen was dagvullend en kende een vast verloop. In de ochtend vonden gevechten tussen dieren plaats, afgewisseld met 'circusacts' met afgerichte wilde beesten die kunstjes vertoonden en door acrobaten met dieren. Daarna werd het bloediger: jagers die grote aantallen dieren doodden, zowel inheemse (bijvoorbeeld herten, ezels) als speciaal geïmporteerde exotische, zoals struisvogels en antilopen. Na deze 'jachtpartijen' (*venationes*) namen de *bestiarii* (diervechters) het op tegen gevaarlijke en grote dieren zoals leeuwen, luipaarden en olifanten. Hoe groter de aantallen en hoe exotischer de soorten, hoe groter het machtsvertoon van degene die de spelen organiseerde en betaalde.

In de pauze tussen het ochtend- en middagprogramma vonden de openbare terechtstellingen plaats, die met grote wreedheid werden uitgevoerd. Romeinse burgers die veroordeeld waren en hier hun straf ondergingen, werden

Puteoli (Pozzuoli). De *carceres* ('gevangenissen') in de benedenverdieping van het amfitheater dat onder de Flavische keizers gebouwd werd naar het model van het Colosseum (foto Nathalie de Haan).

relatief snel door het zwaard gedood – maar wel voor het oog van een joelende menigte die toekeek. Degenen zonder burgerrecht waren er nog ellendiger aan toe. Hun wachtte de dood aan het kruis, door verbranding of door blootstelling aan wilde dieren. Ook dit was een uiting van machtsvertoon. Wie zich buiten de maatschappij stelde door het plegen van misdaden zoals moord of brandstichting, kon rekenen op de zwaarst mogelijke straf. Dit zou een afschrikwekkende werking hebben, zo was de veronderstelling, juist door de uiterst vernederende setting waarin de doodstraf werd voltrokken.

's Middags volgde de 'hoofdact', waar het meeste publiek op af kwam: de gladiatorengevechten, waarbij goedgepaste gladiatoren twee aan twee de arena betraden en elkaar letterlijk op leven en dood moesten bevechten. Er waren overigens ook vrouwelijke gladiatoren, in ieder geval in de eerste twee eeuwen van onze jaartelling. "Nu Caesar [Titus] dit spektakel geeft erkennen wij: het is ook vrouwenwerk", zo lezen we in een van Martialis' epigrammen in zijn *Boek van de Spelen* (vertaling: Vincent Hunink). Wapenrustingen verschilden, met de bijbehorende voor- en nadelen. Als je licht bewapend was, had je het voordeel van wendbaarheid en snelheid, zodat je kon proberen een zwaarbewapende tegenstander te ontwijken en hem in je net (*rete*) verstrikt te laten raken. Daarvoor moest de *retiarius*, zoals dit type gladiator werd genoemd, vaardigheden bezitten, die alleen door langdurige training bereikt werden. De gladiatoren met zware bewapening hadden namen als *thraex* (Thraciër) of *hoplomachus*, een verwijzing naar Griekse (eveneens zwaarbewapende) hoplieten. Wanneer een gladiator van het type *murmillio*, uitgerust als een Romeinse legioensoldaat, tegen een *thraex* of *hoplomachus* vecht, was de suggestie dat het publiek naar de vroegere strijd van Rome tegen niet-Romeinen keek. Vijanden die waren verslagen welteverstaan, dus op deze manier werd de moed van Rome onderstreept.

De winnaar van het gevecht kreeg naast een geldprijs een palmtak, die hij bij de keizerlijke loge in ontvangst nam. De verliezer werd roemloos afgevoerd door de Porta Libitina, waarvan de naam verwijst naar de godin Libitina, de godin van dood en begrafenissen. Nadat hij van zijn wapens was ontdaan, werd nog de keel van de verliezer doorgesneden, voor het geval hij in de hoop te overleven de dood gesimuleerd had.

☞ Bronzen beeldje van een gladiator uit de keizertijd; herkomst onbekend. Hij heeft slechts één beenbeschermer. Gladiatoren droegen nooit een complete wapenrusting
© Leiden, Rijksmuseum van Oudheden.

Domitianus: keizer in Rome, god op aarde

Leven als een vorst

Domitianus' residentie op de Palatijn kwam tot stand in het kader van de structurele herinrichting van Rome na de grote brand van 80. De twee delen van dit uitgestrekte complex staan bekend als Domus Flavia en Domus Augustana ('Huis van de Flaviërs' en 'Huis van de Augustus', oftewel de opperste heerser) en zijn wel gezien als de openbare en privégedeeltes van één paleis. In de praktijk is het moeilijk vast te stellen of zo'n duidelijke tweedeling heeft bestaan. De complexen zijn gebouwd over de resten van voorgaande keizerlijke en andere residenties, onder meer van Augustus, Claudius en Nero, en hebben aan de kant van het Circus Maximus een monumentale façade. Op verschillende plekken kon de keizer met zijn entourage naar de circusspelen kijken vanuit een soort skybox. Aan de noordkant rees een waarschijnlijk rijkversierde façade op, die de bezoekers vanaf het Forum Romanum welkom heette. Bouwtechnisch is het complex van hoog niveau. De architect Rabirius zou volgens antieke bronnen de ruimtes hebben ontworpen, en hij schrok niet terug voor bijzondere vormen. Dat wil zeggen dat de plattegrond van de vertrekken zich aan de buitenkant niet laat aflezen, net zoals eeuwen later in barokmonumenten. Rechthoekige ruimtes met ronde, ovale en schuine binnenmuren wisselden elkaar af, en eet- en ontvangstzalen lagen niet mooi op een rij. De in gebogen vormen gemodelleerde muren en de ton-, kruis- en koepelgewelven waren uitgevoerd in een verfijnde techniek van gietbeton. De betonkernen waren met

zorgvuldig gemetselde bakstenen muren bekleed. Hier overheen waren marmeren platen of fijne schilderijen op stuc aangebracht, waarvan helaas weinig resten bewaard zijn gebleven. De marmerversieringen zijn eveneens toegepast in vloeren van de belangrijke vertrekken. De talrijke en veelkleurige marmerensoorten stamden uit de hele door de Romeinen beheerste wereld en waren daarmee ook een visueel statement van de almacht van de keizer die aan het hoofd van die wereld stond. Net zoals in de luxe openbare baden uit dezelfde tijd kostbare marmerdecoraties een gevoel van rijkdom en macht opriepen. Marmeren steunbalken in zuilengalerijen, façades en deur- en raamkozijnen waren bovendien zeer gedetailleerd uitgewerkt. Met beitels en boren waren details tot diep in de steen uitgewerkt, wat op zonnige dagen voor een spel van licht en schaduw zorgde. Dit alles resulteerde in een nieuwe vormtaal: de 'Flavische barok'. De extravagantie strekte zich uit tot en met de decoratie van binnenhoven en -tuinen met klaterende fonteinen. Het water daarvoor werd door een speciaal aquaduct uit de Albaanse bergen aangevoerd. Als voorbeeld voor dit gebouwencomplex zal het Gouden Huis van Nero hebben gediend, waarvan nog delen in gebruik moeten zijn geweest op de Oppius, ten noorden van het Colosseum. Hier waren eveneens verschillende soorten gewelven geconstrueerd en was – voor het eerst in de keizerlijke architectuur – op grote schaal marmerdecoratie op vloeren en wanden toegepast.

Rome, Palatijn, gezien vanuit het Circus Maximus, met in het midden de 'skybox', de toeschouwerstribune voor de keizer en zijn gevolg © Adobe Stock.

↑ 375 cm hoog beeld van Hercules in Egyptische basanietsteen, afkomstig uit het paleis van Domitianus op de Palatijn. De gespierde held heeft zijn vaste attributen naast zich: een knots en een door hemzelf gevilde leeuwenhuid © Parma, Museo Archeologico Nazionale, Complesso Monumentale della Pilotta.

Hofhouding en hofcultuur

Hoe het dagelijks leven van de keizer zich afspeelde in dit grote gebouwencomplex met honderden kamers is niet precies te reconstrueren. Domitianus zal waarschijnlijk een klein gedeelte als privévertrekken hebben gebruikt en grote delen alleen bij ontvangsten hebben bezocht. Juist door Rabirius' fantasierijke vormen kon de bezoeker makkelijk zijn weg in het labyrint van kamers verliezen. Suetonius vertelt dat Domitianus bang was voor aanslagen op zijn persoon en daarom 'spiegelwanden' had laten aanbrengen in de zuilengalerijen van zijn paleis, waar hij wandelde, zodat hij altijd zicht had op wat zich achter hem afspeelde. Dat moet slaan op de gladgeschuurde en gepolijste marmeren platen van de wandbekleding.

Al vanaf de oude Republiek honderden jaren eerder speelde de audiëntie (*salutatio*) aan het begin van de dag een belangrijke rol. De heer (keizer) ontving dan zijn cliënten (onderdanen) om hun petitie, klachten en mededelingen aan te horen en maatregelen te nemen. Er ontstond onder Domitianus een steeds grotere afstand tussen de keizer en de burgers, doordat de keizer op een verhoging ging zitten, mogelijk in een nis die hem aan zij- en achterkant beschermde, en

dus niet meer op ooghoogte communiceerde. In de loop van de eerste eeuw was bovendien de hofhouding met een groeiend aantal ambtenaren verrijkt, onder wie secretarissen en juristen, die veel van de door de burgers aangedragen verzoekschriften en klachten moesten verwerken en zo de keizer afschermde van het *plebs*.

De keizer kon zich vanuit het paleis ook in het openbaar laten zien, bijvoorbeeld in de groots opgezette vestibule aan de noordwestkant van de Palatijn op het Forum Romanum, bereikbaar via een privétrappenhuis dat bewaard is gebleven. Resten van deze drie zalen dienen als muren van de vroegmiddeleeuwse kerk van Santa Maria Antiqua. Burgers konden in de audiëntiezalen hun opwachting maken. Hoe vaak Domitianus vergaderingen bijwoonde van de nog steeds uiterst belangrijke Senaat in hun vergaderzaal, de Curia, aan de noordkant van het Forum is niet geheel duidelijk. Wel is opvallend dat hij de Senaat nooit uitnodigde in het paleis. Op de Palatijn lijken achter de noordfaçade ook accommodaties te zijn geweest voor openbare ontvangsten, waarvan de 'Sala del Colosso' de belangrijkste is. Deze nu lege en weinig tot de verbeelding sprekende ruimte was opgesierd door enorme beelden van Egyptisch graniet. Twee ervan zijn nu in het Archeologisch Museum van Parma te zien: een Hercules en een Bacchus.

→ Rome, Palatijn, binnenhof van het paleis van Domitianus, met een waterpartij in het midden in de vorm van vier zogeheten Amazoneschilden (*peltae*). Voor ontvangsten, diners en ontspanning bestemde vertrekken lagen om deze hof en keken daar op uit (foto Stephan Mols).

Keizerlijke diners

Traditioneel belangrijk voor het contact tussen keizer en elite waren de grote diners. Hier lijkt er een spanningsveld tussen de klaarblijkelijk introverte Domitianus en de veelvuldige vermeldingen van orgieën. Statius en Martialis geven beschrijvingen van zulke bijeenkomsten, die bij latere schrijvers slechts op hoon en zware kritiek konden rekenen. Het ging hier immers om ontoelaatbare vormen van *luxuria* ('weelde-zucht'), die niet paste bij een man van openbare statuur. Zulke verwijten sloegen in feite nergens op, omdat diners op grote schaal al sinds jaar en dag bij de Romeinse elite geliefd waren. Een beroemd voorbeeld was Domitianus' 'zwarte diner', beschreven door Cassius Dio, waar aankleding, servies en voedsel zwart waren als bij een uitvaart of dodenoffer. Ook het bedienend personeel was zwart, zowel huidskleur als kleding. De gasten zaten naast zwarte blokken steen, die hun toekomstige grafzerken voorstelden. Terwijl de onzichtbare keizer oreerde over de onvermijdelijkheid van de dood, zaten zijn gasten vol angst te wachten op hun mogelijke einde. Eenmaal veilig thuis kregen ze het gebruikte 'zwarte' vaatwerk, gemaakt van kostbare materialen, samen met de zwarte bedienden ten geschenke om zo voor altijd herinneringen aan deze gebeurtenis te bewaren. En de eveneens geschenken 'stenen' grafzerken bleken van zilver te zijn. Zulke schenkingen – gelukkig minder macaber van aard – waren niet ongebruikelijk in de geschenkencultuur van de Romeinse superrijken. Als aandenken aan een 'etentje' mochten de gasten het zilveren en gouden tafelservies mee naar

huis nemen. Zelfs de duizenden toeschouwers van door de keizer georganiseerde spelen kregen lunchpakketten in de vorm van *sportulae* ('mandjes'), niet zelden voorzien van iets kostbaars als een gouden munt.

Koningen en keizers als god op aarde

Volgens de traditie van het oostelijk Middellandse Zeegebied hadden de boven de burgers gestelde vorsten vaak een goddelijke waardigheid. De Egyptische farao's zijn daarvan de bekendste voorbeelden, en ook in de hellenistische tijd konden koningen als representanten van de goden op aarde worden gezien. In hun representatie uitte zich dat vaak door de mise-en-scène van attributen en kostuums van goden. Zo droegen de koningen van Egypte in de hellenistische periode de huid van een uit mythologische verhalen bekende geit, de *aegis* van Zeus en Athena, en in verschillende families van opvolgers van Alexander de Grote droegen ze de leeuwenhuid en -kop van Hercules. In het oosten van het Romeinse Rijk werd deze praktijk ook onder de Romeinse keizers voortgezet.

De Romeinen wezen zo'n gelijkstelling van nog levende mensen met goden af. Maar hun eerste koning al, Romulus, de stichter van Rome, werd volgens de legende een god. Hij zou ten hemel zijn gestegen en als god de naam Quirinus hebben gekregen. Hiernaar verwees ook de bouw van de *Templum Gentis Flaviae*, het heiligdom en mausoleum voor de vergoddelijkte leden van de Flavische familie, gebouwd

↑ Rome, Palatijn, deel van paleis van Domitianus met rechts de *Aula Regia* ('koninklijke hal'), waarschijnlijk de belangrijkste ontvangstzaal van de keizer. Reconstructie © akg-images (foto Peter Connolly).

op de plek waar Domitianus geboren was, naast de tempel voor Quirinus.

De Senaat kon een 'goede' keizer, zijn vrouw en zelfs andere familieleden tot god verheffen ná het overlijden. In de Romeinse praktijk komt deze procedure van vergoddelijking redelijk vaak voor. Daarbij zal door de opvolger van de overleden vorst ook weleens druk zijn uitgeoefend, maar 'slechte' keizers hoefden niet op zo'n titel te rekenen. Dat gold onder meer voor Caligula, Nero en Domitianus.

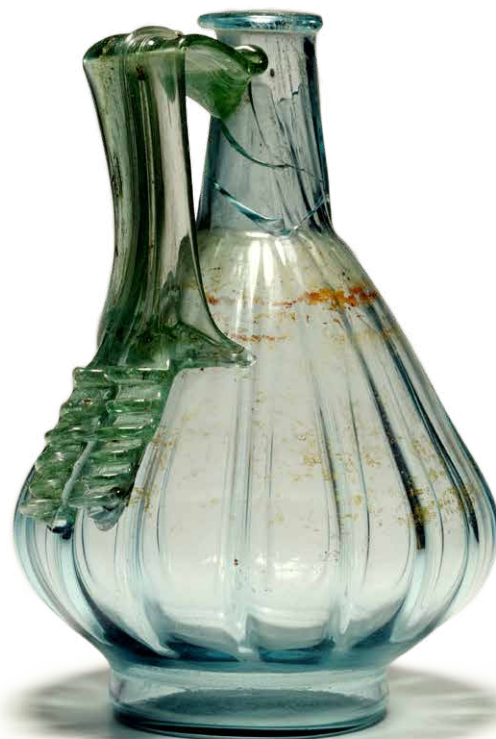
De uitverkoren goddelijke of vergoddelijkte overledene kreeg de eretitel *divus* (bij een man) of *diva* (bij een vrouw) toegekend, en daarna kon er een heiligdom aan deze persoon worden gewijd. Voor Claudius bijvoorbeeld voltooiden de Flaviërs een grote, door Nero begonnen tempel op de Caelius, vlak bij het Colosseum, en Domitianus deed dat voor zijn vader en broer met de genoemde *Templum Gentis Flaviae* op de plaats van zijn geboortehuis. Voor zijn vader Vespasianus richtte hij een tempel op het Forum Romanum op, waar honderd jaar eerder Augustus een tempel aan Caesar had gewijd.

In Misenum, aan de Golf van Napels, is een heiligdom opgegraven dat gewijd was aan de twee voorgangers van Domitianus. Hier stonden onder meer marmeren beelden van de twee mannen in goddelijke naaktheid en een bronzen ruitersstandbeeld van Domitianus.

Domitianus brak met de regel van de (geveinsde) bescheidenheid van de keizer als 'eerste onder gelijken' en mat zich bij leven een

→ Luxe glaswerk uit de eerste en tweede eeuw n.Chr.
© Leiden, Rijksmuseum van Oudheden.

↓ 19de-eeuwse kopie van vaatwerk uit een Romeinse zilverschat uit de eerste eeuw n.Chr., gevonden bij de Duitse stad Hildesheim
© Leiden, Rijksmuseum van Oudheden. Dit zilveren serviesgoed werd gebruikt bij luxe banketten. De originele stukken zijn in het Altes Museum van de Staatliche Museen Preussischer Kunstbesitz in Berlijn.

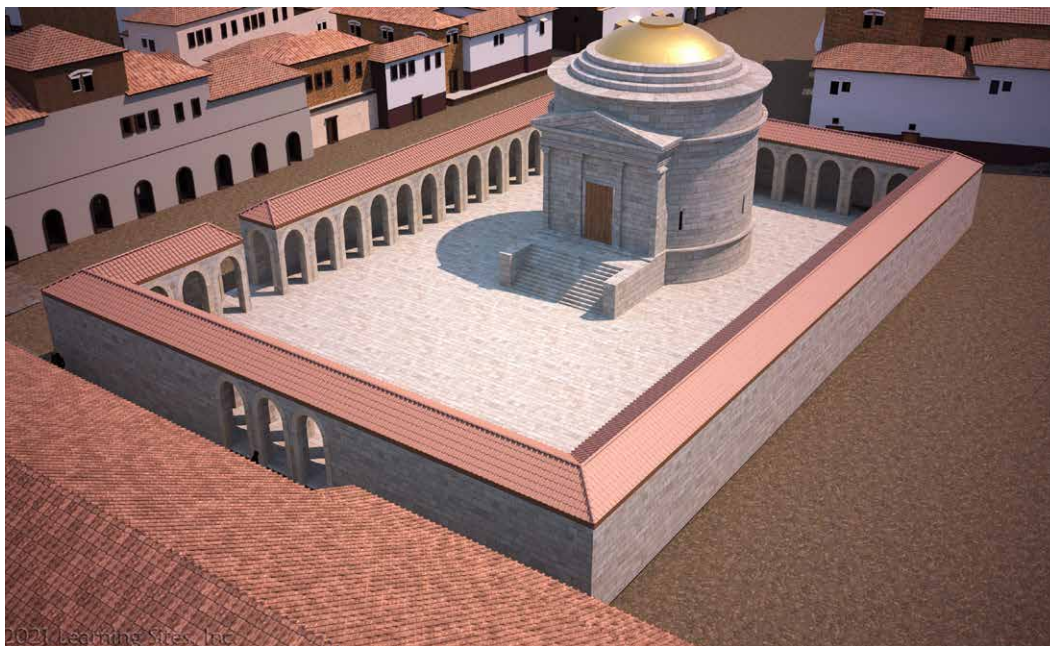
dubbele titel aan: *dominus et deus*: 'heer en god'. Of hij zichzelf meteen tot de goddelijke status van zijn vader en broer wilde verheffen is niet geheel duidelijk, maar hij was wel de eerste keizer die een goddelijke vader én broer had! Mede om die reden stelden schrijvers als Statius en Martialis hem bij leven vaak gelijk aan de Olympische goden, met name Jupiter, Minerva en Hercules, alsof hij een god onder de mensen op aarde was geworden. In Statius' *Silvae* lezen we dat Minerva hem zijn keizersmantel had gegeven: "Uit de handen van Minerva is u de toga aangereikt." De godin speelt dus een dienende rol. Jupiter is wel nauw verbonden met de keizer wat blijkt uit het gebruik van het bezittelijk voornaamwoord, 'onze Jupiter' of nog persoonlijker 'mijn Jupiter', waarmee Martialis naar Domitianus verwijst.

De titulatuur van *dominus et deus* is een van de redenen geweest om Domitianus' bewind in zijn geheel als immoreel af te wijzen, in de eerste plaats door Martialis zelf in latere gedichten. Plinius de Jongere smaalde dat Domitianus'

↑ Rome, resten van de hoog oprijzende muur van de ingangshal van het paleis van Domitianus op het Forum Romanum. Het dak behoort tot de vroegmiddeleeuwse kerk van Santa Maria Antiqua (foto Nathalie de Haan).

→ Rome, *Templum Gentis Flaviae*. In deze 3d-reconstructie is de tempel met daaronder het mausoleum weergegeven als een rond gebouw op een door zuilengangen omgeven terras (reconstructie Donald Sanders, Learning Sites, Inc.).

↓ Portret van Domitianus in goddelijke naaktheid, met een mantel over de linkerschouder, en een riem voor het dragen van een pijlenkoker of zwaard over de borst. Afkomstig uit Labicum © München, Glyptothek.

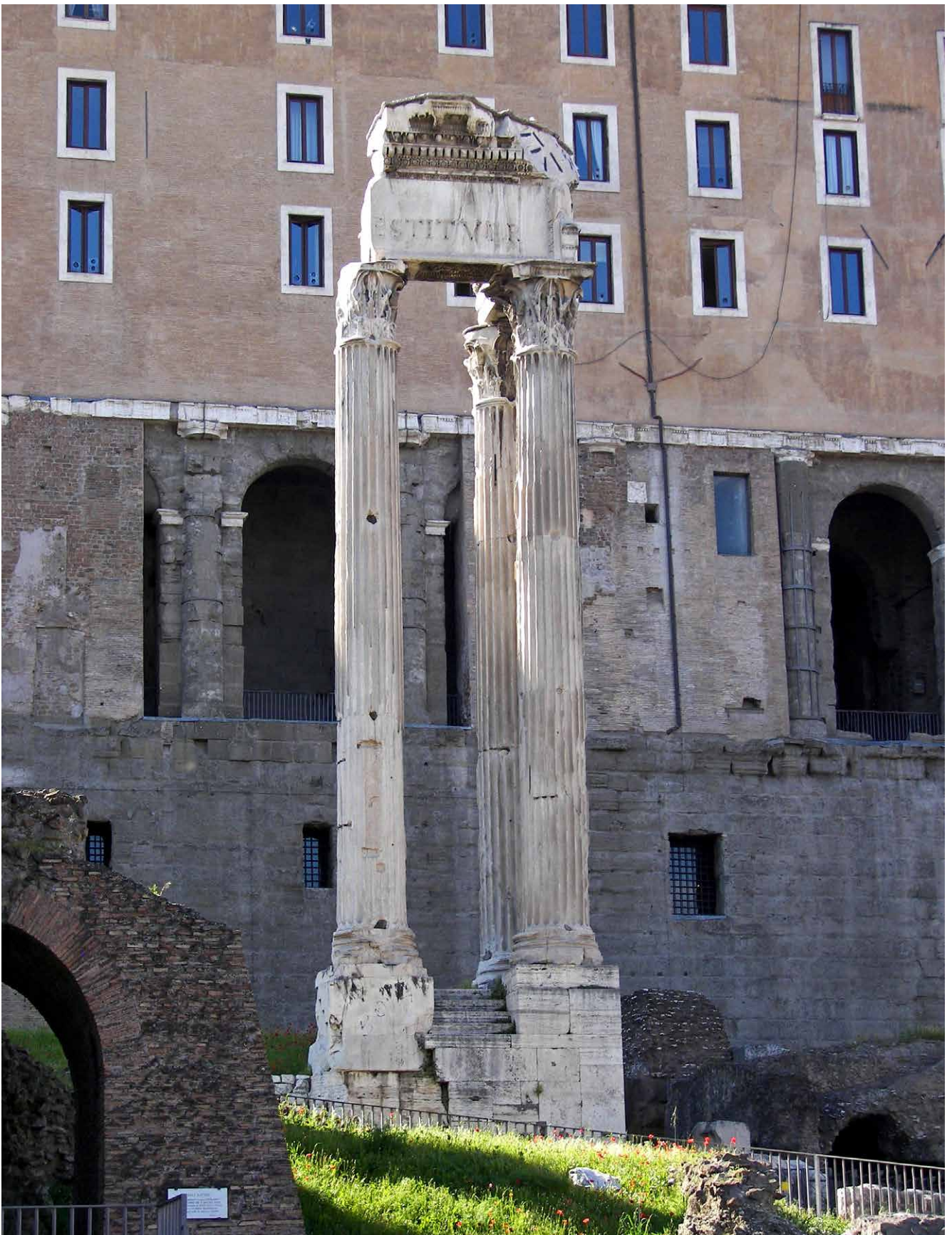
vermeende goddelijkheid (*divinitas*) niet had verhinderd dat hij was vermoord. Het was buitenissig gedrag om je zo te laten aanspreken. *Dominus* was in de loop van de keizertijd een term die op velen als autoritair overkwam. Maar Plinius zou korte tijd later Trajanus zonder problemen zo aanspreken in de *Panegyricus*, zijn lofrede op Trajanus. *Deus* was als titel een arrogante en ongehoorde noviteit, niet te verankeren in het Romeinse verleden en dus gedoemd tot mislukken. Dit rook te veel naar de keizer als een hellenistische autocraat – net als Nero! – in plaats van de keizer als *princeps*, de ‘eerste onder gelijken’, de mythe die onder Augustus vorm had gekregen om de werkelijke machtsverhoudingen te maskeren. De nadruk op deze nieuwe titulatuur is in de eerste plaats in verband gebracht met Domitianus’ liefde voor titels.

Hij mat zich een lange rij bijnamen aan, onder meer *Germanicus* na de veldtochten in het noordoosten van het rijk, zoals bijna alle keizers voor en na hem zouden doen. Anderzijds zou het een teken van onzekerheid zijn. Domitianus wilde zich bewijzen en zijn positie met dit statement vastleggen.

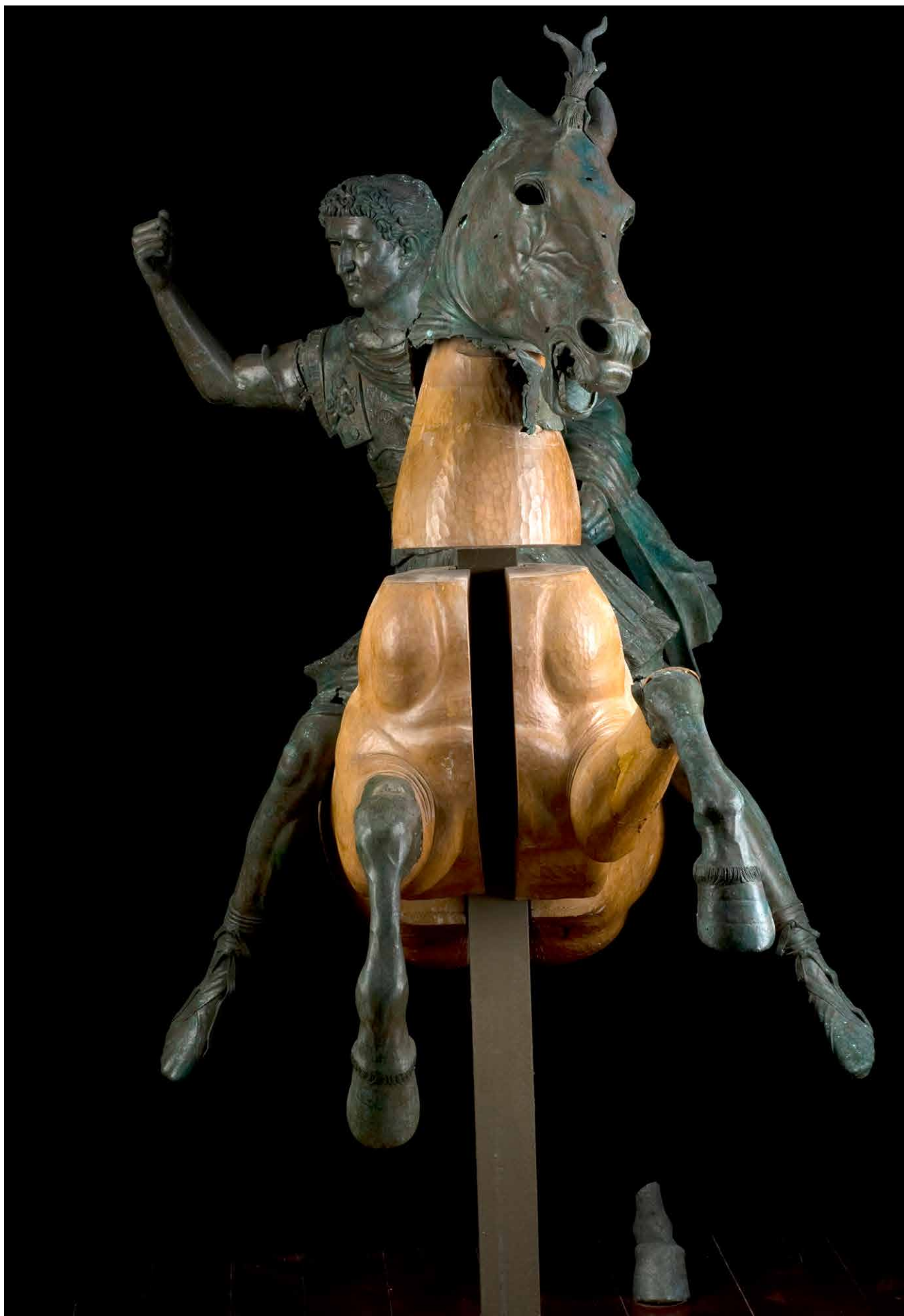
In verband met zijn eigen hang naar een goddelijke positie kan misschien zijn specifieke verering en fascinatie voor bepaalde godheden worden verklaard. Allereerst voelde Domitianus zich verbonden met de oppergod Jupiter, die werd vereerd in de grootste en oudste tempel van Rome, op het Capitool. Tijdens de gevechten in december 69 tussen aanhangers van zijn vader en van de voorgaande keizer Vitellius had de jonge

Domitianus in deze buurt toevlucht gezocht bij een tempelbewaker. Hij richtte daarom extra tempels op voor Jupiter Custos (de ‘behoeder’) en Jupiter Conservator (de ‘redder’, ‘bewaarder’). Twee beschermgodinnen waren voor hem van bijzondere betekenis: Minerva en Isis. Minerva beschouwde Domitianus als zijn moeder, misschien omdat zijn echte moeder gestorven was toen hij nog jong was, of omdat hij weinig herinnering aan haar had. Ze behoorde tot de *trias capitolina*: de op het Capitool vereerde Jupiter, Juno en Minerva. De associatie met een specifieke godin doet denken aan de verbinding van Caesar en Augustus met Venus, die in de mythologie als voorouder van de Romeinen bekend stond. Minerva kreeg nieuwe tempels op het Forum Romanum, het Forum Transitorium en op het Marsveld (*Campus Martius*).

Domitianus’ andere beschermgodin, Isis, is een oud-Egyptische vruchtbaarheidsgodin. Zij werd al in de late Republiek in Rome en andere delen van het Romeinse Rijk vereerd, lang dus voordat Egypte vanaf 30 v.Chr. deel ging uitmaken van het Romeinse Rijk. In Rome waren verschillende heiligdommen aan haar gewijd, en onder Domitianus kwamen er nog verschillende bij. Een *Iseum* zou op het Capitool hebben gestaan op de plaats van de middeleeuwse kerk Santa Maria in Ara Coeli, dus dicht bij de heiligdommen voor Jupiter, Juno en Minerva. Dit heiligdom speelde in de verwickelingen van december 69 een rol, toen Domitianus gekleed als Isisaanhanger een veilig heenkomen had gezocht. Een ander

↑ Rome, Forum Romanum. Resten van de tempel voor de vergoddelijkte Vespasianus. Deze drie zuilen behoren tot de meest markante, al vanaf de renaissance door kunstenaars vastgelegde monumenten van het Forum © Wikimedia Commons.

Isisheiligdom, het uitgestrekte *Iseum Campense* op de *Campus Martius*, geldt als het hoogtepunt van Domitianus' bouwpolitiek. Dit *Iseum* kwam op de plaats waar Vespasianus en Titus hadden geslapen in de nacht voor hun triomftocht in juni 71, ter herinnering aan de overwinningen in Judea. Misschien was daar al een Isisheiligdom uit de tijd van Augustus geweest, maar daarvan zijn geen sporen teruggevonden. De associatie met Isis was onder de Flaviërs sterk, sinds Vespasianus in Alexandrië de macht had aanvaard. Een paar beelden, de grote obelisk op Piazza Navona en kleine obelisksen op andere plekken in het centrum herinneren aan de oude Isiscultus op het Marsveld. De goden Isis en Serapis werden vereerd als leden van het Romeinse pantheon en niet als exotische verschijnselen. Uit Beneventum in de Apennijnen, niet ver van Napels, zijn Egyptische en egyptiserende beelden bekend die uit een verloren gegaan *Iseum* uit de tijd van Domitianus stammen. Het kort voor de uitbarsting van de Vesuvius in 79 gerestaureerde *Iseum* in Pompeii past ook in dit rijtje van monumenten voor de Romeins geworden Isis.

Een opvallend product van deze nauwe verbintenis met het land van de Nijl is de afbeelding van Domitianus als farao, waarvan verschillende voorbeelden zijn gevonden. In het zojuist genoemde Beneventum zijn twee portretten van Domitianus als farao gevonden (blz. 129). Dat de keizer in Egypte op Egyptische

manier werd weergegeven, met de voor farao's typische dubbele kroon van Opper- en Neder-Egypte (*pschent*), wekt minder verbazing, omdat daar de aloude functie van farao nu door de keizer werd bekleed. In Italië valt deze portretvorm daarentegen op, tenzij we aannemen dat de verschillende egyptiserende voorstellingen van Domitianus afkomstig zijn uit Isisheiligdommen.

Domitianus moet zich op de relatie met Isis hebben laten voorstaan. Allereerst eerde hij hiermee zijn vader Vespasianus en zijn benoeming tot keizer. Daarnaast diende zijn band met Isis om zijn eigen goedheid als bringer van welvaart te benadrukken. Egypte was de belangrijkste producent van graan voor de bewoners van Rome. Elke zomer voeren vele konvooien van Alexandrië naar de havens van Italië – Puteoli of Pozzuoli en Ostia – om hun rijkdommen 'aan te bieden'. Het waren in werkelijkheid zware belastingen die de Egyptenaren moesten opbrengen. In Rome vond de graanuitdeling (*annona*), een vorm van sociale voorziening, plaats vanuit kantoren op de *Campus Martius*. Dat was vlak bij het *Iseum*. Zo konden de stedelingen voortdurend aan de goedheid van de keizer en diens faraonische kwaliteiten herinnerd worden. Egypte was ook op andere manieren populair, bijvoorbeeld in de aankleding van huizen en villa's met Egyptische beelden en figuratieve motieven. Buurvrouw van Isis op de *Campus Martius* was overigens Minerva, hier eveneens symbool van de goedheid van de keizer.

← Ruitersstandbeeld van Domitianus; zijn gezicht is vervangen door dat van Nerva. Gevonden in het aan de Flavische keizers gewijde heiligdom in Misenum in de Golf van Napels. De keizer draagt hetzelfde pantser als het kuras dat naast de naakte beelden van Vespasianus en Titus staat (zie boven blz. 40) © Castello di Bacoli, Parco Archeologico dei Campi Flegrei.

Heer en god voor het volk

Een aantal van de hierboven besproken aspecten is door antieke schrijvers in een kwaad daglicht gesteld, omdat het zou gaan om overdreven vormen van gedrag en over-de-top uitingen van weelde. *Liberalitas*, vrijgevigheid ten nutte van het algemeen belang, die zich bijvoorbeeld uitte in Domitianus' bouwpolitiek, kon worden uitgelegd als teken van *luxuria*, weeldezucht. Dan zouden dezelfde openbare monumenten te veel de persoonlijke pronk en praal van de keizer ten toon spreiden. Duidelijke voorbeelden van zo'n overdrijving zouden de *Equus Domitiani* (het reusachtige ruitersstandbeeld op het Forum Romanum) en de talrijke ere- en triomfbogen zijn die Domitianus te zijner ere liet oprichten (en die allemaal verloren zijn gegaan) en het genoemde *Iseum Campense*.

De kostbare banketten werden verbonden met overdreven aanspraken en met Domitianus' gelijkstelling met de goden, omdat hij zich tijdens deze plechtige diners als ongenaakbare

← Ruitersstandbeeld van Domitianus; zijn gezicht is vervangen door dat van Nerva: detail van het gezicht © Castello di Bacoli, Parco Archeologico dei Campi Flegrei.

↓ Fragment van wandschildering met een priester van Isis uit de grote hof van het *Iseum* in Pompeii, gemaakt tussen 62 en 79. Hij draagt linnen witte kleding en heeft een kaalgeschoren hoofd, zoals gebruikelijk in de Isiscultus. Hij houdt een vergulde lamp in zijn rechterhand © Napels, Museo Archeologico Nazionale di Napoli.

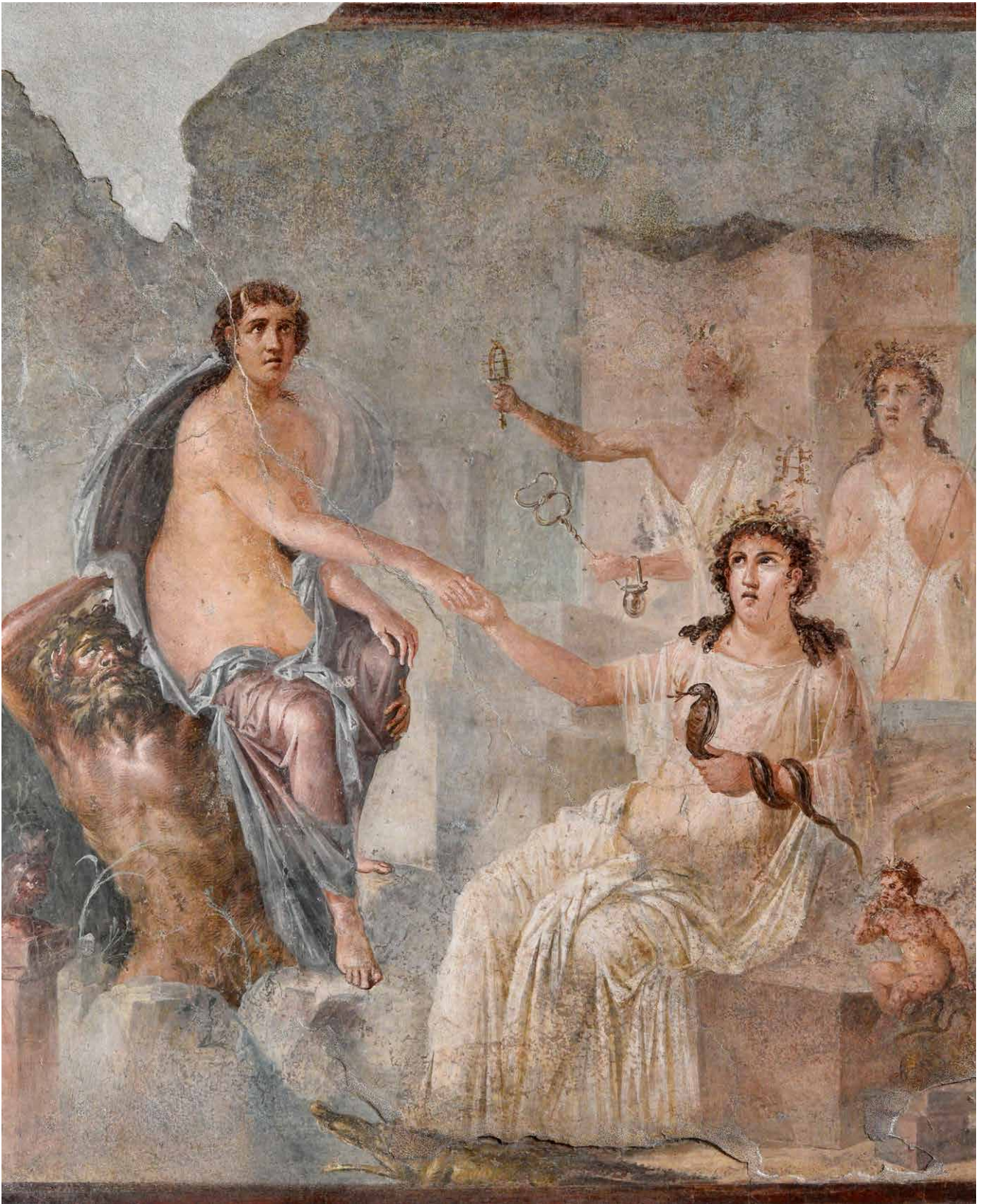
↓ Fragment van wandschildering met priester van Isis uit de grote hof van het *Iseum* in Pompeii, gemaakt tussen 62 en 79. Hij draagt een masker in de vorm van een jakhals en stelt de god Anubis voor © Napels, Museo Archeologico Nazionale di Napoli.

godgelijke gastheer zou hebben vertoond. In tegenstelling tot wat de etiquette voorschreef bij traditionele elitebanketten, nam hij niet midden tussen zijn gasten plaats maar lag hij op een apart aanligbed dat op een verhoging was geplaatst. Er is hier echter sprake van een bewuste verdraaiing van de feiten: schrijvers zoals Statius en Martialis schetsen een opzettelijk positief beeld, vol lof en vleierij, en anderen, met name Tacitus en Suetonius, dissen juist een meer voor de hand liggend bewust negatief imago op. Martialis en Statius profiteerden ook van de banketten. En in de ogen van Statius toont de keizer zich vrijgevig door het gebruik van gouden en ivoren voorwerpen, en bevindt hij zich op goddelijk niveau. Martialis stelde na de dood van Domitianus zijn mening bij en schreef dat de Jupiterwaardige rijkdom vanaf nu juist voor alle mensen bestemd is en niet slechts voor de keizer en zijn kliek. Plinius maakt een andere vergelijking met betrekking tot *luxuria*. Domitianus wilde standbeelden van zichzelf in zilver en goud. Zijn opvolger

Trajanus – uitvoerig door Plinius geprezen om zijn bescheidenheid – vroeg slechts om bronzen beelden. Kostbare materialen zouden eigenlijk uitsluitend voor beelden van goden bestemd moeten zijn, en daarom heeft Domitianus de grenzen van betamelijkheid overschreden. Nog zo'n voorbeeld van een waardeoordeel heeft betrekking op de al genoemde *Equus Domitiani*, waarover de loftrumpet werd gestoken door Statius in zijn *Silvae* (zie blz. 78-79).

Uit deze soms tendentieuze berichten komt een beeld naar voren van een keizer die zich beroept op goddelijke kwaliteiten op grond van zijn afkomst, maar ook vanwege zijn eigen kwaliteiten en de bescherming door specifieke goden. Archeologische bronnen lijken het beeld van kolossale representatie te bevestigen, zelfs al zijn de grootste monumenten – *Templum Gentis Flaviae*, erebogen en *Equus Domitiani* – verloren gegaan. Buiten Rome werd het goddelijke beeld door munten verspreid. Reliëfs op tempels in Egypte tonen de als farao geportretteerde Domitianus te midden van de goden, en

↑ Wandschildering uit een zaal van het *Iseum* te Pompeii, gemaakt tussen 62 en 79. Isis ontvangt Io in Egypte als blijk van de verbinding tussen de Grieks-Romeinse en Egyptische godenwereld
© Napels, Museo Archeologico Nazionale di Napoli.

Dakhla-oase, tempel van Deir
el-Hagar © Adobe Stock.

we weten dat er in Ephesos, aan de westkust van het huidige Turkije, een monumentale tempel aan Domitianus werd gewijd. Na zijn dood werd met dit bouwproject gestopt. Resten van een gigantisch cultusbeeld, met een anderhalve meter hoge kop van de keizer, getuigen nog van de ambitie in deze grote havenstad. De keizers na Domitianus vermeden al te grote monumenten die direct op hun persoon betrekking hadden. De gelijkstelling bij leven met goden werd verlaten en beperkte zich weer, zoals in de eeuw voor Domitianus, tot gestorven keizers met bijzondere verdiensten.

↑ Dakhla-oase, tempel van Deir el-Hagar. Reliëf met keizer Domitianus, die offert aan Amon-Ra, met ramskop. Het driehoekige fragment bevindt zich in Cambridge, Fitzwilliam Museum (foto Olaf Kaper).

← Portret van Domitianus als Egyptische farao uit het nooit teruggevonden *Iseum* © Benevento, Museo del Sannio.

Val en verguizing: Domitianus na zijn dood

De relatie met de Senaat moet steeds slechter zijn geworden, na een vrijdelde samenzwering in september 87 en het neerslaan van een opstand onder leiding van Saturninus (zie blz. 61) in het jaar 89. De keizer voelde zich blijkbaar in het nauw gedreven, en zocht manieren om zijn macht te bestendigen en de onaantastbaarheid van zijn positie uit te stralen. Hij waagde een gok en matigde zich met zijn titel *dominus et deus* een ongekennde, ontoelaatbare waardigheid aan. Misschien manifesteerde hij zich ook met excentriek gedrag, morbide grappen en zwarte humor, zoals met het genoemde zwarte diner. We kunnen niet precies reconstrueren wat er allemaal is misgegaan. Een paar gebeurtenissen werden in de antieke bronnen uitgelicht om Domitianus' slechtheid te illustreren. Zo liet hij de Vestaalse maagd Cornelia in 91 levend begraven vanwege haar relaties met verschillende mannen. Dit was de traditionele straf voor overspelige Vestalinnen, die zich aan een absoluut celibaat en totale kuisheid dienden te houden. Maar in eerdere gevallen waren er 'oplossingen' gevonden om de vrouwen, veelal dochters van hoge families, niet op deze gruwelijke manier te laten omkomen. Domitianus zal zijn autoriteit hebben willen bevestigen, maar daarbij op hoon door zijn omgeving zijn onthaald. Toch deed hij eigenlijk precies wat de oude traditie van hem vroeg, hoe gruwelijk zo'n straf ook was. We lezen er uitvoerig over in de al een paar keer geciteerde *Panegyricus* van Plinius, maar die had een duidelijke agenda en zag deze terechtstelling

juist als een uitdrukking van slechte rechtspraak. Die was in de Romeinse wereld niet gescheiden van het keizerlijk bestuur. Een van de van overspel beschuldigde mannen, senator Valerius Licinianus, kwam er wel redelijk goed vanaf: hij werd uit Rome verbannen en werd leraar in de retorica.

Verder lezen we in de bronnen over verschillende executies door Domitianus van hooggeplaatste mannen uit leger of Senaat en over gedwongen zelfdodingen. Een klein groepje van verwanten valt daarbij op. Zo was de senator Helvidius Priscus in 93 het slachtoffer van een onduidelijk omschreven straf van Domitianus. Hij zou een toneelstuk hebben geschreven met kritiek op de keizer, maar het kan ook gaan om interne conflicten in de Senaat. Dat jaar werd, net als 89, gezien als een *annus horribilis* ('verschrikkelijk jaar') in Domitianus' regeringsperiode. Er zouden vervolgingen van filosofen hebben plaatsgevonden. Mocht dat zo zijn, dan waren het misschien denkers die zich in hun werk en uitlatingen tegen de keizer hadden gekeerd, en werden ze niet vervolgd omdat ze een of ander metafysisch idee naar voren hadden gebracht. Misschien was zelfs dat niet aan de orde: ook eerder, al tijdens de late Republiek, en ook onder de 'goede' keizer Augustus, waren in tijden van crisis filosofen uit Rome verjaagd. Dat was symboolpolitiek. De problemen werden er niet echt mee aangepakt, maar met een dergelijke actie werd een 'terugkeer naar Romeinse waarden en deugden' gepropageerd, waardoor de situatie als vanzelf zou verbeteren.

← Het Colosseum vanuit de lucht gezien. Links- onder zijn sporen van Nero's Gouden Huis en daarnaast de basis van de Meta Sudans (fontein) zichtbaar in de schaduw van de boog van Constantijn
© Adobe Stock.

↑ Bronzen houder voor het afmeten van graan (*modius*). Gemaakt in 90-91 en afkomstig uit het Romeinse fort van Carvoran. De naam van de keizer is na zijn dood weggeveild en het object bleef nog eeuwenlang in gebruik
© Chollerford, Chesters Roman Fort and Museum Hadrian's Wall.

Wederom trad Domitianus in de voetsporen van zijn voorgangers. Maar die werden voor vergelijkbare acties geprezen, en niet postuum verguisd zoals hij.

Joden en christenen zijn ook genoemd als slachtoffers van Domitianus' intolerantie, maar hierbij moet in het oog worden gehouden dat zij in de optiek van veel Romeinen oproerkraaiers waren. Zij stelden immers het opperste gezag van de keizer onder dat van hun God. Dat gold natuurlijk in de Romeinse opvattingen – niet alleen in die van Domitianus – als ontoelaatbaar. Bovendien weigerden zij mee te doen aan de verering van de traditionele Romeinse goden, waarmee de *pax deorum* ('vrede met de goden') werd ondergraven en de Romeinse staat gevaar liep. De goede verhouding met de goden werd immers gezien als de grondslag en belangrijkste voorwaarde voor voorspoed. Zonder de steun van de goden zou Rome uiteindelijk reddeloos verloren zijn. Je zou dus kunnen stellen dat Domitianus hier precies datgene deed wat van hem verwacht werd. Als opperpriester (*pontifex maximus*) liet hij mensen vervolgen die het gezag van de goden ter discussie stelden en zodoende een gevaar vormden. Minachting en antisemitisme in de hoge kringen zijn bekend uit allerlei bronnen, maar in het geval van Domitianus wordt hier een stok gevonden om de hond te slaan. Domitianus deed precies wat hij moest doen in de ogen van de elite, maar dat werd niet zo gezien – eens slecht en verdorven, altijd slecht en verdorven.

Dit soort grotendeels ongefundeerde verwijten had ook betrekking op de openbare ruimte.

Domitianus werd verweten te veel monumenten voor zichzelf te hebben laten oprichten, zijn standbeelden dienden van edelmetaal te zijn, en er waren verschillende, nu verloren gegane triomfbogen. Opnieuw kunnen we vraagtekens plaatsen bij de aantijgingen uit de elite. De zelfrepresentatie was immers al vanaf Caesar een belangrijke vorm van staatspropaganda. Alleen het formaat van het reuzenruiterbeeld, de *Equus Domitiani*, kan als blijk van *superbia* ('trots, arrogantie, overmoed') gelden. Maar hierin deed Domitianus niet onder voor Nero's *Colossus*, het dertig meter hoge beeld van Sol met Nero's portrettrekken in diens Gouden Huis. Dat beeld doorstond alle perikelen en zou later zijn naam geven aan het Flavische amfitheater, het Colosseum.

Uiteindelijk wilde Domitianus op Augustus lijken als *primus inter pares* en edele *princeps*, en streven naar vrede, solide grenzen en economische welvaart. Hoewel hij in veel van die doelen slaagde, kreeg hij de Senaat niet mee. Die scheefgetrokken waardering is tragisch. Bij leven deed hij zijn best om als Augustus de boeken in te gaan, maar na zijn dood werd hij vooral aan Nero gelijkgesteld. Nog één voorbeeld van deze disbalans: terwijl Augustus zonder problemen de maanden *quintilis* en *sextilis* naar zijn adoptievader Julius Caesar en naar zichzelf had weten te benoemen – juli en augustus – stuitte het voornemen dat Domitianus september en oktober in *germanicus* en *domitianus* wilde veranderen op verzet. Domitianus werd zoals we zagen na zijn dood zelfs actief uit het collectieve geheugen gewist. Dat daarmee ook het blazoen van zijn dynastie besmet raakte, deerde de oppositie klaarblijkelijk niet. En op lange termijn hielp hem zijn reputatie als christenvervolger evenmin.

Vernietigd en uit het geheugen gebannen?

In de loop van dit boek is steeds naar voren gekomen hoe slecht Domitianus in de ogen van de Romeinse elite had gefunctioneerd. Hij was een van de slechtste keizers die ooit hadden geregeerd, zo lezen we in de meeste antieke teksten. De wrede dood van de keizer voedt de traditionele opvatting: zo'n moord heeft niet zomaar plaatsgevonden. Daarbij komt dat voor het eerst in de Romeinse geschiedenis de Senaat de herinnering aan de keizer nietig liet verklaren. Deze *damnatio memoriae* bestond uit de verwijdering van portretten van Domitianus uit de openbare ruimte en het uitwissen van zijn naam in openbare teksten. Dat laatste heeft vooral betrekking op de talrijke inscripties

op door en voor Domitianus gebouwde monumenten. In concreto is daarvan in Rome geen voorbeeld bewaard gebleven, maar een goede indruk biedt de boog van Septimius Severus (keizer van 193-211) op het Forum Romanum. In de tekst werd oorspronkelijk zijn zoon Geta genoemd. Maar die werd in 211 door *damnatio memoriae* getroffen. Zijn naam is weggekapt en heeft een lelijk hiaat in de monumentale inscriptie achtergelaten. Heel effectief zal volgens veel onderzoekers deze vorm van vernietiging dus niet zijn geweest. Daar kunnen we tegenin brengen dat juist door die zichtbare beschadiging de *veroordeling* van een persoon wel blijvend werd gemarkeerd, en daarmee was een dergelijke actie wel degelijk doeltreffend. Standbeelden werden omvergetrokken, en bij dergelijke acties zullen heel wat toeschouwers zijn geweest. Denk aan de dramatische omverwerping van beelden van Saddam Hussein in Bagdad in 2006 of het omvertrekken van het standbeeld van slavenhandelaar Edward Colston in Bristol in 2020. Een verdwenen beeld laat zelf geen sporen na. Maar als de monumentale sokkel blijft staan, herinnert juist de *zichtbare afwezigheid* van het beeld aan de slechtheid van degene wiens beeld uit de openbare ruimte werd verwijderd.

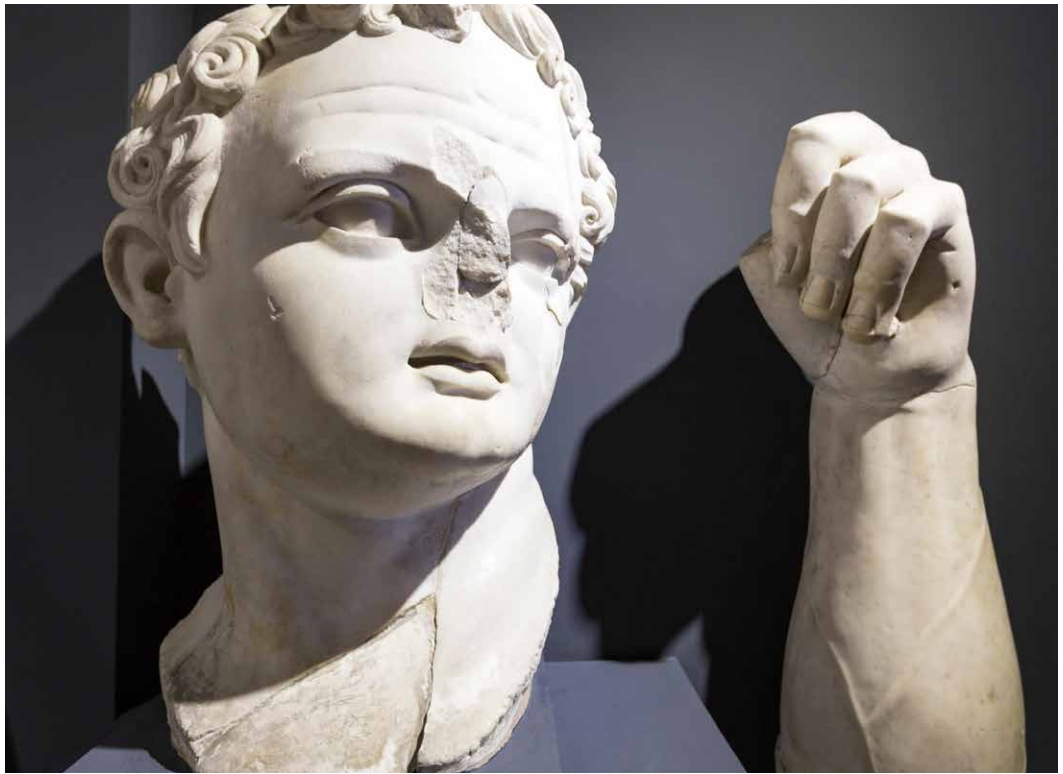
Hoe intens de senatoren Domitianus moeten hebben gehaat, zagen we al in het begin van dit boek bij Suetonius' beschrijving van de manier waarop zij in het Senaatsgebouw onder het roepen van scheldkanonnades de portretten en ereschilden van de keizer van de muren lieten halen.

Een vergelijkbare sfeertekening biedt Plinius de Jongere in zijn *Lofrede op Trajanus*. Van deze 'goede' keizer, die flink wat stroop om de mond gesmeerd krijgt van Plinius, stonden slechts één of twee bronzen beelden in de voorhal van de tempel van Jupiter op het Capitool (de belangrijkste tempel in Rome). Domitianus had zoals we al lazen het hele plein vol laten zetten ('bezoedelen', sneert Plinius zelfs) met gouden en zilveren beelden van hemzelf. Terwijl juist in een sacrale setting goud en zilver aan de goden zijn voorbehouden, zo luidt de onderliggende gedachte. Bovendien was de nadrukkelijke aanwezigheid van Domitianus in de vorm van al die beelden op het tempelterrein aanmatigend, want de boodschap daarvan was, aldus Plinius, dat Domitianus zichzelf tot de goden rekende. Hoeveel bescheidener is Trajanus: zijn beelden, welgeteld twee en opgesteld voor de tempeldeuren, houden de wacht. Precies wat je van een goede keizer mag verwachten. En dan vervolgt Plinius:

Daarom staan alleen die paar bronzen beelden van u er nog en zij zullen daar blijven bestaan zolang de tempel zelf zal blijven bestaan, maar die ontelbare gouden beelden van hem liggen in brokstukken terneer als zoenoffer voor het blijde volk. Wij genoten ervan die koppen met hun hooghartige gelaatsuitdrukking tegen de grond te smijten, er met het zwaard op los te slaan of met bijlen op in te hakken, alsof iedere slag bloed en pijn teweegbracht. Niemand kon zijn vreugde over dit lang verbeide geluk bedwingen, ieder beschouwde het als een zoete wraak om de afgehouden ledematen en het verminkte lichaam te bekijken en te zien hoe de gruwelijke, huiveringwekkende beelden tenslotte aan de vlammen werden prijsgegeven en wegsmolten, zodat het vuur uit deze tastbare dreiging en terreur iets deed ontstaan wat er voor de mensen nuttig of aangenaam was. (Vertaling: Fik Meijer en Daan den Hengst)

Plinius zinspeelt op de bescheiden bronzen beelden die door de bescheiden Trajanus getolereerd worden als de standaardvorm van openbare verering. Dat plaatst hij tegenover de aanmatigende luxe portretten in goud van de hooghartige Domitianus. Hij had ook op de kolossale portretten als teken van hoogmoed kunnen wijzen. Die waren het belangrijkste mikpunt van de beeldenstorm van de *damnatio memoriae*. In de eerste plaats viel de al genoemde *Equus Domitiani* op het Forum Romanum van zijn voetstuk. Op de twee monumentale Cancellaria-reliëfs (zie blz. 54-57) is te zien hoe het gelaat van Domitianus is omgevormd tot dat van zijn opvolger Nerva en zijn vader Vespasianus.

Terwijl brons makkelijk kon worden omgesmolten en hergebruikt, ging marmer naar een kalkoven om tot fijne kalk te worden verbrand. Marmeren beelden werden bovendien vaak door een vakkundige beeldhouwer 'bijgewerkt': de kop werd in zijn geheel vervangen door een nieuw portret of werd bijgekapt tot een ander portret. Deze praktijk kwam zoals we al zagen overigens ook bij 'goede' keizers voor. Het zeldzame bronzen ruitersstandbeeld uit het aan Vespasianus en Titus gewijde heiligdom in Misenum in de Golf van Napels is ongeveer voor de helft bewaard gebleven. De figuur is omgevormd tot het portret Nerva, hetgeen blijkt uit het nieuwe gezicht dat op een ruwe manier is aangezet tegen het achterhoofd van Nerva's voorganger

Domitianus. Zo heeft het beeld er waarschijnlijk nog lange tijd bij gestaan.

Het is de vraag of de officieel uitgevaardigde *damnatio memoriae* overal heeft gewerkt. In de eerste plaats zijn er alsnog heel wat portretten van Domitianus over, ook in Rome zelf, onder meer een bronzen kopje dat in de Tiber in Rome gevonden is. Is dat ooit per ongeluk verloren en in de rivier beland? Of is het bewust door een tegenstander weggegooid? Dat kunnen we niet met zekerheid vaststellen. Ook kennen we een fijn uitgevoerd medaillonreliëf op een Romeinse spiegel uit Rome. Zulke kleine objecten bleven in de privésfeer behouden. Hoe dat met grotere marmeren stukken is verlopen weten we niet.

Buiten Rome zijn er eveneens portretten bewaard gebleven, bijvoorbeeld in de aan Domitianus gewijde tempel in Ephesos (zie p. 129). Het gebouw kreeg een nieuwe wijding, waarschijnlijk aan Dionysus, maar de kop is niet verdwenen. Gezicht en zij- en achterkant zijn perfect bewaard gebleven.

Munten waren moeilijker direct uit de roulatie te halen en daarom zijn muntportretten van 'slechte keizers' nooit compleet verloren gegaan. Maar er zijn ook munten van slechte keizers als Caligula, Nero en Domitianus bewust beschadigd. Caligula en Nero waren overigens niet eens, zoals Domitianus overkwam, door een officiële *damnatio memoriae* getroffen. De ogen of het hele gezicht van muntportretten van deze drie keizers zijn met een scherpe stift uitgekrast of anderszins onherkenbaar gemaakt.

Damnatio memoriae zou in de opvolgende eeuwen nog keizers als Commodus en Geta treffen, maar hun persoonlijkheden zijn nooit uit het collectieve geheugen gewist. Ook Domitianus is niet volledig van de aardbodem verdwenen.

Bij deze radicale maatregelen blijft de vraag of de hele bevolking zo afwijzend heeft gestaan tegenover keizers als Nero en Domitianus. Van Nero weten we dat het *plebs* hem bewonderde en zijn bestuur billijkte. Bij Domitianus valt op dat, ondanks de direct door de Senaat uitgesproken *damnatio memoriae*, zijn getrouwen hem op passende wijze hebben gecremeerd en zijn stoffelijke resten wisten over te brengen naar de *Templum Gentis Flaviae*, waar hij uiteindelijk met zijn vader en broer in de dood herenigd werd. Daarbij zou vooral

➤ Kop en arm van een kolossaal standbeeld van Domitianus uit de oorspronkelijk aan hem gewijde tempel in Ephesos. Selçuk, Ephesos Museum (foto Stephan MoIs).

➔ Domitia Longina ten hemel gedragen door een pauw. Camee van chalcedon (foto museum) © Londen, British Museum.

zijn oude voedster Phyllis belangrijk zijn geweest, die de as van Domitianus met die van zijn geliefde Julia vermengd had (zie blz. 63). Bovendien was hij nog altijd populair bij veel soldaten. Zoals we al in het begin zagen, waren zij kwaad over de moord en eisten ze zelfs de vergoddelijking van Domitianus, een eis die echter niet werd ingewilligd. En Domitianus werd niet compleet vergeten. Zo bleef Domitia zich nog tientallen jaren zijn weduwe noemen, tot aan haar dood ergens rond het jaar 126.

Bestuursmaatregelen bleven van kracht, en de eerste drie keizers na Domitianus hadden carrière gemaakt onder diens bewind. Nerva was zelfs, als we Suetonius mogen geloven, eens de minnaar van de jonge prins geweest. In het openbaar verdween de keizer na zijn dood wel van het toneel. Eremonumenten werden afgebroken of kregen een nieuwe inscriptie, portretten werden verwijderd en vaak omgewerkt tot portretten van een van de opvolgers. Maar de vele openbare gebouwen die tijdens zijn regering werden neergezet, werden in de late oudheid of zelfs daarna nog volop gebruikt. Dat geldt ook voor zijn paleis op de Palatijn, dat tot in de vroege middeleeuwen door keizers en andere hoogwaardigheidsbekleders werd bewoond. Ook zijn er toch nog heel wat kunstwerken bewaard gebleven. Ironisch genoeg bleven de hiërogliefen op de obeliskken, bijvoorbeeld die op Piazza Navona, ongeschonden: geen mens kon ze immers lezen...

Tot besluit: verguisd en vergeten?

Was Domitianus nu goed of slecht? Verdient hij een rehabilitatie of juist niet? Het is niet aan ons een moreel oordeel te vellen over Domitianus op grond van de tegenstrijdige gegevens die ons ter beschikking staan. Uit de sterk negatieve teksten over deze keizer kan toch worden afgeleid dat hij in veel opzichten geheel in de lijn handelde van wat van een Romeinse absolute heerser werd verwacht. Hij leidde op adequate wijze het leger, voerde belangrijke infrastructurele projecten uit en garandeerde de aanvoer van voedsel voor de altijd hongerige hoofdstad. Ook elders in zijn rijk is de invloed van zijn activiteiten merkbaar.

De bronnen zijn wel eenduidig over de groeiende afstand tussen de keizer en de bestuurlijke en maatschappelijke elite. Deze kreeg niet het benodigde respect en vond dat Domitianus daarom niet deugde. Het lijkt erop dat hij zich daaruit probeerde te redden door meer afstand te nemen en het isolement

op te zoeken, maar dat werkte averechts. Hij daagde de hoogste mannen van de staat uit en lokte op ongepaste wijze hun reacties uit. Daar is hij volgens de toen geldende mores beslist over de schreef gegaan, met als resultaat een inktzwarte reputatie – een slechte naam die resoneert tot in de huidige tijd. Maar we wagen hier toch te betwijfelen of Domitianus nu werkelijk zoveel slechter was dan veel andere keizers. Die waren misschien wel handiger in hun omgang met de Senaat en kregen daardoor een betere pers, maar zij waren evenzeer alleenheersers van wie hun wil wet was.

Geven we tot slot het woord aan Louis Couperus (1863-1923) in wiens roman *De komedianten* uit 1917 de keizer treffend wordt beschreven in lijn met de antieke overlevering. Het verhaal biedt een levendig beeld van Rome in het voorjaar van 96 en eindigt met het vertrek van de toneelspelers uit Rome op de dag van de moord op Domitianus. Kort daarvoor heeft de keizer onverwachts een opvoering van de acteurs van *De komedianten* in het theater van Pompeius bezocht (*De komedianten*, Rotterdam 1917, 197-198):

Domitianus, langzaam, trad verder de loge in. Hij had een schuw nijldigen blik als of hij bang was en boos te gelijker tijd; bijziende, knepen zijn oogen dicht... Hij was groot; voor zijn vijf-en-veertig jaren zag hij er oud en ziekelijk uit. Er was iets mistroostigs en lijdends in hem. Hij droeg een purperen toga en een gouden eiklofkrans om zijn bijna geheel kalen kruin. Zijn gezwollen lijf puild onder het purper; zijn beenen stonden schraal. Hij was eenmaal welgemaakt en van mannelijke schoonheid geweest; hij scheen nu gesloopt, vervallen. Zijn lichaam was ziek en zijn ziel. Hij was in zich gek van angst, achterdocht, twijfel, berouw. Maar hij hield meestal zijn krankzinnigheid in zich geborgen, in het bijzijn van anderen. Hij was onverwacht gekomen in het Theater omdat hij dezen dag van feest te bang was geworden in het Palatium.

↑ Bronzen munt (sestertius) geslagen in Kilbyra in Klein-Azië tussen 93 en 96, met de portretten van Domitianus en Domitia Longina en een zittende Zeus
© Amsterdam, De Nederlandsche Bank.

↓ Dezelfde munt, maar nu met een weggevlide Domitianus © Amsterdam, De Nederlandsche Bank.

Oostelijk gedeelte van het Forum Romanum met gebouwen uit de 2de en 3de eeuw n.Chr. Op de achtergrond rijst het Colosseum op © Adobe Stock.

Woord van dank

Bij de totstandkoming van dit boek hebben wij steun en advies gekregen van velen, waarvoor wij graag onze hartelijke dank uitspreken. Allereerst aan de collega's van het Rijksmuseum van Oudheden: Rita van Oosterhoud, Lucas Petit, Selkit Verberk, Annemarieke Willemsen, Anna de Wit en Tanja van der Zon lazen een eerste versie. Hun kritische opmerkingen en stimulerende vragen hebben zeker tot een betere tekst geleid. Afbeeldingen mochten wij ontvangen van verschillende museumconservatoren, onder wie de collega's van het RMO, van René van Beek (Allard Pierson), Paul Beliën (De Nederlandsche Bank) en Marenne Zandstra (Museum Het Valkhof), van Lidy Peters (Rome), Katja Lembke (Hannover) en Mark Yancey (Richland, Michigan), en van onze collega's van de Radboud Universiteit Stephan Mols en Marinus Polak. Donald Sanders verschaftte ons de reconstructie van de *Templum Gentis Flaviae*. Toon Vugts verzorgde de eindredactie en uitgever Karsten Wentink van Sidestone Press begeleidde de uitgave met deskundigheid en enthousiasme. Voor afbeeldingen van monumenten die behoren tot het Parco Archeologico del Colosseo, danken wij de betreffende instelling voor het vrijgeven van een publicatievergunning.

Tijdstabel Domitianus

Datum na Christus	Domitianus en zijn familie	Rome en de provincies
27 voor-14 na Chr.		Regering Augustus
17 november 9 na Chr.	Geboorte vader Vespasianus (Titus Flavius Vespasianus) in Falacrinae	
14-37		Regering Tiberius
37-41		Regering Caligula
38-39	Huwelijk Vespasianus en Flavia Domitilla (de Oudere)	
30 december 39	Broer Titus geboren	
41-54		Regering Claudius
Omstreeks 45	Zus Flavia Domitilla (de Jongere) geboren	
24 oktober 51	Domitianus geboren	
Omstreeks 66 (exacte sterfdatum onbekend, voor juli 69)	Zus Flavia Domitilla overleden	
Voor 69 (exacte sterfdatum onbekend, voor juli 69)	Moeder Flavia Domitilla overleden	
54-68		Regering Nero
9 juni 68		Zelfmoord Nero
68-69		Vierkeizerjaar: Galba, Otho, Vitellius, Vespasianus
1 juli 69	Vespasianus in Alexandrië (Egypte) uitgeroepen tot keizer door troepen	
19/21 december 69	Domitianus vlucht bij Vitellius' aanval op Capitool. Vitellius gedood; vader Vespasianus tot keizer uitgeroepen door de Senaat in Rome	
Na 21 december 69	Domitianus wordt uitgeroepen tot <i>caesar</i> en daarmee vertegenwoordiger van Vespasianus in Rome	
70	Commando over troepen in Gallië, maar geen actie tegen Germanen	Joodse opstand; Germaanse opstand
4 of 30 augustus 70		Verovering Jeruzalem en verwoesting Tweede Tempel door Titus; begin diaspora van de Joden
70	Huwelijk met Domitia Longina (53-ca. 126)	
70	<i>Praetor urbanus</i> met bevoegdheden van een consul	
73	Zoon geboren (naam onbekend); als klein kind gestorven en vergoddelijkt als Divus Caesar	
70-81	Bekleedt officiële functies, maar oefent geen macht uit; wel gepresenteerd als erfopvolger van Vespasianus en Titus	Bouwactiviteiten in Rome: Colosseum, <i>Templum Pacis</i> , Tempel voor vergoddelijkte Claudius
Juni 71		Triomftocht Vespasianus en Titus
23 juni 79	Vespasianus overleden en tot god verklaard; broer Titus wordt keizer	

Datum na Christus	Domitianus en zijn familie	Rome en de provincies
24 augustus of 24 oktober 79		Uitbarsting Vesuvius; verwoesting Pompeii, Herculaneum en Stabiae; hulpacties Titus
Voorjaar 80		Brand in Rome; opening Colosseum
13 september 81	Titus overleden en tot god verklaard	
14 september 81	Uitgeroepen tot keizer door senaat	
80 of 81	Eerder overleden zuster Flavia Domitilla wordt vergoddelijkt	
Na 30 oktober 81	Domitianus krijgt eretitels <i>Pontifex Maximus</i> en <i>Pater Patriae</i>	
81-96	Tienmaal consul; bekleedt ook andere openbare functies	Grootscheepse bouwactiviteiten in Rome: uitbreiding monumenten van vader en broer; tempel voor Vespasianus; <i>Forum Transitorium</i> ; <i>Templum Gentis Flaviae</i> ; <i>Iseum Campense</i> etc.
82	Neef Titus Flavius Sabinus terechtgesteld wegens mogelijke aanslag op troon	
83	Erenaam Germanicus	Veldtocht tegen Chatti; triomftocht in Rome
83-85		Veroveringen in Brittannië; vastlegging grens bij (latere) Muur van Hadrianus
84-88		Veldtochten tegen Daciërs; triomftocht in Rome in 86
86	Namen van september en oktober veranderd in <i>germanicus</i> en <i>domitianus</i>	
86	Instelling nieuw festival: de <i>Capitolia</i>	Bouw van stadion (Piazza Navona) en <i>odeion</i> in Rome
22 september 87	Samenzwering in Rome nog op tijd ontdekt	
Eind 88-begin 89		Opstand Antonius Saturninus in Gallië
Januari 89		Opstand neergeslagen
89-93		Nieuwe veldtochten tegen Daciërs; verdrag met Decebalus
92, 95-96		Veldtocht tegen Sarmaten
93		Senatoren omgebracht die stoïsche ideeën hebben
95		Neef Flavius Clemens omgebracht (mogelijk christen?)
18 september 96	Vermoord in samenzwering door leden hofhouding en mogelijk met instemming van Domitia Longina en Nerva	Nerva uitgeroepen tot keizer; <i>damnatio memoriae</i> Domitianus. Phyllis zet as bij in <i>Templum Gentis Flaviae</i>
96-98		Regering Nerva

Aanbevolen literatuur

Antieke bronnen over Domitianus

Olivier Hekster / Vincent Hunink, *Wreed en pervers. De Romeinse bronnen over keizer Domitianus*. Vertaald en toegelicht door Olivier Hekster en Vincent Hunink, Leiden, 2021.

Martialis, *Verzamelde epigrammen*. Vertaald, ingeleid en toegelicht door Piet Schrijvers, Amsterdam, 2019.

Martialis, *Feest in het oude Rome. Geschenken voor de Saturnaliën*. Vertaald en toegelicht door Vincent Hunink, Gorredijk, 2020.

Suetonius, *Keizers van Rome*. Vertaald door Daan den Hengst, Amsterdam, 2018 (twaalfde druk).

Tacitus, *Historiën*. Vertaald door Vincent Hunink, Amsterdam, 2010 (derde druk).

Tacitus, *Annalen*. Vertaald door Vincent Hunink, Amsterdam, 2021.

Biografieën

Brian W. Jones, *The Emperor Domitian*, Londen, 1992.

Pat Southern, *Domitian Tragic Tyrant*, Londen, New York, 1997.

Zie ook

Jens Gering, *Domitian, dominus et deus? Herrschafts- und Machtstrukturen im römischen Reich zur Zeit des letzten Flaviers*, Rahden/Westf., 2012.

Olivier Hekster / Eric Moormann, *Ooggetuigen van het Romeinse Rijk*, Amsterdam, 2007.

Olivier Hekster, *Romeinse keizers. De macht van het imago*, Amsterdam, 2009.

Antony Augustakis / Emma Buckley / Claire Stocks, *Un-damning Domitian. Reassessing the Last Flavian princeps*, *Illinois Classical Studies* 42, 2019, 233-452.

Aurora Raimondi Cominesi / Nathalie de Haan / Eric M. Moormann / Claire Stocks (red.), *God on Earth:*

Emperor Domitian. The re-invention of Rome at the end of the 1st century AD (Palma 24, Palma – Papers on Archaeology of the Leiden Museum of Antiquities), Leiden, 2021.

Flavische dynastie

Anthony Boyle / William Dominik (red.), *Flavian Rome. Culture, Image, Text*, Leiden, 2003.

Filippo Coarelli (red.), *Divus Vespasianus. Il bimillenario dei Flavi*, Milaan, 2009.

Anton van Hooff, *Keizers van het Colosseum. Vespasianus, Titus en Domitianus*, Amsterdam, 2014 (tweede druk).

Christina Ruff, *Ne quid popularitatis augendae praetermitteret. Studien zur Herrschaftsdarstellung der flavischen Kaiser*, Marburg, 2012.

Johanna Leithoff, *Macht der Vergangenheit. Zur Erinnerung, Verstetigung und Ausgestaltung des Prinzipats unter Vespasian, Titus und Domitian*, Göttingen, 2014.

Andrew Zissos (red.), *A Companion to the Flavian Age of Imperial Rome*, Malden (MA) / Oxford, 2016.

Voor de bouwpolitiek van de Flaviërs in Rome

Robin W. Darwall-Smith, *Emperors and Architecture: A Study of Flavian Rome*, Brussel, 1996.

Voor het Colosseum en Circus Maximus

Nathan T. Elkins, *A Monument to Dynasty and Death. The story of Rome's Colosseum and the Emperors who built it*, Baltimore, 2019.

Annelies Koster / Stephan T.A.M. Mols (red.), *Gladiatoren. Helden van het Colosseum*, Nijmegen, 2016.

Fik Meijer, *Gladiatoren. Volksvermaak in het Colosseum*, Amsterdam, 2003.

Louis van den Hengel, 'Het theater van de wreedheid. Gladiatorenspelen in de Romeinse keizertijd', in Stephan Mols / Olivier Hekster / Eric Moormann (red.), *Romeinse*

decadentie, Nijmegen, 2008, 57-73.

Fik Meijer, *Wagenrennen. Spektakelshows in Rome en Constantinopel*, Amsterdam, 2004.

Watervoorziening, baden en lichaamsverzorging

Frontinus, *Aqueducten van Rome (De Aquis Urbis Romae)*, vertaald door Vincent Hunink en ingeleid door Nathalie de Haan, Almere, 2013.

Nathalie de Haan, 'Baden in weelde', in Stephan Mols / Olivier Hekster / Eric Moormann (red.), *Romeinse decadentie*, Nijmegen, 2008, 75-98.

Dorothee Olthof / Martine Teunissen, *Beauty and fashion. De laatste trends uit het oude Rome*, Leiden, 2018.

Isis en het Iseum Campense

Miguel John Versluys / Kristine Bülow-Clausen / Giuseppina Capriotti Vittozzi (red.), *The Iseum Campense from the Roman Empire to the Modern Age. Temple – monument – lieu de mémoire (Papers of the Royal Netherlands Institute in Rome 66)*, Rome 2018.

Voor de literatuur

Ruurd Nauta, *Poetry for Patrons. Literary Communication in the Age of Domitian*, Leiden 2002.

Voor een vergelijking tussen Nero en Domitianus

Sophia Bönisch-Meyer, et al. (red.), *Nero und Domitian. Mediale Diskurse der Herrscherrepräsentation im Vergleich*, Tübingen 2014.

Mark Heerink / Esther Meijer (red.), *Flavian Responses to Nero*, Amsterdam, in druk.

Voor de psyche van Nero

John Drinkwater, *Nero. Emperor and Court*, Cambridge 2019.

Voor keizerportretten

Sam Heijnen, *Portraying Change. The Representation of Roman Emperors in Freestanding Sculpture (ca 50 BC-ca 400 AD)*, proefschrift Radboud Universiteit, Nijmegen 2022.

Bruikleengevers tentoonstelling

Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam
Badisches Landesmuseum, Karlsruhe
British Museum, Londen
Chesters Roman Fort and Museum, Corbridge
Leids Papyrologisch Instituut, Universiteit Leiden
Miguel John Versluys, Leiden
Musée du Louvre, Parijs
Musei Vaticani, Vatikaanstad
Museo Archeologico dei Campi Flegrei nel Castello di Baia, Bacoli
Museo Archeologico Nazionale di Napoli, Napels
Museo Archeologico San Lorenzo, Cremona
Museo del Sannio, Benevento
Museo Nazionale Romano, Rome
Museum Het Valkhof, Nijmegen
Nationale Numismatische Collectie, De Nederlandsche Bank, Amsterdam
Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhagen
Parco Archeologico del Colosseo, Antiquarium Palatino, Rome
Parco Archeologico di Pompei, Antiquarium Stabiano, Castellammare di Stabia
Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali, Roma: Antiquarium, Area archeologica dei Fori Imperiali, Centrale Montemartini, Musei Capitolini, Museo della Civiltà Romana
Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek, München
The Fitzwilliam Museum, Cambridge
The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu, Californië
The Metropolitan Museum of Art, New York
Vindolanda Trust, Chesterholm Museum, Hexham

God op aarde

Keizer Domitianus

Vijftien jaar was Domitianus als keizer van Rome aan de macht (81-96). Na de onverwachte dood van zijn oudere broer Titus, die slechts twee jaar regeerde, was hij de logische troonopvolger. Domitianus zette op veel punten het beleid van zijn populaire vader Vespasianus (keizer tussen 69-79) en zijn broer Titus (79-81) voort. Met succes: er heersten vrede, rust en stabiliteit op de meeste plaatsen in het Rijk. De handel en bedrijvigheid floreerden, ook al plukte niet iedereen daarvan de vruchten. Intussen onderging Rome tijdens Domitianus' bewind een ware metamorfose: geen enkele keizer bouwde zoveel als Domitianus. Veel daarvan is nog steeds zichtbaar in het centrum van het huidige Rome. Toch is de opdrachtgever, Domitianus, voor de meeste mensen een onbekende.

Direct na zijn dood werd deze keizer in de ban gedaan door de elite die hem intens haatte. Zelfs de herinnering aan hem moest zoveel mogelijk verdwijnen. Romeinse schrijvers schetsten direct na zijn dood een inktzwart portret van de man en zijn daden en dat bleef niet zonder gevolgen: Domitianus is als een van de slechtste keizers ooit de geschiedenisboeken ingaan. Mateloos, wispelturig en wreed, een ware despoot die zelfs zover ging dat hij als 'heer en god' aangesproken moest worden.

In dit boek ontrafelen de auteurs het hoe en waarom van Domitianus' slechte reputatie. Waar ging het fout? Hoe is deze negatieve beeldvorming te verklaren voor een keizer die in beleid niet erg afweek van zijn voorgangers? Een keizer bovendien die op grote schaal 'bouwde voor het volk'? En ook: hoe zag het leven er tijdens zijn heerschappij uit, in Rome en elders in het Rijk?

sidestonepress

ISBN: 978-94-6426-072-4

9 789464 260724 >